

Головкін Б.М.

**Кримінологічні проблеми
умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень,
що вчиняються у сімейно-побутовій сфері**

Харків
ІПВ „НОВЕ-СЛОВО”
2004

УДК 343.9
ББК 67.51
Г 612

Рекомендовано до друку вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 7 від 20.02.04 р.)

Рецензенти:

член-кориспондент Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
Даньшин І.М.

доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В.М. Корецького **Костенко О.М.**

Головкін Б. М.

Г 612 Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері. - Х.: Нове слово, 2004. – 252 с.

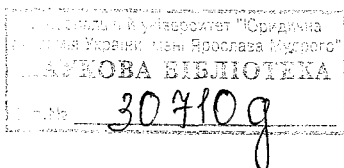
ISBN 966-8430-14-X

Монографія присвячена висвітленню кримінологічних проблем умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно - побутовій сфері. У роботі дається розгорнута кримінологічна характеристика вказаної категорії злочинів, показуються їх сучасні тенденції та особливості. Значна увага приділяється дослідженню проблеми криміногенних сімейно - побутових конфліктів та їх ролі у генезисі умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Пропонується комплекс заходів протидії зазначеним видам протиправних посягань.

Видання розраховане на працівників правоохоронних органів, вчених, аспірантів, студентів юридичних вузів та факультетів, а також усіх, хто цікавиться проблемами тяжкої насильницької злочинності проти життя й здоров'я особи.

УДК 343.9
ББК 67.51

За редакцією проф. Голіни В.В.

ISBN 966-8430-14-X

© Головкін Б. М., 2004

ПЕРЕДМОВА

У передмові хотілося б привернути увагу читача до тих проблем, які пропонує вирішити автор даної книги, а також до особистості молодого вченого.

Специфіка структури сучасної тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи, а це, перш за все, умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, полягає в тому, що вони носять переважно сімейно-побутовий і ситуаційний характер. Помітною особливістю злочинності у сімейно-побутовій сфері є те, що криміногенні явища й процеси міжособистісних відносин тісно переплітаються і утворюють складне об'єктивно-суб'єктивне психологічне явище – конфлікт. Конфлікт – це розбрат, що призводить до драматичних і навіть трагічних наслідків. Він немов та гадюка, яка затаїлася і чекає свого часу. Зовні конфлікти проявляються у вигляді взаємної ворожнечі, ненависті, неприязні, підозри, ревнощів, задрощів, помсти...

Автор розкриває суть конфлікту, досліджує його складові, намагається з'ясувати криміногенну динаміку цього феномену, який веде до деструктивного протиборства сторін. За результатами дослідження автор дійшов висновку, що найпоширенішим предметом гострих сутичок є зловживання одним із конфліктантів спиртними напоями. Алкоголізація і люмпенізація певної частини населення України, що останнім часом набула загрозливих масштабів, призводить до того, що більш як третина умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень вчиняється на ґрунті злоякісного ускладнення сімейно-побутових відносин, коли силові акції стають стереотипною нормою вирішення будь-яких суперечностей.

Логіка дослідження спонукала автора шукати відповідь на питання, чому злочинці приймають саме протиправне рішення при розв'язанні сімейно-побутового конфлікту, причому такий вибір зупиняється на найтяжчому із можливих наслідків – заподіянні смерті чи спричиненні тяжких тілесних

ушкоджень. Як і очікувалося, більшість опитуваних насильницьких злочинців відповідали, що не знають, як все трапалося, убивати (калічити) не хотіли... Вчений намагається пояснити таку позицію злочинців перенасиченістю негативними емоціями конфліктного гатунку, вимушеністю міжособистісних контактів, що разом із прогресуючою алкогольною деградацією і емоційною нестійкістю понижували поріг передбачення своїх дій. Дослідник не перебільшує результатів своїх пошуків. Вивчення особи насильницького злочинця продовжується, але вже зараз зрозуміло, що формування злочинного наміру відбувається не в біологічній, а в соціальній площині. Не біологічне успадкування, а недорозвинуте, примітивне або деградоване соціальне – ось витoki деструктивної поведінки людини. Це вікривас перспективу кримінологічного попередження зазначених та інших злочинів.

Щорічно від рук сімейно-побутових насильників потерпають тисячі і навіть десятки тисяч громадян України. Все частіше скаржаться люди, що сім'я, побут стають осередками, де править бал насильство, глум над особою, кулачне право, приниження честі і гідності людини. Такому становищу свавілля сприяють різні чинники. Натиску алкоголізації, порнографії, розпусти, аморалізму, занепаду моралі, романтизації бандитизму, різноманітній фальсифікації, торгівлі людьми тощо дуже тяжко – без значної підтримки держави, суспільства – протистояти добру, моралі, порядності, чесності, гідності, людяності, тобто тим підвалинам, без яких неможлива цивілізована людська спільнота. Автор книги усвідомлює, що без реалізації антикриміногенного потенціалу суспільства, усіх його інститутів неможливо усунути чи послабити протиріччя як у державі в цілому, так і в сімейно-побутовій сфері зокрема. Доцільно навести вислів видатного німецького криміналіста Ф. фон Ліста, який писав, що найкращою кримінальною політикою є найкраща соціальна політика, тобто лікувати суспільну дезорганізацію, людську деструктивність, соціальну напругу й конфліктність, девальвацію людського життя необхідно адекватним комплексом соціально-економічних, культурно-виховних, організаційно-управлінських, медичних та

інших заходів. Це дуже складне завдання, але суспільство повинно з'ясувати обов'язковість його вирішення, щоб не поглинути у хаосі війни усіх проти всіх.

Книга Головкина Б.М. викликає бажання думати і діяти. Консерватизм побуту, конфіденційність сімейних відносин, недоторканість життя утруднюють попередження злочинності у цій сфері. Але вже діє Закон України "Про попередження насильства в сім'ї", згідно з яким ця сфера стає більш прозорою, що дозволяє державним і громадським суб'єктам боротьби зі злочинністю проявляти упереджувальну активність. У цьому плані книга викликає не тільки теоретичний інтерес, але має також важливе практичне значення.

Сподіваються, що вона отримає належну оцінку з боку спеціалістів і широкого кола читачів.

Декілька слів про автора. Головкін Богдан Миколайович – молода, талановита людина, вчений, викладач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. У 2003 році захистив кандидатську дисертацію і отримав науковий ступень кандидата юридичних наук. У цьому ж році був призначений на посаду заступника декана денного факультету "Підготовки кадрів для органів юстиції та судової адміністрації".

Такі притаманні йому особистісні риси, як працездатність, зібраність, серйозне ставлення до справи, вміння аналізувати дослідницький матеріал, пошукова сміливість і любов до науки вселяють упевненість у його подальшому науковому і професійному зростанні.

Голіна В.В., доктор
юридичних наук,
професор,
член-кореспондент
АПРН України

ВСТУП

Сучасний етап розвитку України характеризується певним покращенням соціально-економічної ситуації у державі. Водночас у суспільстві залишається чимало невирішених проблем, що накопичувалися роками внаслідок тривалих та руйнівних кризових процесів трансформаційного характеру. Негативні наслідки реформування політичних, ідеологічних, економічних, соціальних засад суспільства у найбільш концентрованому вигляді проявляються у сімейно-побутовій сфері. Ця сфера досить специфічна. Тут відбувається ретрансляція об'єктивної реальності і формується проекція ймовірного майбутнього найважливіших суспільних інститутів, оскільки сімейно-побутова сфера відбиває внутрішній стан суспільства.

Не буде перебільшенням твердження, що специфічна сфера суспільних відносин продовжує знаходитися у кризовому стані. На фоні несприятливої демографічної ситуації спостерігається погіршення рівня та якості життя української родини, що суттєво обмежує її можливості по реалізації природних і соціальних функцій. Сімейно-побутова сфера стала сприятливим середовищем для розвитку і розповсюдження соціальної дезорганізації і паразитизму, алкоголізації і деморалізації, насильницької субкультури та антигромадських настанов певної частини населення. Консерватизм, обмеженість соціального контролю, неформальний характер взаємин істотно полегшили протікання названих процесів. Наведені та ряд інших чинників сприяли погіршенню морально-психологічного мікроклімату у даному середовищі і посиленню сімейно-побутової конфліктності в її найбільш криміногенних формах. Останнє відбулося на ускладненні криміногенної ситуації у сімейно-побутовій сфері. Так, за даними Генеральної прокуратури України протягом 1997-2000 років у сімейно-побутовій сфері було вбито 6067 чоловік, а 8355 громадянам були спричинені тяжкі тілесні ушкодження, причому близько 35% з них призвели до

смерті потерпілих. Тобто, в мирний час йде щоденна братовбивча війна, в якій чоловік вбиває дружину, син – матір, дочка – батька, сусід – сусіда.

Незважаючи на вищевикладене, донедавна не спостерігалось підвищеного наукового інтересу до дослідження цієї категорії злочинів. Варто зазначити, що більшість кримінологічних досліджень із вказаної тематики було проведено ще за радянських часів (у 70-80 роках ХХ сторіччя) такими вченими як: Д.А. Корецький, В.М. Кормшиков, Ю.М. Крупка, Г.Г. Мошак, Я.Я. Соотак, О.В. Старков, Д.О. Шестаков та ін.. Серед сучасних дослідників зазначеної проблеми слід назвати С.В. Аракеяна, М.І. Бельцева, Р.М. Зулкарнесєва, О.О. Костирю, Л.В. Крижну. Проте незважаючи на окремі дослідження умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері та їх значні здобутки, обрана тема містить чимало малодосліджених аспектів, проблемних питань, спірних положень, а тому цілком заслуговує на самостійне кримінологічне дослідження на монографічному рівні. Думаємо, що саме кримінологічне дослідження комплексно дозволяє висвітлити низку надзвичайно важливих і разом з тим складних проблем, які мають як науково-теоретичний, так і практично-прикладний інтерес. До таких проблем слід віднести:

- дослідження кримінологічної характеристики цих злочинів (кількісно-якісних показників, особистості злочинців із проведенням їх типології);
- аналіз причин і умов умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері;
- пізнання кримінологічної природи сімейно-побутового конфлікту та визначення його ролі у генезисі умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень;
- вивчення конкретної життєвої ситуації та її значення при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи у сімейно-побутовій сфері;
- дослідження віктимологічного аспекту детермінації сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень;

- розгляд теоретичних і практичних проблем попередження цієї категорії злочинів;

- розробка заходів індивідуального попередження цих злочинів на рівні головних учасників сімейно-побутового конфлікту – злочинців і потерпілих.

Саме таке коло питань автор спробує висвітлити у цій монографії. Емпіричну базу дослідження склало узагальнення 500 архівних кримінальних справ, що були розглянуті судами Харківської, Запорізької, Сумської та Черкаської областей у 1997-2002 роках за ст.ст. 93, 94, 101 КК України 1960р. (ч. ч. 1,2 ст. 115 і ст. 121 чинного КК України). У 2003 році автор продовжив дослідження даної категорії злочинів (у Донецькій області) і додатково вивчив ще 45 архівних кримінальних справ. Таким чином, всього було узагальнено 545 кримінальних справ у 5 областях України. Вибір саме цих областей обумовлений тим, що у Харківській, Донецькій і Запорізькій областях знаходяться великі промислові мегаполіси, що за своїми соціально-економічними, демографічними, криміногенними характеристиками є типовими для східної та південно-східної частини України. Черкаська та Сумська області – значно менші, переважно аграрні регіони, які за наведеними показниками також можна розглядати як типові для центральної і північно-східної частини республіки. Отже, отримані результати вибіркового узагальнення архівних кримінальних справ загалом будуть відбивати сучасний стан і основні тенденції умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень у сімейно-побутовій сфері в Україні.

Крім цього, автором додатково було проведено анкетування 120 дільничних інспекторів міліції в Харківській області (2001р.) стосовно ефективності попередження криміногенних конфліктів, а також додаткове анкетування 100 дільничних інспекторів міліції м. Харкова (2003р.) щодо вивчення практичних проблем застосування положень Закону України “Про попередження насильства в сім’ї”.

Також було проведене формалізоване інтерв'ювання 100 засуджених за дану категорію злочинів (2001р.), які відбувають покарання у виправно-трудових колоніях загального режиму (жінки) та у виправно-трудових колоніях посиленого

та суворого режиму Харківської та Запорізької областей. У роботі використовувалися статистичні звіти та довідки головного управління адміністративної служби міліції Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України, Міністерства юстиції України.

РОЗДІЛ I

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНИХ ВБИВСТВ І ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СІМЕЙНО-ПОБУТОВІЙ СФЕРІ

1.1. Кількісно-якісні показники сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень

Сімейно-побутова сфера надзвичайно складна і багатоаспектна. Вона характеризується соціальною ізоляцією та замкнутістю. Тут переважають неформальні стосунки, які регламентуються здебільшого нормами моралі, звичаями, традиціями, а тому дія правових інститутів суттєво обмежується. Протягом останніх років дана сфера набула стійких криміногенних ознак. Вона втрачає свою захисну роль для населення, перетворюється у суспільно-небезпечне середовище. У ньому між членами сімейно-побутової мікрогрупи все частіше виникають криміногенні конфлікти, що нерідко розв'язуються вчиненням умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. З'ясувати сучасний стан і тенденції розвитку даної категорії злочинів допоможе їх кримінологічна характеристика.

Як відомо, кримінологічна характеристика – це один з основних термінів кримінології. Разом з тим, питання щодо його тлумачення залишається дискусійним. Основні погляди кримінологів на цю проблему можна звести до трьох основних позицій. Так, представники широкого розуміння цього терміну переконані, що кримінологічну характеристику можна розглядати в якості системи ознак, що відображають: 1) просторово - часові параметри злочинів; 2) особливості, що мають значення для розуміння детермінант злочинних

проявів; 3) особливості, що мають значення для організації попереджувальної діяльності [1, с. 16]. Якщо розглядати попередження злочинів як цілісну систему, то кримінологічна характеристика являється однією її частиною, а інша – розробка і реалізація профілактичних заходів [2, с. 211]. Виходячи з цього, в кримінологічну характеристику окремих видів (груп) злочинів входять: фактори (причини і умови); стан виду (групи) злочинів (суспільна небезпека, обсяг, питома вага в обсязі усієї злочинності, інтенсивність, структура, латентність, територіальний розподіл); тенденції даного виду (групи) злочинів (динаміка, прогноз); кримінологічний портрет особи злочинця, а також характеристика наслідків злочинів даного виду (число потерпілих, розмір матеріальної шкоди, види моральної шкоди) [3, с. 34]. На нашу думку, приведені тлумачення кримінологічної характеристики є не виправдано широким, особливо у частині включення до неї детермінант злочинних проявів і попередження злочинів.

Пропонувалося і значно вужче розуміння кримінологічної характеристики, згідно з яким вона охоплює тільки кількісно-якісні показники (рівень, структуру і динаміку) окремого різновиду злочинів та рівень його латентності [4, с. 174].

Як убачається, на особливу увагу заслуговує точка зору тих науковців (І.М.Даньшин, О.Г.Кальман), які вважають, що даний термін охоплює статистичні відомості про: рівень, коефіцієнти, структуру та динаміку злочинів, опис особистості тих, хто їх вчиняє, мотиви і цілі їх злочинної поведінки [5, с. 8 – 9; 6, с. 10; 7, с. 10-11]. Разом з тим, коефіцієнти – це складова частина (показник) рівня окремого виду злочинів у відносних величинах, а тому вони повністю охоплюються цим поняттям і не потребують окремого розгляду. Виходячи із вищенаведеного, зауважимо, що кримінологічна характеристика окремих видів злочинів являє собою “сукупність статистично значущих показників про певний вид злочинів і особистість злочинців” [5, с. 10]. Саме у вищезазначеному обсязі надалі буде приведена кримінологічна характеристика кваліфікованих і умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що

вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Надалі у роботі для кращого сприйняття матеріалу кваліфіковані (ч.2 ст. 115 КК України) і умисні (ч. 1 ст.115 КК України) вбивства будуть зазначені єдиним терміном “умисні вбивства”, а тяжкі тілесні ушкодження вживатимуться окремо, при цьому їх статистичні показники (результати авторського дослідження) завжди приводитимуться роздільно у викладеній послідовності. Перелічені види злочинів у кримінології відносяться до групи тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи, які є похідними від насильницької злочинності, а тому ці категорії співвідносяться як загальне, спеціальне і одиничне.

Рівень злочинності – кількісний показник, що характеризує міру або величину злочинності в абсолютних числах [8, с. 87]. Рівень досліджуваної групи злочинів складається із умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, що вчинені у зазначеній сфері суспільних відносин, і числа злочинців, які їх вчинили протягом 1997 – 2002 рр. на території України.

Аналіз статистичних даних за 1997 – 2002 рр. про умисні вбивства, що були вчинені у сімейно-побутовій сфері, свідчить про їх неухильне кількісне зростання з року в рік. Якщо у 1997 р. таких злочинів (разом із замахами) було зареєстровано 1330, то у 1998 р. цей показник збільшився до 1490 злочинів, у 1999 р. – до 1601, у 2000 р. – до 1646, а у 2001 р. сягнув 1657 злочинів [9, с. 4]. Проте вже у 2002 р. зафіксовано значне зменшення кількості цих злочинів – 1222, що ймовірно пов'язано із набранням чинності Закону України “Про попередження насильства в сім'ї”.

Тяжкі тілесні ушкодження, вчинені у сімейно-побутовій сфері, незважаючи на те, що вони у відповідних статистичних картках відмічаються, надалі при групуванні і зведенні, на жаль, не враховуються.

Із приведених даних випливає, що протягом останніх п'яти років, в цілому чітко прослідковується складна крива, яка свідчить про небезпечну прогресуючу тенденцію до збільшення кількості розглянутих умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. І лише у 2002 році спостерігається зниження рівня цих злочинів, до речі, із зниженням рівня всіх умисних вбивств. Як

відмічалось раніше, поняття рівня злочинності, крім злочинів, охоплює і кількість осіб, які їх вчинили. Стосовно останнього показника виникли певні складнощі, пов'язані з тим, що на статистичному рівні такі відомості не фіксуються [10].

Кримінологами давно зверталася увага на те, що певний вплив на дійсний рівень злочинності мають її латентні показники. Відразу зауважимо, що перед нашим дослідженням не ставилося окреме завдання щодо вивчення ступеню латентності вказаної групи злочинів, а тому ми не володіємо такими відомостями. За даними останніх вибіркових досліджень, присвячених проблемі латентної злочинності в Україні, ступінь латентності умисних вбивств сягає 11,8%, а тяжких тілесних ушкоджень – 14,9% [11, с. 33; 12, с. 39]. З огляду на ці показники, можна говорити про відносно невисокий ступінь латентності названих видів злочинів, хоча приведені дані не відображають окремо умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, вчинені у сімейно-побутовій сфері. Водночас не можна не відмітити, що останнім часом набуває прихильників твердження про те, що умисні вбивства не є одним із низьколатентних злочинів [13, с. 178; 14, с. 378; 15, с. 132 – 133]. На підтвердження цієї думки авторами наводиться низка безпідставних аргументів. Зокрема, невідомо яка частка безвісти зниклих людей стали жертвами умисних вбивств, особливо це стосується бездомних, жебраків, повій та інших люмпенів, у яких не має рідних і близьких осіб, а тому їх доля і місцеперебування мало кого цікавить. Важко встановити причини смерті невпізнаних трупів. Через недосконалість криміналістичних методик, а частіше через відверту безграмотність чи халатність деяких слідчих і некомпетентність окремих експертів, допускаються помилки щодо причин смерті окремих громадян при сумнівних обставинах. Слідчим (особливо у віддалених районах), у випадках процесуальної “безперспективності” майбутньої кримінальної справи, значно зручніше зорієнтувати експерта на природні причини смерті людини, можливого вбивцю якої встановити вкрай важко, а потім відмовити у порушенні кримінальної справи і тим самим позбутися зайвого “глухаря”.

Насторожує і той факт, що, як зазначають окремі кримінологи, мізерна частка вбивств вчиняється шляхом отруєння, адже відомо, що це один із найдавніших способів заповідання смерті. Крім того, одним із тактичних прийомів позбуття “зайвих” умисних вбивств у статистичній звітності залишається відображення останніх як тяжких тілесних ушкоджень, що призвели до смерті потерпілих. Однак, незважаючи на вищевикладені міркування, в своїй більшості вони швидше носять характер гіпотез, які потребують належної перевірки.

Щодо латентності сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, то ми схильні вважати їх найменш латентними серед усіх тяжких насильницьких злочинів проти особи. Таке припущення обумовлене наступними міркуваннями. Як правило, такі злочини вчиняються ситуативно, без попередньої підготовки, як один із небажаних для винного варіантів розв’язання криміногенного конфлікту. До цього слід додати, що жертва – переважно близька злочинцю людина, а тому винні, приголомшені таким “фіналом”, не втікають з місця події, не приховують сліди злочину, а в більшості випадків самі повідомляють у правоохоронні органи про факт злочину. Крім того, у процесі попереднього розслідування такі особи переважно визнають свою вину, каються, охоче дають свідчення, у зв’язку з чим, розкриття подібних злочинів не являє особливих складнощів. Саме за цими та деякими іншими причинами правоохоронні органи охоче фіксують майже всі подібні злочини, “роблять” на них високі показники розкриваності, не докладаючи при цьому надмірних зусиль.

Отже, на підставі викладеного матеріалу, ми можемо припустити, що латентність злочинів, які аналізуються, коливається в межах 10-12 %.

Наступним компонентом кримінологічної характеристики розглядуваного виду злочинів є їх структура. У кримінології під **структурою злочинності** розуміють складний якісний її показник, який відображає відношення окремого виду або групи злочинів до загальної маси злочинності на певній території за конкретний проміжок часу.

Питома вага злочинів, кваліфікованих по ст.ст. 115 та 121 КК України, вчинених у сімейно-побутовій сфері у загальній кількості цих злочинів за період 1997 – 2002 рр. по Україні складала: 1997р. – 29,4%, 1998 р. – 32,7%, 1999 р. – 34,6%, 2000 р. – 34,2%, 2001 р. – 37,6 %, 2002 р. – 27,1%. Як бачимо, щорічна частка зазначених злочинів збільшувалася до 1998 р. (+3,3), у 2000 р. залишилася незмінною, навіть зменшилася (-0,4%), а у 2001 р. знову збільшилася (+ 3,4%), проте у 2002р. різко зменшилася (- 10,5%).

Доля тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері за цей період, становила: 29,1%, 31,2%, 30,0%, 27,4%, 35,3%, 24,2% (відповідно). На відміну від вбивств, тут дещо інша ситуація: до 1998 р. частка цих злочинів зростала (+2,1%), починаючи із 1999 р. – зменшувалася (-2,6%), а у 2001 р. різко зросла (+ 7,9 %), однак уже в 2002р., навпаки, стрімко знизилася (-11,1%).

При подальшому розгляді структури наведеної категорії злочинів, вважаємо за доцільне обмежитися її кримінально-правовими та кримінологічними характеристиками, оскільки соціально-демографічна буде розглянута окремо у наступному підрозділі роботи.

Згідно зі ст. 12 Кримінального кодексу України, умисне вбивство (ст.115 КК України) віднесене до особливо тяжких злочинів, що свідчить про його виняткову суспільну небезпеку. Тяжке тілесне ушкодження (ст.121КК України) визнається тяжким злочином і, відповідно, являє собою дещо меншу суспільну небезпеку [16, с. 3]. Суб'єктивна сторона цих злочинів передбачає виключно умисну форму вини, що обумовлено підвищеним ступенем суспільної небезпеки.

За ступенем реалізації злочинного умислу усі злочини, що потрапили у вибіркочув сукупність (100%) були розкриті на стадії закінченого посягання. Однією із особливостей зазначених злочинів є переважно одноособове їх вчинення, про що йшлося раніше. Встановлено, що 87,3% умисних вбивств і 90,6% тяжких тілесних ушкоджень були вчинені одним злочинцем. Натомість кваліфіковані вбивства переважно вчинялися у співучасті (53,7%). Щодо форми співучасті, то тут домінує співвиконавство без попередньої домовленості.

Отже, виходячи із ступеня організованості злочинів, що розглядаються, можна судити про їх невідповідність і ситуативність. Винні, в більшості випадків, заподіявали смерть або тяжку шкоду потерпілим у запалі негативних емоцій, нерідко імпульсивно, а тому – несподівано для них самих.

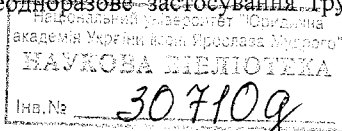
Вивчення питання щодо кримінологічного рецидиву серед злочинців дало наступні результати. Близько $\frac{1}{3}$ винних, які вчинили кваліфіковані вбивства, раніше притягувалися до кримінальної відповідальності. Серед злочинців, які вчинили умисні вбивства, цей показник був встановлений у відношенні близько $\frac{1}{4}$ винних, а в структурі спричинителів тяжких тілесних ушкоджень – біля $\frac{1}{6}$ злочинців мали попередні судимості. Цікаво відмітити, що у 1996 році по Україні аналогічний показник стосовно осіб, що вчинили умисні вбивства, складав 24,3% [17, с. 12], що в цілому підтверджується і нашими даними. Крім того, більш ніж $\frac{1}{3}$ злочинців попередньо притягувалися до адміністративної відповідальності за вчинення різних правопорушень у сімейно-побутовій сфері.

Значне місце у кримінально-правовій характеристиці структури аналізованої категорії злочинів займають їх мотив і мета. Відразу зауважимо, що офіційна статистика не фіксує мотивів подібних злочинів, а тому ми будемо оперувати результатами власного дослідження. З'ясовано, що на практиці більш ніж $\frac{1}{2}$ мотивів злочинів проходять як “неприятні стосунки”. Цікава деталь: вказане формулювання охоплює досить широкий спектр мотивів злочинної поведінки, про що окремо буде сказано пізніше. Думаємо, що формальне зведення нерідко різних за змістом мотивів під “неприятні стосунки” пояснюється певними складнощами, які виникають у судово-слідчих органів при встановленні дійсних мотивів цих злочинів. Серед даної категорії злочинів немало таких, мотиви яких взагалі не підлягають будь-якому логічному поясненню. Так, останнім часом у пресі з'явилося повідомлення про те, що мешканець м. Куп'янск Харківської області убив свою 63-річну матір, 33-річну сестру і 13-річного племінника. На допиті у прокуратурі відносно мотиву свого вчинку злочинець зазначив: “Так вийшло...” [18, с. 2].

Окремо виділяються мотиви помсти, ревнощів і користі, що загалом складають близько $\frac{1}{2}$ від узагальнених кримінальних справ.

Як відмічається у кримінально-правовій науці, з мотивом злочину тісно пов'язана мета, яку переслідує винний, вчиняючи протиправне посягання. Мотив і мета, як психічні ознаки, характерні для будь-якої свідомої, вольової поведінки людини [19, с. 145]. Визначити мету кваліфікованих вбивств в цілому було нескладно, оскільки вона в більшості випадків покладена в основу кваліфікації цих злочинів. Так, у 51,2% випадків такою метою було позбавлення життя кривдника у відповідь на насильницькі дії з його боку; у 14,6% – отримання певних матеріальних благ, неповернення грошового боргу, заволодіння житлом. Приховування вчинення іншого злочину стало метою 12,2% злочинних проявів. Хуліганські спонукання у 7,3% випадків слугували ціллю кваліфікованих вбивств. У 14,7% злочинів, виходячи із матеріалів кримінальних справ, взагалі неможливо встановити більш-менш зрозумілу мету посягання, можна припустити, що це якась патологічна самоціль.

Суттєво відрізняється мета умисних вбивств (ч.1 ст.115 КК України) і тяжких тілесних ушкоджень. Річ у тім, що при вчиненні цих злочинів винні переважно не мали заздалегідь обміркованого умислу на заподіяння саме смерті або тяжкого тілесного ушкодження потерпілим, хоча свідомо припускали спричинення останнім будь-якої шкоди, у тому числі і вищеназваної [20, с. 49 – 50]. В силу неконкретизованого умислу у подібних випадках злочинцями, перш за все, сповідується мета покарати жертву за висловлену потерпілим дійсну чи уявну образу, приниження або нанесений удар, причому вони це роблять негайно, особливо не замислюючись над наслідками своїх дій. Саме за цієї причини по умисним вбивствам (44,5%) і тяжким тілесним ушкодженням (41,7%) домінує мета покарання потерпілого. Однак у 22,4% і 22,9% злочинів, відповідно, винні цілеспрямовано позбавляли життя і спричиняли тяжке каліцтво потерпілим, що можна розцінити як відповідну реакцію з їх боку на тривале знущання, неодноразове застосування грубої фізичної сили.

Корисна мета: звільнення від утримання, заволодіння житловою площею, отримання матеріальних благ, спадщини тощо – переслідувалася при вчиненні 13,9% умисних вбивств і 20,7% тяжких тілесних ушкоджень. У решті випадків (19,2% і 14,7%, відповідно) мета злочину судово-слідчими органами не встановлена.

Наступним досить важливим кримінально-правовим елементом кримінологічної характеристики є відомості щодо виду і розміру кримінального покарання.

За вбивства, передбачені ч.2 ст. 115 КК України у 44% випадків призначалося покарання понад 12 років позбавлення волі. Дещо менше розповсюдженими (34,7%) були вироки з позбавленням волі терміном на 10-12 років. І найменш розповсюдженими (12%) стали вироки, що передбачали 8-10 років позбавлення волі; 5,3% злочинців була призначена смертна кара. До неосудних осіб (4%) суд застосував примусові заходи медичного характеру. У відношенні 1,3 % винних була застосована відстрочка відбування покарання.

За вбивство, передбачене ч.1. ст. 115 КК України, злочинців найчастіше (37,8%) позбавляли волі на 5-7 років. На другому місці йде більш тривале ув'язнення: 8-10 років – 19,3% і 10-12 років – 16,6%. Призначення покарання нижче від найнижчої межі строком від 3 до 5 років позбавлення волі зафіксовано у відношенні 10,8% винних. Тут суд враховував декілька пом'якшуючих обставин і особу винного. Такими обставинами найчастіше були: п.1 ч.1 ст. 66 КК України – з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину; п.5 ч.1 ст. 66 КК України – вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних та інших обставин; п.7 ч.1 ст. 66 КК України – вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого. Також суд враховував позитивні характеристики деяких злочинців, їх вік і, одночасно, аморальну поведінку окремих потерпілих, а також виняткові обставини справи. Керуючись переліченими та деякими іншими чинниками суд 2,6% злочинців призначив покарання до 3-х років позбавлення волі. Показово,

що за даний вид злочину до 1,8 % винних застосовувалося умовне засудження (згідно ст. 45 КК 1960 року) з випробуванням від 2-х до 3-х років; відстрочка виконання покарання від 1-го до 2-х років (2,2%). Особам, визнаним судом неосудними (3,1%), призначалися примусові заходи медичного характеру. У відношенні близько 1% злочинців кримінальні справи були закриті у зв'язку з їх смертю.

За злочин, передбачений ст. 121 КК України винних найчастіше (33,9%) позбавляли волі строком до 3 років. Дещо рідше: 3-5 (20,3%) і 5-7 (16,3%) років позбавлення волі. 8,5% винних було призначено покарання 8-10 років ув'язнення. Інші види кримінального покарання: умовне засудження та відстрочка відбування покарання призначалися 13,9% і 1% винних, відповідно. 4,1 % осіб, які вчинили тяжке тілесне ушкодження, призначалися примусові заходи медичного характеру у зв'язку з їх неосудністю. У відношенні 1,7% злочинців провадження кримінальних справ були закриті у зв'язку з їх смертю.

Досить важливою метою кримінального покарання є загальна і спеціальна превенція. Загальна превенція інституту кримінального покарання проявляється в активній реалізації кримінальної політики, гарантуванні справедливості і невідворотності покарання з тим, щоб забезпечити законслухняну поведінку потенційних правопорушників і утримати їх від вчинення кримінально карних діянь. Саме існування кримінального покарання за вчинення передбачених кримінальним Законом діянь має бути тим стримуючим фактором, який під загрозою реальної кари відверне вчинення можливих злочинів окремими групами громадян [21, с. 70; 22, с. 15]. Так виглядають теоретичні підходи загальної превенції злочинів інститутом кримінального покарання. У ході інтерв'ювання засуджених в місцях позбавлення волі, автор з'ясував у них питання: “Чи замислювалися Ви перед вчиненням злочину про невідворотність кримінального покарання, яке доведеться відбувати за вчинення тяжкого злочину?” Лише 14,3% опитаних відповіли “так”, натомість 85,7% засуджених про це в момент вчинення злочину не думали. Тобто, невтішна перспектива отримати тривалий строк

ув'язнення у переважній більшості випадків не утримала злочинців від заподіяння смерті або спричинення тяжких тілесних ушкоджень потерпілому. Це говорить про імпульсивність прийняття злочинного рішення, а також про фактичне нівелювання загально-превентивної функції кримінального покарання.

Розгляд структури аналізованої категорії злочинів був би неповним без приведення кримінологічних показників (*спосіб, знаряддя, географія, місце, час і ціна злочинів*).

Дослідженням встановлено, що найрозповсюдженішим *способом* вчинення таких злочинів є нанесення ударів господарсько-побутовими та підручними предметами, що були підібрані злочинцями безпосередньо на місці події: ч.2 ст. 115КК – 39,0%; ч.1 ст. 115КК – 61,7%; ст. 121 КК – 63,5%. Менш розповсюдженим способом є нанесення ударів руками і ногами по всьому тілу потерпілого – 19,5%, 21,8%, 31,2% злочинів, відповідно. Застосування холодної (вогнепальної) зброї зафіксовано у 19,5%, 5,2% і 5,3% злочинів. Слід зазначити, що умисні вбивства, а особливо при обтяжуючих обставинах, вчинялися способами, які свідчать про знущання, садизм, цинізм, особливу жорстокість винних. Так, перерізання (здушення) шиї мало місце у 7,3% кваліфікованих вбивств і 8,8% умисних вбивств; утоплення (спалення) – 12,3% і 1,5%, відповідно; отруєння газом (отрутою) – 2,4% і 1,0% випадків. Безперечно, якщо для вбивств при обтяжуючих обставинах, більша половина з яких вчинені з особливою жорстокістю, названі способи є необхідним елементом об'єктивної сторони, то вчинення умисних вбивств аналогічними способами мабуть є проявом психічних патологій.

Головним *знаряддям* вчинення умисних вбивств (ч.1 ст.115) і спричинення тяжких тілесних ушкоджень (ст.121 КК) залишається кухонний ніж (40,9% і 53,0%, відповідно). І це вже традиційно. Так, за даними В.В. Голіни у 1988 р. кухонними ножами було вбито 42,5% потерпілих, а в 1993 р. – 45,6% [23, с. 323]. Отже, протягом понад 10 років прослідковується чітка тенденція використання кухонних ножів як основного знаряддя сімейно-

побутових вбивств, що залишається поза увагою суб'єктів попередження цих злочинів. Для кваліфікованих вбивств використання кухонних ножів як знаряддя злочинного посягання не є характерним (21,9% випадків). Натомість цей вид вбивства найчастіше вчинявся за допомогою холодної (14,6%) і вогнепальної (4,8%) зброї, що не властиво умисним вбивствам (3,6% і 1,5% випадків, відповідно) та тяжким тілесним ушкодженням – 4,1% і 0,8%, відповідно. У решті випадків (58,7%, 54,0%, 42,1%) знаряддями вчинення злочину були: фізичні зусилля винних, молоток, сокира, викрутка, шило, вила (лопата), мотузка, електрошнур, праска, сковорода та інші металеві і дерев'яні предмети широкого господарського вжитку. Отже, домінуючий спосіб і знаряддя вчинення ще раз переконують в імпульсивності (бездумності) переважної більшості даних злочинів і залежності від конкретної життєвої ситуації. Смерть і тяжкі тілесні ушкодження спричинялися потерпілим підручними предметами, спеціально не пристосованими для цього, а непосредньо підібраними на місці події, або ж злочинець скористався перевагою у грубій фізичній силі. У випадках відсутності цих знарядь, удари завдавалися руками і ногами по всьому тілу потерпілого. Подібні факти пояснюються браком часу у винних на планування злочину і прийняття правильного рішення щодо його виконання, а звідси – поспішність і вчинки по першому спонуканню, без будь-яких роздумів над наслідками таких дій.

Регіональний розподіл кількості злочинів, що вивчаються, проводився за 1997 – 2002 рр. Незмінним “лідером” по кількості умисних вбивств (разом із замахами), що були вчинені протягом вказаного періоду у сімейно-побутовій сфері, залишається Донецька область, що власне і спонукало автора провести додаткове дослідження (2003р.) саме в цій області: 1997 р. – 260; 1998 р. – 263; 1999 р. – 258; 2000 р. – 254; 2001 р. – 284; 2002р. – 176 злочинів. І це не випадково, адже Донецька область впевнено утримує перше місце і по загальній кількості умисних вбивств [24, с. 59]. Друге місце надійно закріпилося за Дніпропетровською областю: 1997 р. – 122; 1998 р. – 134; 1999 р. – 140; 2000р. – 155; 2001 р. – 182; 2002 р. – 144 вбивства. Третє місце у 1997 р.

(115) – 1998 р. (132) посідала Луганська область, а з 1999 р. по 2002 р. його зайняла Харківська область (127; 124; 130; 110, відповідно). Стосовно Запорізької області, у якій проводилося дане дослідження, то вона невпинно переміщувалася із шостого місця, що займала у 1997 і 1998р р. (73 і 76) на п'яте, яке посідала у 1999 і 2000 рр. (98 і 93), згодом четверте у 2001 р і знову змістилася на шосту позицію у 2002р., поступившись Одеській, Луганській і Миколаївській областям. А два інших регіони, що були вибрані для проведення дослідження, Сумська і Черкаська області, у 2000-2001 роках утримували чотирнадцяту (47 і 52) і сімнадцяту (31 і 42) позиції, відповідно. Найменша кількість сімейно-побутових вбивств вчиняється у Івано-Франківській – 1997 р. (8), 1998 р. – (14), 1999 р. (10), 2000 р. (13); Чернівецькій – 13, 15, 19, 18, відповідно, і Закарпатській – 12, 13, 20, 19, відповідно, областях. А вже у 2002 році це були: м. Севастопіль (6), Тернопільська (7) та Івано-Франківська області.

Домінування Донецького, Дніпропетровського, Харківського, Запорізького та Луганського регіонів по найбільшій кількості сімейно-побутових вбивств, що вчиняються на їх території, пояснюється низкою чинників. У цих областях протягом останніх років існує складна криміногенна обстановка: вони займають перші місця як по кількості насильницьких, так і загально-кримінальних злочинів. Названі регіони являються великими, переважно промисловими центрами України із найбільшою щільністю населення, значна частина якого безробітні та непрацюючі, а інша – робітники гірничо-видобувної, металургійної, машино-будівної промисловості. Вагома частина таких робітників прибули у ці регіони з інших лише з однією метою: заробити кошти для утримання власних сімей. Для них характерні: споживча психологія, байдужість до усіх проблем, що не торкаються їх особисто, привнесення в існуючий сімейно-побутовий устрій елементів субкультури, бездуховності, аморальності та вседозволеності. За таких умов, звичай, складається напружена соціально-економічна, демографічна обстановка, прогресують такі негативні соціальні явища як: алкоголізм, наркоманія,

протитуція, бродяжництво, СНІД тощо. Усі ці, та багато інших чинників призводять як до підвищення ступеня загально-соціальної, так і сімейно-побутової конфліктності населення, що стає передумовою вчинення умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень у сімейно-побутовій сфері.

Найменше розповсюдження сімейно-побутових вбивств на території західних (Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, Тернопільська) областей в певній мірі можна пояснити тим, що ці регіони значно менші за розміром території та за густотою населення, ніж згадувані вище області. Крім того, тут проживають переважно корінні жителі, які сповідують кращі національні і культурні традиції, релігійні канони, більш шанобливо відносяться до членів родини і близьких осіб. Як результат – менше сімейно-побутових конфліктів, а, отже, і тяжких насильницьких посягань.

Щодо регіональної розповсюженості сімейно-побутових тяжких тілесних ушкоджень, то слід відмітити, що на статистичному рівні вони окремо не виділяються, а лише у сукупності із середньої тяжкості тілесними ушкодженнями. Однак, можна припустити, що такий розподіл буде дуже близьким до сімейно-побутових вбивств.

Місцем вчинення сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, як правило, є квартира у містах і приватний будинок у сільській місцевості: кваліфіковані вбивства – 80,4%, умисні вбивства – 81,8%, тяжкі тілесні ушкодження – 81,9% випадків. Аналогічні висновки робилися і понад десять років тому, що свідчить про сталу тенденцію закритих приміщень слугувати місцем вчинення тяжких насильницьких злочинів проти особи [25, с. 11]. Вважаємо, що ці результати є цілком закономірними. З одного боку, такі приміщення, у більшості випадків, були місцем спільного проживання злочинця і потерпілого або місцем спільного вживання спиртних напоїв, а тому майже усі сімейно-побутові конфлікти виникали і розв'язувалися саме в цих місцях. З другого – замкнутий простір та ізоляція від оточуючих сам на сам залишає злочинця і жертву, створюючи ідеальні умови для здійснення злочинного посягання. Крім того, закритість жилих приміщень обмежує

можливості потенційних потерпілих бути почутими при вигуках про допомогу з боку сусідів та сторонніх осіб, а також суттєво обмежує можливості цих осіб втрутитися у небезпечний конфлікт.

Підвал, під'їзд та окремі місця загального користування найчастіше виступали місцем вчинення кваліфікованих вбивств – 14,8% випадків. Рідше – умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень – 13,1% і 11,7%, відповідно. Це – переважно злочини, вчинені у маргінальному середовищі особами без постійного місця проживання. Безлюдні місця: ліс, водоймище тощо, ставали місцем розвитку злочинних подій лише у 4,8%, 4,1%, 2,3% випадків, відповідно. В таких місцях умисні вбивства чи тяжкі тілесні ушкодження вчинялися під час спільного відпочинку злочинця і потерпілого, обов'язковим супутником якого є розпиття спиртних напоїв. У решті випадків (жодного, 1,0%, 4,1%, відповідно,) названі злочини вчинялися в інших місцях. Мається на увазі кафе, вулиця тощо.

Наступною кримінологічною характеристикою даних злочинів є час їх вчинення. Аналіз цього показника проводився за такими ознаками як *пора року і години доби*. Встановлено, що сімейно-побутові кваліфіковані вбивства (ч.2 ст.115 КК), умисні вбивства (ч. 1 ст.115 КК) і тяжкі тілесні ушкодження (ст.121 КК) частіше вчиняються весною і влітку (відповідно 55,8%, 54,8%, 53,0%). Рідше – восени і взимку (відповідно 44,2%, 45,2%, 47,0%). Найбільш криміногенним місяцем є червень – 29,2%, 28,4%, 23,4% злочинів, відповідно. Найменш криміногенним – лютий: 2,4%, 4,1%, 3,7% випадків, відповідно. У решті випадків ранжування злочинів за місяцями не мало істотних відмінностей. Такі результати ми пояснюємо тим, що весна і літо – це традиційно найбільш “гаряча” пора, з якою пов'язана робота на дачних, присадибних та приміських земельних ділянках по вирощуванню врожаю, по заготівлі харчових запасів на зиму, що набуло особливо важливого значення за сучасних економічних умов. Проте, як відомо, чоловіча частина населення нерідко ігнорує таку роботу, а натомість пиячить у колі собі подібних і всіляко уникає будь-яку важку працю, чим, безумовно, створює сприятливе підґрунтя

для численних сімейно-побутових зіткнень, що завершуються вчиненням тяжких насильницьких злочинів проти особи. Крім того, найвища криміногенність червня місяця можливо пояснюється спалахами сонячної радіації, що найчастіше спостерігаються у цей період, а тому не виключено, що гіпотези про існування зв'язку між названим явищем і спалахами агресивності у деяких людей мають під собою ґрунт.

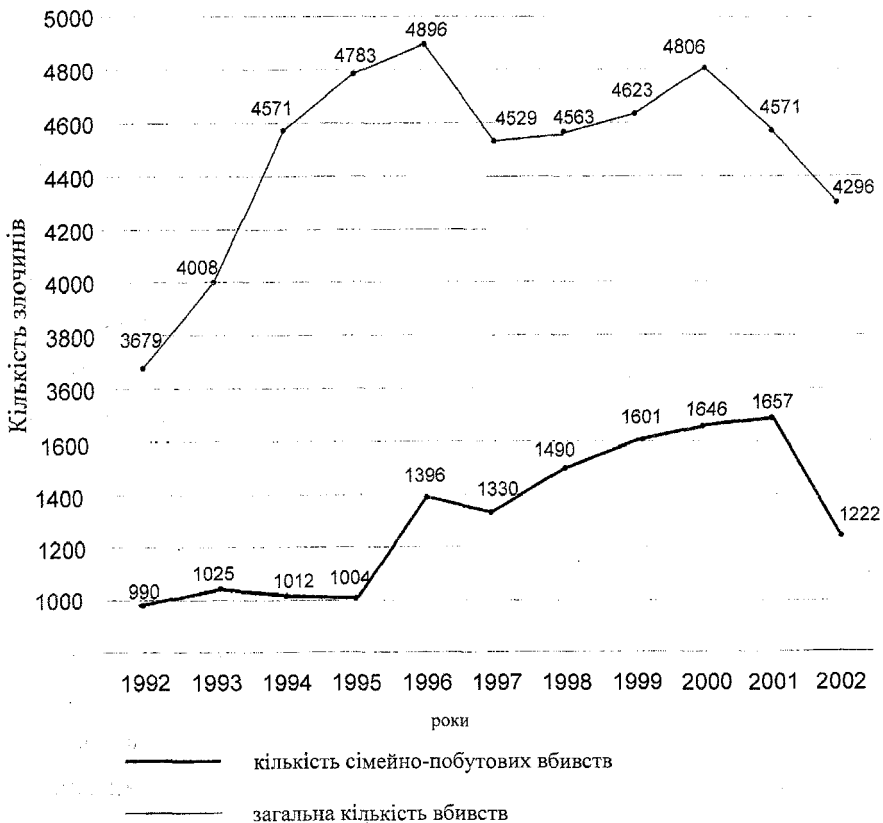
Що стосується *годин доби*, то переважна більшість злочинів, що аналізуються, вчиняються увечорі та вночі (відповідно 73,2%, 66,3%, 65,8%), значно менше – ранком і вдень (відповідно 26,8%, 33,7%, 34,2%). Це пояснюється тим, що на вечір і ніч припадає найбільше міжособистісних контактів, особливо протягом 18 – 22 годин (41,5%, 44,1%, 48,8%, відповідно), які, як правило, супроводжуються спільним розпиттям спиртних напоїв із подальшою “різаниною”. У часовий проміжок з 23 по 5 годину ночі було вчинено 31,7%, 22,2%, 17,0% злочинів, відповідно. З 6 по 8 годину ранку зафіксовано 2,4%, 2,6%, 1,5% злочинних посягань. Привертає увагу той факт, що 24,4%, 31,1%, 32,7% злочинів, відповідно, вчинялися з 8 по 17 годину дня. Це досить нова тенденція, яка пов'язана із незайнятістю суспільно корисною працею переважної більшості як злочинців, так і потерпілих, що суттєво розширювало межі їх бездіяльного періоду, котрий заповнювався спільним пияцтвом. У цілому наші дані підтверджують результати інших досліджень [26, с. 83]. Більша половина вбивств і тяжких тілесних ушкоджень припадає на три дні тижня: п'ятницю, суботу і неділю. Із них найбільш криміногенною є п'ятниця [27, с. 86]. Вагома частина злочинів даної категорії вчиняється у святкові дні, що супроводжуються надмірним вживанням спиртних напоїв обома учасниками криміногенного конфлікту.

Ціна тяжких сімейно-побутових насильницьких злочинів є надмірно високою. Її можна поділити на безпосередню шкоду, що заподіюється в результаті протиправного посягання і опосередковану. Безпосередня складається із кількості потерпілих, яким заподіяна злочинами смерть або тяжке тілесне ушкодження. Це витрати на захоронення, виплати у разі втрати

годувальника, по лікарняним листкам, кошти на лікування і компенсації моральної шкоди, яка підчас не піддається виміру, оскільки сім'ям потерпілих і їх родичам досить часто спричиняється найтяжча душевна травма – втрата рідних або близьких осіб. Слід відмітити, що в результаті вчинення 46 кваліфікованих вбивств, 206 умисних вбивств і 293 тяжких тілесних ушкоджень, які склали загальний масив вибірки, загинуло 344 осіб, спричинено тяжких тілесних ушкоджень 229 потерпілим. За даними Генеральної прокуратури України за період 1997 – 2000 рр. від кваліфікованих і умисних вбивств загалом загинуло 18 156 чоловік, із них у сімейно-побутовій сфері – 6067 чоловік [28, с. 2]. За цей же період 28 444 потерпілим були спричинені тяжкі тілесні ушкодження, із них – близько 8 355 припадає на сімейно-побутову сферу.

Графік 1.

Динаміка сімейно-побутових вбивств за 1992 – 2002 рр.

Опосередкована шкода від цих злочинів включає кошти на утримання оперативно-розшукового, судово-слідчого апарату, проведення відповідних експертиз, фінансування кримінально-виконавчої системи, що займається питаннями виконання (відбування) кримінальних покарань та інші витрати.

Динаміка сімейно-побутових вбивств відображена на графіку 1 жирною лінією, а для порівняння тонкою лінією відображена динаміка усіх умисних вбивств.

Як убачається із графіка 1, динаміка умисних і кваліфікованих вбивств, вчинених у сімейно-побутовій сфері має свої особливості. Так, якщо взяти за базисну величину кількість цих злочинів, що були вчинені у 1992 році (990) за 100%, то подальший розвиток їх динаміки був таким: у 1993 р. – 1025 (103,5%), у 1994 р. – 1012 (102,2%), 1995 р. – 1004 (101,4%), 1996 р. – 1396 (141,0%), 1997 р. – 1330 (134,3%), 1998 р. – 1490 (150,5%), 1999 р. – 1601 (161,7%), 2000 р. – 1646 (166,2%), 2001 р. – 1657 (167,3%), 2002 р. – 1222 (123,4 %). У цей же час динаміка усіх умисних і кваліфікованих вбивств мала наступний вигляд: 1992 р. – 3679 (100%), у 1993 р. – 4008 (108,9%), 1994 р. – 4571 (124,2%), 1995 р. – 4783 (130,0%), 1996 р. – 4896 (133,0%), 1997 р. – 4529 (123,1%), 1998 р. – 4563 (124,0%), 1999 р. – 4623 (125,6%), 2000 р. – 4806 (130,6%), 2001 р. – 4571 (124,2%), 2002 р. – 4296 (116,7%).

По-перше, за 10 років, що аналізуються, кількість сімейно-побутових вбивств зросла на 23,4%, що є досить небезпечною тенденцією.

По-друге, динаміка сімейно-побутових вбивств за 1994 р. у порівнянні з 1993 р. спадала (– 1,3%), а у 1995 р. (– 0,8 %) порівнюючи з 1994 р. При цьому, динаміка усіх вбивств стрімко зростала: 1994 р. (+ 15,3%), 1995 р. (+ 6,0 %).

По-третє, у 1996 р. спостерігається різке зростання динаміки сімейно-побутових вбивств у порівнянні із 1995 р. (+ 39,6 %). Разом з тим, динаміка усіх вбивств сягнула свого апогею – 4896 злочинів, після чого (у 1997 р.) відбулося її різке спадання (–9,9%). Паралельно зафіксовано і спадання динаміки сімейно-побутових вбивств (– 6,7%).

По-четверте, за період, вибраний нами для проведення дослідження, відбувалося одночасне зростання як динаміки сімейно-побутових вбивств, так і динаміки усіх вбивств. Однак, щорічний темп приросту сімейно-побутових вбивств значно більший від їх загальної маси. Так, у 1997 р. по сімейно-побутовим вбивствам він складав 34,3% проти 23,1% по усім вбивствам (у 1,5 рази); у 1998 р. – 50,5% проти 24,0%, відповідно, (у 2,1 рази); у 1999 р. – 67,7% проти 25,6% (у 2,6 рази); у 2000 р. – 62,2% проти 30,6% (у 2 рази), у 2001 р. – 67,3% проти 24,2% (у 2,7 рази), що свідчить про загрозливу тенденцію зростання сімейно-побутових вбивств протягом останніх п'яти років. Проте вже у 2002 році зафіксовано певне зниження темпів приросту аналізованої категорії злочинів 23,4% проти 16,7% (у 1,4 рази), відповідно.

Простежити динаміку сімейно-побутових тяжких тілесних ушкоджень нам не вдалося, що пов'язано із відсутністю офіційних статистичних даних про їх кількість.

Таким чином, аналіз рівня, структури та динаміки розглядуваної категорії злочинів дозволяє простежити несприятливі тенденції у їх кількісно-якісних показниках за останні роки. До 2002р. зафіксовано невпинне зростання кількості цих злочинів і їх питомої ваги у порівнянні з 1992 роком. Вивчення структури умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері, дає підстави говорити про її відносну стабільність. Як і в 80-х роках ХХ сторіччя ці злочини вчиняються переважно одноособово, у вечірньо-нічний час, у ході спільного розпиття спиртних напоїв між близькими та добре знайомими особами. Злочинне посягання є логічним продовженням серії аналогічних сімейно-побутових конфліктних зіткнень на цьому тлі. В силу сильного емоційного збудження учасників події, їх дії здебільшого носять імпульсивний (бездумний) характер, у зв'язку з чим, смертельне або тяжке поранення спричиняється підручними предметами широкого господарського вжитку, підібраними безпосереднього на місці кульмінації тривалої життєвої драми.

Серед нових тенденцій зазначених злочинів можна відмітити збільшення частки посягань, що вчиняються у денний час. Це пов'язано із зростанням незайнятості населення, особливо люмпенізованого прошарку громадян, а також із пониженням соціального контролю за даною категорією людей. Показово, що лідируючі позиції у географічній структурі аналізованих злочинів займають найбільш великі промислові мегаполіси: міста Донецьк, Дніпропетровськ, Харків, Запоріжжя, Луганськ. Саме тут спостерігається підвищення концентрація маргінальних верств населення, які нерідко створюють асоціальне мікросередовище, де підтримуються алкогольні традиції, аморалізм, грубість, жорстокість, фізичне насильство є звичним способом “сімейного виховання”, а сімейно-побутові конфлікти є буденною формою міжособистісного спілкування. До нових тенденцій умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері також слід віднести і зниження “порогу” фізичного впливу на потерпілого, що неадекватний ситуації, яка виникла напередодні, а також посилення жорстокості протиправного посягання. Ми навели найбільш загальні особливості й тенденції зазначеної категорії злочинів.

Як відмічалось раніше, кримінологічна характеристика охоплює відомості про особу злочинця і потерпілого. Однак, з метою уникнення дублювання, свідомо не будемо зупинятися на висвітленні цих питань, так як їх детальному розгляду будуть присвячені наступні підрозділи монографії.

1.2. Основні кримінологічні риси особистості сімейно-побутового насильницького злочинця. Типологія злочинців

У кримінологічній науці на протязі тривалого часу ведуться жваві дискусії стосовно проблеми особистості злочинця. Причому, якщо раніше результатом подібних обговорень було відстоювання вченими принципово різних точок зору щодо змістового навантаження самого поняття особистості злочинця, то останнім часом все частіше лунають заклики взагалі відмовитися від цього поняття. Думаємо, що феномен особистості злочинця завжди буде у фокусі кримінологічних досліджень і наукових дебатів. Адже він, мов тасмнича галактика манить все нових і нових дослідників своєю загадковістю і малодослідженістю. І хоча у вивченні цього феномена вже існують вагомні теоретичні здобутки та накопичений значний імперичний матеріал, залишається ще багато білих плям та неоднозначних суджень і оцінок, що будуть каменем спотикання далеко не одного покоління кримінологів. Виходячи із вищенаведеного, при розгляді особистості сімейно-побутового насильницького злочинця не можливо оминати фундаментальну проблему особистості злочинця. Разом з тим, усвідомлюючи глибину і об'ємність зазначеної проблеми, наважимося лише тезисно викласти її суть.

Прагнення науковців відповісти на одвічне питання – чому, в силу яких причин окремі люди вчиняють злочини (хоча лєвова частина населення і не має проблем з кримінальним законом), підштовхнуло кримінологів до пошуку відмінностей, характерних рис, які відрізняють злочинців від решти законотрухняного населення. Не вдаючись до історичного аналізу цього аспекту зазначимо, що позиції більшості наукових шкіл з цього приводу можна звести до двох підходів: більшість кримінологів радянської доби доводили, що особистість злочинця відрізняється від звичайних правослухняних громадян

складним комплексом специфічних рис, якостей і станів, сукупністю відносно стійких соціальних і психологічних характеристик, що у сполученні з об'єктивними обставинами конкретної життєвої ситуації обумовлюють або полегшують вибір протиправного варіанту поведінки. Відтак, інтегративною властивістю усіх злочинців є суспільна небезпечність. Як відмічав проф. О.Б. Сахаров: "... якісна специфіка особистості злочинця полягає в її антисуспільній спрямованості, що характеризує її як суспільно-небезпечну особистість" [29, с. 15]. Причому суспільна небезпечність констатується не лише по факту (в особи, яка вчинила злочин), а й у рівній мірі відбиває потенційну можливість особи (в силу соціально обумовлених негативних, антисуспільних рис і властивостей) в умовах певної несприятливої ситуації вчинити злочин. Це була домінуюча, доктринальна точка зору у кримінології 60-80 роках ХХ сторіччя. Її відстоювали такі видатні науковці як: І.М. Даньшин, В.М. Кудрявцев, Г.М. Міньковський, Н.С. Лейкіна, К.Є. Ігошев, Ю.Д. Блувштейн, О.Б. Сахаров та ін. [30, с. 14; 31, с. 17; 32, с. 20; 33, с. 161]. Представники даного напрямку розглядають особистість злочинця виключно в умисних злочинах [34, с. 125; 35, с. 13]. Однак була окрема спроба застосувати викладені вище положення і до особистості злочинця в необережних злочинах, що, на нашу думку, недоречно [36, с. 43].

Другий підхід полягає у запереченні існування специфічної "особистості злочинця", наділеної комплексом якихось особливих рис, притаманних виключно злочинцям. Серед аргументів такої позиції називалися прагнення науковців і практиків (представників першого напрямку) під тиском громадськості сконструювати певний образ злочинної людини, яку б за низкою ознак можна було легко виділити із загальної маси людей. Потрібно було персоніфікувати потенційно небезпечних людей, а при наявності законних підстав – ізолювати їх від суспільства. Категорично не погоджувалися з такою позицією представники аналізованого підходу. На їх думку, ще нікому не вдалося виявити жодної специфічної риси притаманної лише злочинцям [37, с.41; 38, с. 73; 39, с. 27, 80]. Харківський кримінолог проф. А.Ф. Зелінський

пропонував говорити про особистість злочинця лише у відношенні людини, яка винна в злочинній діяльності, тобто вчинила систему умисних ціленаправлених дій, передбачених кримінальним законом і направлених на реалізацію загального для неї мотиву. В інших випадках необхідно говорити про особу, яка вчинила злочин [40, с. 55]. Як бачимо, у позиції А.Ф. Зелінського також убачаються сумніви щодо існування низки специфічних ознак, якими зазвичай наділені злочинці. Він переконаний, що такими відмінностями наділені лише особи, винні у злочинній діяльності. На наш погляд, зайняття злочинною діяльністю – це характерна риса злочинного професіоналізму, що найбільш типово для професійних злочинців, з комплексом найстійкіших антигромадських морально-психологічних деформацій особистості. Безумовно, у вказаному типі злочинців у найбільш концентрованому вигляді проявляються дефекти правосвідомості, світогляду, ціннісних орієнтацій, життєвих установок, найвиразніше вбачаються наслідки десоціалізації. Проте виникає питання: а як оцінювати людей, в яких також проявляються перелічені вади соціалізації (дещо меншого ступеню криміногенності), наприклад, у вчинених ними вперше умисних злочинах, у тому числі тяжких насильницьких? Чи доречно у таких випадках вести мову про особистість злочинця? Думаємо, так. Про особистість злочинця слід говорити при співпаданні формального і матеріального критерію. Формальний – це наявність відносно стійких криміногенних рис, про які йшлося раніше, а матеріальний – це вчинення злочину, в якому реалізувався криміногенний потенціал даної особистості. Фактичне співпадання цих двох критеріїв і відрізняє злочинців від решти законослухняних громадян. Існує й інший погляд на дану проблему [41, с. 195].

Ми вважаємо, що з-поміж усіх вищевикладених наукових напрямків вивчення особистості злочинця найбільш обґрунтованим є перший. Згідно з ним, особистість злочинця розглядається як відносно умовне, збірне поняття, змістом якого є сукупність інтегрованих в ній морально-психологічних дефектів соціального походження, що породжують антисуспільну спрямованість особистості [42, с. 66]. Отже, особистість злочинця наділена

сукупністю відмічених вище негативних властивостей і характеристик, що в тій чи іншій мірі їй типово притаманні й які в умовах конкретної життєвої ситуації відіграли вирішальну або досить важливу роль при прийнятті рішення про злочинне посягання [43, с. 98 – 102].

Спірним залишається питання про походження та співвідношення розглянутого змісту особистості злочинця. Йдеться про співвідношення соціального і біологічного в особистості злочинця. Дана проблема має багаторічну історію. Вона пов'язана із пізнанням індивідуальної злочинної поведінки, її причин та механізму формування, а також із поясненням причин злочинності загалом. На початкових етапах дослідження вказаної проблеми були спроби однобоких і категоричних суджень на користь беззаперечного домінування біологічного чи соціального в особистості злочинця. Прихильники біологічного підходу автоматично потрапляли у делікатну ситуацію, оскільки для пізнання конституційно-соматичних, нейродинамічних, психофізіологічних функцій і особливостей людини потрібні були спеціальні знання у галузі біології, генетики, фізіології, медицини, психології, психопатології тощо. Відтак, у своїх висновках їм доводилося покладатися на результати досліджень природничонаукових досліджень інших учених-суміжників. Так, зокрема, професор Московського державного психоневрологічного інституту С.В. Познишев говорив, що жодний злочин неможливо пояснити виключно зовнішніми причинами, ігноруючи особливості особистості, яка його вчинила [44, с. 6]. Саратовський професор І.С. Ной свого часу доводив, що кожна особистість індивідуально самостійна, що дозволяє їй по-різному відноситися до однакового впливу зовнішнього середовища. Індивідуальність (неповторність) особистості полягає в особливостях вищої нервової діяльності, почуттів і здібностей, вольових якостей і моральних задатків [45, с. 166]. При цьому, відомий кримінолог посилався на видатного фізіолога І.П. Павлова, який зазначав, що не можна ігнорувати природжені властивості нервової системи, котрі поряд з вихованням мають певний вплив у формуванні образу поведінки особистості [45, с. 98]. Про важливий вплив

природжених властивостей людини і природжених програм говорила Н.С. Лейкіна також посилаючись на І.П. Павлова [46, с. 20]. Поділяв їх погляди М.А. Стручков [47, с. 114]. Серед сучасних прихильників викладених положень можна назвати А.Ф. Зелінського, Л.В. Сердюка, Р.В. Лока та ін. Зокрема, російський кримінолог Л.В. Сердюк відмічає: “багато чого в рисах характерів людей передається по генах, що проявляється у схильності людини до певної поведінки чи певної діяльності” [48, с. 85]. Значно далі пішов Р.В. Лок, який зазначив: “Для вчинення вбивства необхідна генетична або інша фізіологічна прихильність” [49, с. 88]. Показово, що такий категоричний висновок автор робить поспілкувавшись з двома (!) злочинцями, які відбувають покарання за вчинення вбивства на замовлення.

На наш погляд, подібні категоричні судження навряд чи мають під собою ґрунт. Безперечно, такі біологічно обумовлені властивості індивіда як особливості нервової системи (сила збудження і гальмування, динамічність, лабільність, рухливість, які є передумовами темпераменту); здібності, характер, емоційно-вольова сфера, різного роду психічні патології (аномалії) приймають різну участь в регуляції поведінки [50, с. 398]. Однак, на відміну від неорганічної природи, будь-який живий організм взаємодіє з оточуючим середовищем. А тому психіка людини – вища форма взаємозв'язку з навколишнім світом [51, с. 50]. Вона несе в собі відбиток соціуму і на цій основі здійснює вибір варіантів зовнішньої активності. Людина, як жива біологічна істота, стає особистістю в процесі засвоєння соціальних програм зовнішнього середовища, в якому вона існує і розвивається. Подібний процес називається соціалізацією. Він протікає у кожного по-різному, залежно від неповторних індивідуальних особливостей особистості, що мають біо-соціальну природу [52, с. 39; 53, с. 73]. З огляду на це можна зауважити, що протиставлення різних складових особистості навряд чи доречно, оскільки біологічна матерія є передумовою для розвитку соціальної (більш складної форми) з якою вона знаходиться у діалектичному взаємозв'язку і взаємозалежності [54, с. 63;]. Індивідуальний розвиток особистості,

формування неповторного духовного образу, відбувається за участю як біологічних, так і соціальних програм [55, с. 72]. Люди, вступаючи у численні соціальні зв'язки і постійно відчуючи вплив зовнішнього середовища, по-різному засвоюють соціальну практику (виходячи із своїх психологічних особливостей), в наслідок чого у них утворюється неодинакова система цінностей, моральних орієнтацій, життєвих установок, які формують внутрішню спрямованість особистості. Остання може відповідати загально визнаним суспільним цінностям та інтересам, і зовні проявлятися в соціально схвальних способах пристосування до об'єктивної реальності, а може йти всупереч зазначеним цінностям, коли особистість турбується виключно про власні інтереси, а тому обирає суспільно небезпечні способи пристосування до існуючої соціальної практики. Сам процес вибору лінії поведінки несе на собі багатшаровий відбиток засвоєного соціального досвіду існування в умовах певної суспільної формації.

Виходячи з цього, під особистістю сімейно-побутового насильницького злочинця необхідно розуміти **сукупність специфічних соціально-демографічних, моральних та соціально значущих біопсихологічних характеристик і станів, що проявилися у вчиненні насильницького злочину проти життя й здоров'я особи в сімейно-побутовій сфері** [54, с. 65].

Характеристика особистості злочинця в кримінології розкривається через її структуру. **Структура** – це побудова і внутрішня форма організації системи, що виступає як єдність стійких взаємозв'язків між її елементами [56, с. 437]. Елементами структури особистості злочинця виступають її індивідуальні властивості, якості, особливості та стани, що характеризують її як окрему цілісну систему [57, с. 57]. Отже, структурна будова особистості злочинця охоплює певним чином сконструйовану органічно цілісну систему взаємозв'язків між її елементами. Наукова цінність дослідження структурної характеристики особистості злочинця полягає у встановленні специфічних криміногенних компонентів, рис, а також криміногенних зв'язків між різними елементами, що призводять до вчинення протиправних посягань. Необхідно

відмітити, що в кримінології ще не склалося єдиного підходу стосовно визначення структурних компонентів особистості злочинця. Так, одні автори розглядають структуру особистості злочинця суто з психологічних позицій, при цьому не враховуючи соціально-демографічні і кримінально-правові характеристики, які мають велике науково-практичне значення [58, с. 131 – 141; 59, с. 54 – 55; 60, с. 87].

Проте значно більше науковців, які в цілому у структурі особистості злочинця виділяють соціально-демографічний, кримінально-правовий і морально-психологічний компоненти [61, с.75; 62, с.89-90; 63, с. 68], хоча висловлювалися й інші точки зору з цього приводу [64, с. 198 – 208; 65, с. 16 – 18].

Викладений вище розгляд структури особистості злочинця нами взятий за основу при дослідженні структури сімейно-побутового насильницького злочинця. Стосовно змістового наповнення окремих структурних елементів особистості злочинця у нас є власні міркування, що будуть наведені нижче.

Убачається, що соціально-демографічна характеристика особистості злочинця повинна охоплювати дані про: стать, вік, сімейний стан, освітній рівень, соціальне положення, рід занять та ін. [66, с. 55]. Аналіз зазначених відомостей на статистичному рівні дозволить встановити особливості демографічних показників, соціального походження й статусу, освітнього і культурного рівня злочинця та визначити їх вплив на спрямованість злочинної поведінки.

Кримінально-правова характеристика особистості злочинця суттєво доповнює соціально-демографічну. У неї входить комплекс відомостей про характер співучасті, мотиви злочинних посягань, основні форми дозлочинної поведінки, дані про рецидив, психічний стан у момент вчинення злочину, окремі аспекти поведінки засуджених в установах виконання покарання. Виходячи з кримінально-правової характеристики, ми можемо робити висновки про генезис злочинного посягання, глибину і стійкість антисуспільної спрямованості злочинця, його суспільну небезпечність.

Вивчення особистості сімейно-побутового насильницького злочинця буде неповним без урахування специфіки його морально-психологічної характеристики, яка включає дані про спрямованість поведінки, домінуючі емоційно-вольові якості, моральний образ, стан фізичного і психічного здоров'я тощо. На основі відміченої характеристики можна судити про детермінанти індивідуальної злочинної поведінки, будувати кримінологічні прогнози, розробляти і застосовувати заходи виправно-трудового впливу й попередження злочинних проявів.

Таким чином, розгляд структури особистості злочинця по відміченим вище напрямкам в сукупності дозволяє виявити особливі риси, властивості винних, визначити ступінь їх типовості і на основі цього провести типологію злочинців, а також пояснювати, прогнозувати і попереджувати злочинну поведінку [67, с. 93].

У ході кримінологічного дослідження нами було вивчено особистість 643 засуджених по архівним кримінальним справам, які вчинили сімейно-побутові тяжкі насильницькі злочини проти особи (кваліфіковані вбивства, умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження). Крім того, було проведено формалізоване інтерв'ювання зазначеної категорії злочинців (100 чоловік), які відбувають покарання у виправно-трудовах установах загального (жінки), посиленого та суворого (чоловіки) режиму. Метою даного вивчення була спроба встановити специфічні риси і властивості особистості сімейно-побутового насильницького злочинця, з'ясувати їх розповсюдженість, простежити вплив на спрямованість поведінки цих осіб у сімейно-побутовому конфлікті, що завершується злочинним посяганням проти життя й здоров'я особи, а також вирішити питання про можливість побудови на їх основі типології злочинців. У ході подальшого викладення матеріалу в якості контрольної групи виступатимуть дані, що були отримані іншими дослідниками цієї проблеми в межах України і республік СНД як останнім часом, так і значно раніше [68, с. 30].

Дослідження соціально-демографічної характеристики особистості злочинців дало наступні результати.

Стать. Вчинення умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень у сімейно-побутовій сфері – прерогатива чоловіків: кваліфіковані вбивства – 88,0%, умисні вбивства – 86,5%, тяжкі тілесні ушкодження – 90,8 %, що є характерною ознакою цих злочинів у всьому світі. Тільки в Уганді у силу невідомих місцевих обставин жінки частіше вбивають чоловіків [69, с. 7]. Значна перевага чоловіків-вбивць і причинителів тяжких тілесних ушкоджень пояснюється психофізичними особливостями чоловіків і жінок, а також специфікою їх соціальних ролей. Чоловіки у порівнянні з жінками в більшій мірі орієнтовані на агресивність і насильство [70, с. 280]. Серед них більше тих, які мають різного роду психічні патології, зловживають спиртними напоями, відбували покарання у місцях позбавлення волі. Всі ці чинники сприяють тому, що чоловіки в умовах конфліктних ситуацій діють імпульсивно, невірноважено, використовуючи фізичну перевагу над жертвою, прагнуть принизити, провчити, покарати останню. А тому, як правило, в результаті неадекватного зовнішнього приводу фізичного впливу на тілесну цілісність жертви, спричиняють останній смерть або тяжке каліцтво, що нерідко, за словами самих винних, не охоплюється їхнім умислом.

Підвищений інтерес у кримінологів завжди викликає кримінальна активність жінок. Нами встановлено, що на долю жінок, які вчинили відмічені вище види злочинів припадає, відповідно: 12,0%, 13,5%, 9,2% випадків. Для порівняння: за даними вибіркового дослідження сімейно-побутових злочинів проти особи, проведених в Україні у 80-х роках ХХ століття, питома вага жінок, які вчинили умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, склала, відповідно, 7,0% і 3,5% [71, с. 139 – 140; 72, с. 59]. Дослідження цієї проблеми у 90-х роках ХХ ст. показують, що питома вага жінок серед цих вбивств неухильно зростає: якщо у 1990 році цей показник дорівнював 9,6%, то у 1993 р. – 11,8%; у 1994 р. – 13,4%, у 1995 р. – 13,2%, а в 1996 р. – 13,6% випадків [17, с. 11]. Тенденцію до збільшення питомої ваги жінок серед усіх

сімейно-побутових насильницьких злочинців ми пояснюємо складним комплексом соціально-психологічних факторів. Як відмічають психологи, у житті жінки сім'я відіграє надзвичайно важливу роль. Більшість жінок мріють про сімейну злагоду, кохання, повагу, матеріальний добробут, підтримку членів родини. На жаль, реалії сьогодення вносять серйозні корективи на шляху до самореалізації жінки як дружини, матері. Емансипація, поступове втілення у життя демократичних принципів та деякі інші соціальні обставини сприяють переосмисленню жінкою свого соціального статусу, породжують прагнення до незалежності від чоловіка, надають впевненості у власних силах, а тому будь-яке посягання на права і особистість жінки викликає агресивну реакцію з їх сторони. Водночас, багато жінок виконують тяжку малокваліфіковану роботу, постійно поповнюють ряди безробітних. Непrestiжність праці, незайнятість, незатребуваність, соціальна безперспективність, відсутність умов для самореалізації, постійне потерпання від сімейного насильства з боку чоловіка, побутова невлаштованість негативно впливають на фізичний і психічний стан жінок і призводять до накопичення психологічної напруги, роздратування, втоми, що виплескуються у вчинення афективних вбивств [73, с. 488-489]. Так, Л. тривалий час потерпала від проявів сімейного насильства з боку свого чоловіка, який систематично зловживав спиртними напоями і на цьому ґрунті влаштовував неодноразові квартирні погроми, конфлікти і побиття засудженої. В день злочину потерпілий протягом дня вживав самогон і періодично засинав, доводячи себе до безпорадного стану. Коли він прокидався, вимагав гроші на чергову дозу спиртного. У випадку відмови з боку засудженої, погрожував їй побиттям. Під вечір, у ході чергового конфлікту, потерпілий замахнувся на Л. порожньою пляшкою, на що остання, схопивши кухонний ніж, завдала два блискавичні смертельні удари в серце тирана [74].

Як відмічає М.В. Стрюк, для жінок-злочинців характерні зацикленість афективних, психотравмуючих переживань, висока імпульсивність, що призводять до неадекватного сприйняття й оцінки життєвих ситуацій, непрогнозованості наслідків своїх вчинків [75, с. 12]. Ось один із численних

прикладів судової практики. С. розпивала спиртні напої спільно зі своєю сестрою А. та її співмешканцем Г.. У ході подібного відпочинку між С. і Г. виник конфлікт з приводу того, що Г. кривдив її сестру. Коли накал емоцій сягнув критичної межі, засуджена ударила його кухонним ножом, що знаходився поруч на журнальному столику, чим спричина останньому тяжкі тілесні ушкодження [76].

Окрім сказаного слід відмітити, що у наш час прогресує жіночий аморалізм, що проявляється у сексуальній розпусті, пияцтві, побутовій неохайності. Певна частина жінок стає грубими, жорстокими й агресивними. У цьому сенсі вони мало чим відрізняються від злочинців чоловічої статі. Так, коханці А. і М. вживали спиртні напої і спілкувались на різні теми. У зв'язку з тим, що у них не співпали погляди на роль чоловіка як голови сім'ї, між ними виникла лайка, під час якої М. ударив А. рукою по обличчю, на що остання блискавично відреагувала ударами ножом у шию і груди коханого. Оригінальна форма спілкування закінчилася трагедією [77].

Важливим елементом соціально-демографічної характеристики особи злочинця виступає її вік. З кримінологічної точки зору дослідження вікових параметрів представляє неабиякий інтерес. Процес розвитку особистості у часі носить динамічний характер. Із збільшенням віку, в особистості прямо пропорційно збільшується життєвий досвід; змінюються потреби, інтереси, світогляд, ціннісні орієнтації, поведінка; формуються нові соціальні установки тощо. Вік відбиває фізичний і психічний стан особистості, з усіма особливостями світосприйняття і поведінкових реакцій.

Як показало наше дослідження, найбільш висока кримінальна активність відмічається у злочинців віком 30 – 40 років (29,3%, 29,7%, 37,5%, відповідно) і 25 – 29 років (26,7%, 19,3%, 24,1% випадків). Слід відмітити, що наші результати в цілому підтверджують як результати кримінологічних досліджень, що були проведені значно раніше у 1979 році [78, с. 29], так і дані сучасних досліджень (2000 р.) в Україні [79, с. 84]. Виходячи з наведеного, слід відмітити, що вікові показники злочинців на протязі тривалого часу

залишаються стабільними. З огляду на це, вважаємо за необхідне розглянути основні соціально-психічні характеристики названих вище двох вікових груп. Вік 30 – 40 років прийнято називати періодом життєвої зрілості. Більшість злочинців цього віку переживали глибоку життєву кризу. Кризові явища зрілості мають загальну природу – кардинальні зміни в способі життя і діяльності людини поєднуються із критичним накопиченням негативного життєвого досвіду [80, с. 51]. Безробіття, поява необмеженого вільного часу, послаблення або повна відсутність сімейних зобов'язань та соціального контролю сприяли втягненню цих осіб у побутове пияцтво, що, як правило, виливалося у численні сварки, бійки з членами сімейно-побутової мікрогрупи, а також нерідко призводило до вчинення різного роду правопорушень. Тяжкі хвилювання, негативні емоції, що залишалися у спадок від систематичних конфліктів з оточуючими, породжують підвищену збудженість, тривожність, акцентуації характеру, ускладнюють уроджені і набуті аномалії психіки, послаблюють контроль над власною поведінкою, що в цілому підвищує криміногенність зазначеної вікової групи.

Достатньо висока кримінальна активність злочинців віком 25 – 29 років у певній мірі пояснюється тим, що у цьому віці, як правило, вирішуються найбільш життєво важливі питання: кар'єра, створення сім'ї, придбання житла, самореалізація, побудова життєвих планів на майбутнє тощо. На жаль, реалії сьогодення не дозволяють безпроблемне розв'язання таких доленосних питань, а тому у молодих людей виникають значні складнощі, непорозуміння, безвихідні ситуації, на ґрунті яких з'являються почуття озлобленості, постійного незадоволення, обманутих сподівань, відсутність життєвих перспектив. Як бачиться, подібні настрої виливаються у численні конфлікти, у внутрішній протест проти такого становища, агресивність, пошук винних, котрими переважно виявляються члени родини, які завжди поруч. А тому, насильницькі посягання проти життя й здоров'я особи, що здійснюються злочинцями даної вікової групи, у більшості випадків носять зухвалий і агресивний характер, забарвлені високою імпульсивністю [81, с. 63].

Доля злочинців більш молодшого віку (18 – 24 років) складає, відповідно, 21,3%, 15,0%, 9,9%. Певною несподіванкою стала досить висока питома вага злочинців старших вікових груп: 41 – 50 років – 12,0%, 18,1%, 17,9% і понад 50 років – 8,0%, 17,1%, 9,3%. Думаємо, що це третій кризовий життєвий період, що характеризується підвищеною криміногенністю членів сімейно-побутової мікрогрупи, і в цьому, в певній мірі, полягає особливість досліджуваної категорії злочинів. Тривалий досвід сімейного життя у певної категорії громадян послаблює позитивні почуття до партнера, сприяє накопиченню критичної маси взаємної неповаги, кривд і неприязні. Багаторічний досвід деструктивного спілкування, з усіма звідси випливаючими глибинними особистісними деформаціями, робить конфлікт своєрідним наркотиком, що формує стійку психологічну залежність у осіб, втягнених у спільне сімейне життя. Розплутати закам'янілий вузол родинних чвар, інтриг і підлостей наважується далеко не кожний, проте багато хто намагається його розрубати з допомогою звичайної сокири чи банального кухонного ножа, раз і назавжди поставивши крапку у перманентній життєвій драмі.

Вчинення кваліфікованих, умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень нетипово для неповнолітніх (2,7%, 0,8%, 1,3%, відповідно). Встановлено, що вони у запеклому конфліктному протистоянні нерідко залишаються своєрідним буфером між батьками, проте згодом примикають до скривдженої сторони, як правило матері, і вчиняють розправу над батьком, сімейним тираном.

Вивчення **сімейного стану** злочинців показало, що більшість винних були одружені або перебували у фактичному шлюбі: 49,4%, 68,8%, 66,0%, відповідно. Для порівняння: за даними Л.В. Крижної (2000 р.) 55,0% злочинців перебували у шлюбі і 10,5% у незареєстрованому шлюбі [79, с. 86]. Перевага одружених злочинців, у тому числі і тих, які перебували у фактичних шлюбних відносинах, пояснюється тим, що подружні протиріччя мають вагоме значення в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, більшість з яких вчинялися саме в сфері сім'ї проти її членів. Разом з тим,

необхідно відмітити підвищену криміногенність фактичних шлюбів, в яких масовий характер набуло спільне пияцтво, аморалізм, чвари, лихослів'я, бійки. Взаємовідносини будувалися на основі недовіри, страху і неприязні [82, с. 52], що утворювало сприятливий ґрунт для злочинного посягання.

Дещо менше (48,0%, 27,2%, 33,0%, відповідно) злочинців були неодруженими або розлученими. Як відмічають деякі автори, розлучений побутовий злочинець частіше планує свою агресію. У певній мірі це пов'язано з тим, що після розлучення значна частина колишнього подружжя продовжує проживати разом в одному житлі, а їх взаємини, обтяжені ворожістю і кривдами, характеризуються підвищеною небезпекою переростання у протиправні вчинки [83, с. 80]. Решта злочинців – вдови (ці), відповідно, 2,6%, 4,0%, 1,0%.

У кримінологічній літературі зверталася увага на той факт, що кримінальне насильство корелює з низькою культурою і проблемами в інтелектуальному розвитку [84, с. 269]. У зв'язку з цим, важливе кримінологічне значення має інформація про **рівень освіти** сімейно-побутових насильницьких злочинців. Кримінологічні дослідження 70-х - 80-х років ХХ ст. на тривалий час сформували думку про те, що рівень освіти у насильницьких злочинців невисокий – більше половини з них (53,6%) не мали восьмирічної освіти [78, с. 30]. Однак отримані нами результати фіксують вагомі зміни освідченості злочинців. Так, переважна більшість винних мали базову середню та середню освіту: кваліфіковані вбивства – 74,6%, умисні вбивства – 66,9%, тяжкі тілесні ушкодження – 72,5%. Враховуючи ще радянську політику масового і обов'язкового отримання населенням неповної та середньої освіти як обов'язкового атрибуту цивілізованого радянського громадянина, можна зробити висновок про певну закономірність середнього освітнього рівня більшості винних, оскільки вони отримували освіту у 60-ті – 80-ті роки ХХ сторіччя.

Середньо-спеціальна освіта була відмічена, відповідно, у 14,8%, 24,3%, 17,1% злочинців, а базова вища і вища освіта – 1,3%, 3,5%, 5,7%, відповідно.

Початкову освіту (декілька класів) мали, відповідно, 5,3%, 4,4%, 4,7% винних, а зовсім не мали освіти – 4,0%, 0,9%, жодного. З приведених вище показників випливає, що з більш низьким освітнім рівнем злочинця підвищується тяжкість вчиненого ним злочину. Так, серед осіб, які вчинили кваліфіковані вбивства, найбільше тих, які мали початкову освіту, або зовсім її не мали і, відповідно, найменше тих, котрі мали середньо-спеціальну, базову вищу і вищу освіту. І навпаки, “найосвідченішими” виявилися причинителі тяжких тілесних ушкоджень. Безумовно, прямої залежності між рівнем освіти і формою поведінки особи не існує, проте освітній рівень впливає на правосвідомість, на здатність вибору суспільно одобрюваного варіанту поведінки. Крім того, рівень освіти корелює із рівнем культури міжособистісного спілкування. Малоосвідчені, інтелектуально і духовно убогі люди значно частіше створюють різноманітні конфліктні ситуації із членами сімейно-побутового оточення. У таких осіб занижена самокритика, вузький кругозір, примітивні потреби й інтереси, а тому серед них більш розповсюджений культ грубої фізичної сили [85, с. 22; 86, с. 20].

Суттєве значення мають відомості про **соціальне положення і рід занять** осіб до вчинення злочину. Отримані нами результати свідчать про те, що в основному сімейно-побутові злочинці не займалися суспільно-корисною працею (працездатні, проте тимчасово непрацюючі та безробітні), відповідно, 77,4%, 68,1%, 60,5%. Для порівняння: за даними російського кримінолога С.М. Абельцева (2000 р.), цей показник сягає 70% [87, с. 137]. Домінування серед злочинців непрацюючих пояснюється тим, що більшість із них мали невисокий освітній рівень, про що йшлося раніше, а тому працювали на некваліфікованих або малокваліфікованих роботах у сфері промисловості та сільського господарства. Як відомо, перехід до нової соціально-економічної формації супроводжувався глибинними кризовими процесами, що не оминули як сферу виробництва, так і сільського господарства. За умов становлення ринкових форм господарювання численна армія колишніх будівельників, водіїв, слюсарів та інших малокваліфікованих працівників перейшла до

категорії маргінальних верств населення, які борються за своє фізичне виживання. Незайнятість у виробництві веде до розширення меж бездіяльного періоду, що використовується для задоволення примітивних потреб у випивці, розвагах, бешкетуванні тощо. Крім того, бездіяльність формує звичку до інертно-споживацького способу життя у колі собіподібних, з виплескуванням час від часу негативних емоцій на близьких і рідних осіб, які виступають противниками такої поведінки [88, с.192].

Серед працюючих злочинців переважають робітники (у тому числі сільські) низької кваліфікації державних, колективних і приватних підприємств, установ, організацій, відповідно, 22,6%, 24,4%, 33,4%. Непрестижна тяжка фізична праця, її одноманітність і виснажливість ліквідує потяг у людей до творчості, забирає багато фізичних і психічних зусиль, вимагає певних умов для відновлення фізіологічних можливостей. Відсутність таких умов компенсується систематичним вживанням спиртних напоїв з метою “зняття напруги” після роботи, що стає майже непорушною традицією. У таких колективах складається специфічний мікроклімат, у якому панують грубість, безтактність, аморальність, алкогольні традиції, зпотоврена система цінностей, звичок, схвалюється примат насильницького вирішення будь-яких непорозумінь. А тому, на таких роботах, як правило, “осідають” деморалізовані особи, які можуть максимально легко адаптуватися у подібному середовищі [89, с. 61].

Необхідно зазначити, що серед злочинців небагато пенсіонерів – жодного, 6,3%, 4,0%, відповідно, надзвичайно мало службовців – жодного, 0,8%, 1,5%, майже немає учнів шкіл, ПТУ, технікумів, ВУЗів – жодного, 0,4%, 0,6% випадків. Думаємо, що неостанню роль у отриманих результатах відіграв той факт, що зазначені категорії населення в силу більш високого статусу та низки інших причин досить рідко стають безпосередніми учасниками криміногенного конфлікту, що завершується вчиненням тяжкого злочину проти особи [23, с. 343].

Для визначення суспільної небезпеки злочинця, глибини і стійкості його антисуспільних настанов, необхідно простежити генезис злочинного посягання: основні форми дозлочинної поведінки, деякі обставини вчинення злочину, розповсюдженість рецидиву протиправних дій, окремі аспекти поведінки в установах виконання покарання. Виконати це завдання допоможе **кримінально-правова характеристика** особистості сімейно-побутового насильницького злочинця.

Як з'ясувалося у ході дослідження, вчиненню злочину досить часто передували *адміністративні правопорушення* з боку майбутніх злочинців. Зокрема, це чисельні прояви сімейного насильства у відношенні потенційної жертви: нецензурні образи, вигнання із дому, побої, шантаж, погрози фізичною розправою, що на практиці кваліфікуються як дрібне хуліганство, порушення громадського спокою тощо. Крім того, значну розповсюдженість набули випадки порушення правил співжиття, бешкетування, образливе присікування до громадян. Подібні форми дозлочинної поведінки свідчать про стійку антигромадську направленість певної частини злочинців та отримання досвіду насильницького досягнення будь-якої цілі. Необхідно відмітити, що за названі правопорушення на 40,0%, 32,3%, 37,6% винних, відповідно, накладалися адміністративні стягнення (попередження, штраф, адміністративний арешт). Виходячи із наведених даних, можна припустити, що певна частина правопорушень не знаходить відповідної правової оцінки. Це відбувається в силу різних причин: недосконалість правової бази, небажання потерпілих притягувати винних до відповідальності, пасивність деякої частини співробітників правоохоронних органів тощо. У неформальних бесідах з дільничними інспекторами міліції вдалося з'ясувати їх позицію щодо сімейно-побутових конфліктів. Вона зводиться приблизно до наступного: "... чужа сім'я завжди темрява і краще туди не втручатися. Сьогодні вони сваряться, б'ються, пишуть один на одного заяви до міліції, а завтра помиряться, відізвуть заяву, і в усіх негараздах знову звинуватять міліцію. Інша справа, коли там вчинено злочин – тут нікуди діватися: кримінальна справа – суд – тюрма".

У процитованому інтерв'ю з одним із старших дільничних інспекторів міліції (стаж роботи 18 років), як виявилось, відбивається погляд на проблему значної кількості (майже 50%) відповідальних працівників міліції, покликаних безпосередньо займатися профілактикою умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень у сімейно-побутовій сфері. А, як відомо, безкарність за незначні порушення закону, як правило, призводять до більш тяжких протиправних вчинків.

Своєрідним каталізатором злочинного посягання виступає *стан алкогольного сп'яніння* винних. Відразу зазначимо, що у даній роботі ми будемо розрізняти такі поняття як стан простого алкогольного сп'яніння винних в момент вчинення злочину, побутове пияцтво і хронічний алкоголізм (психічна аномалія в межах осудності). Запропонована градація переважно використовується у медицині і психіатрії. Вона відбиває різну клініку, симптоматику, характер реакцій на зовнішні подразники, ступінь регуляції поведінки, а тому може бути цілком придатною для кримінологічного аналізу психічних станів, викликаних вживанням алкогольних напоїв. Так, за нашими даними 74,7%, 67,3%, 76,3% засуджених, відповідно, на момент вчинення злочину перебували у стані простого алкогольного сп'яніння. Для порівняння, як відмічається в окремих літературних джерелах, від 50% до 70% умисних вбивств вчиняються у стані алкогольного сп'яніння [90, с. 94]. Такий великий відсоток злочинців, які перебували в момент протиправного посягання у нетверезому стані, пояснюється тим, що подібні злочини, як правило, вчиняються в ході конфлікту, котрий виник або відновився на тлі вживання (зловживання) винним спиртними напоями. Психіатри розрізняють легкий (від 0,3 до 1,5 г/л алкоголю в крові), середній (1,3 - 3,0 г/л) та тяжкий ступінь (3,0 - 5,0 г/л) алкогольного сп'яніння [91, с. 197]. Як відмічає О.Д. Ситковська, алкоголь діє на організм людини дуже індивідуально, залежно від стану здоров'я, віку, частоти і дози вживання, функціонального стану організму, ситуації, в якій це відбувається тощо. По мірі зростання дози вжитого алкоголю відбувається розлад функцій, пов'язаних з психічною переробкою інформації,

орієнтацією у життєвих ситуаціях [92, с. 181]. За матеріалами судово-психіатричних експертиз, більшість злочинців в момент протиправного посягання перебували у стані алкогольного сп'яніння середнього ступеня, коли спостерігаються наступні неврологічні розлади: нестійкий настрій (ейфорія з бурхливими проявами веселості чергується з роздратуванням, гнівом, схильністю до конфліктів і агресії) [91, с. 193]. Злочинці у середньому ступені алкогольного сп'яніння ставали безкомпромісними у відстоюванні своєї деструктивної позиції, у них зменшувався інтелектуально-вольовий контроль над власною поведінкою, значно підсилювалось емоційне збудження, викликане перебігом конфлікту, що заважало адекватно контролювати інтенсивність посягання, характер та небезпечність впливу на тілесну недоторканість жертви. Тому ми вважаємо, що якби злочинці в момент криміногенного конфлікту перебували у тверезому стані, то, мабуть, близько половини з них не вчинили б тяжких чи особливо тяжких злочинів проти життя й здоров'я особи.

У характеристиці суспільної небезпеки винних важливу роль відіграють **мотиви** їх злочинних дій. Ми розділяємо точку зору К.Є. Ігошева, який розуміє мотив злочину як сформоване під впливом соціального середовища і життєвого досвіду особи спонукання, яке є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності і виражає особистісне ставлення до того, на що спрямована злочинна діяльність [32, с. 66]. Як відмічалось раніше, серед встановлених судово-слідчими органами мотивів понад половина – “неприятні стосунки”: 51,1%, 53,9%, 57,9%, відповідно. Етимологічне походження слова “неприятнь” означає недружелюбне, недоброзичливе почуття до когось [93, с. 636]. Однак, за нашими спостереженнями, на практиці досить часто під формулювання “неприятні стосунки” зводять різні за змістом окремі мотиви злочинної поведінки, а саме: заздрість, образа, кривда, ворожнеча, неповага, ненависть, хуліганство, що суперечить етимологічній природі самого терміну “неприятнь”. Думаємо, що виділення практичними працівниками в якості мотиву умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-

побутовій сфері, такого абстрактного мотиваційного блоку як “неприятні стосунки” не може задовольняти кримінологів, про що свого часу говорив І.М. Даньшин [94, с. 67]. Подібне об’єднання не сприяє встановленню дійсних мотивів злочинів, що ускладнює з’ясування їх причин та умов тощо. Між тим, назване об’єднання в значній мірі викликане складнощами, що виникають у слідчих і судових органів при встановленні мотивів даної категорії злочинів.

Більшість криміналістів і кримінологів вважають, що мотив злочину являє собою усвідомлене спонукання до досягнення певної мети шляхом вчинення злочину [95, с. 13; 96, с. 11; 97, с. 15; 98, с. 14]. Психологи стоять на інших позиціях. Вони говорять, що дійсні мотиви поведінки зазвичай не усвідомлюються діючою особою [99, с. 201]. Як відмічав проф. А.Ф. Зелінський, злочинець рідко замислюється над тим, заради чого він наважується вчинити злочин, вигода від якого мізерна у порівнянні із ризиком відповідальності. Усвідомлення мотиву перетворює його на мету [100, с. 105].

Блок мотивів, названих практиками “неприятні стосунки”, можна віднести до конфліктно-емоційних. У більшості випадків йдеться про імпульсивну мотивацію, коли регулювання дій здійснюється не на фізіологічному, а на психологічному рівні, де відбувається їх однобічне та звужене усвідомлення [101, с. 61]. У виникненні таких мотивів пріоритет належить несвідомим рівням психіки злочинця із орієнтацією на усталені стереотипи насильницької спрямованості. Слід погодитися з А.В. Савченком, який вважає, що хоча імпульсивна поведінка виникає без достатньо усвідомленого процесу мотивації, однак це не виключає наявності певного мотиву. Такий мотив завжди є в імпульсивних злочинах і переважно це сильна емоція [101, с. 6]. Виходячи з цього, “неприятні стосунки” – це лише обов’язкова “прелюдія”, необхідний психологічний фон, що виступає передумовою виникнення у майбутньому конфліктно-емоційних мотивів протиправної поведінки, які далеко не завжди усвідомлюються злочинцем.

Друге місце серед встановлених мотивів посідає помста – відповідно, 22,1%, 23,8%, 12,5%. На думку автора, такий результат не відбиває дійсного

стану справ. Скоріш за все дається взнаки неправильне мотивування слідчих, які повинні пояснити, чому їхні підслідні вчинили тяжкий злочин. Тут слідчі нерідко спираються на мотивування злочину (раціональне пояснення) самими злочинцями, що призводить до неякісного встановлення дійсних мотивів. Так, мотив помсти встановлювався лише у випадках очевидного акту розплати (віддаленого у часі), спричинення зла за зло. Йдеться про реакцію на аморальну чи неправомірну поведінку потерпілого. Уявляється, що таке розуміння помсти безпідставно звужує зміст цього мотиву. За словами Б.С. Волкова специфіка помсти полягає в тому, що в її основі лежить кривда, невдоволення діями та вчинками інших осіб і пов'язане з ними прагнення отримати задоволення за спричинену образу чи кривду. Фактично мова йде про психологічну компенсацію за порушений душевний спокій чи заподіяну психологічну травму різної сили дії. Помста належить до числа тих спонукань, оцінка і визначення соціально-психологічного змісту яких багато в чому залежать від конкретних обставин і дій інших осіб [102, с. 53-55]. Із цього випливає, що у значній частині “неприятних стосунків” має місце саме мотив помсти. Переважно йдеться про миттєву помсту за словесну образу, приниження честі і гідності, нанесений удар, що мають місце нарівні з “традиційною” помстою, викликаною прагненням “відплатити” за колишні приниження, побиття, знущання, інші акти сімейного насильства, що віддалені від посягання певним проміжком часу. Ось один із типових прикладів судової практики. 14.07.2002р. К., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, у процесі сварки з потерпілим А., що виникла на ґрунті раптових неприятних стосунків, умисно, з метою позбавлення життя останнього, наніс йому проникаючу колото-різану рану грудної клітки із пошкодженням лівої легені і серця, від чого наступила смерть потерпілого [103]. Більш ретельне вивчення матеріалів цієї справи показало, що між дядьком К. і його племінником А., які спільно розпивали спиртні напої на кухні, виник конфлікт з приводу нецензурної образи А. з боку засудженого. У відповідь той ударив К. рукою в обличчя. Цього засуджений вибачити не зміг і, взявши кухонний ніж зі столу, “відновив справедливість”. На допитах

засуджений показав, що наніс удар родичу ножом через почуття незаслуженої кривди і усвідомлення фізичної переваги свого племінника. Він постійно повторював: “ Хотів тільки провчити, щоб знав як на старших руку піднімати”. Думаємо, що тут є всі підстави говорити про мотив помсти, а не про “неприятні стосунки”, як це зробив слідчий, а згодом з таким формулюванням погодився і суддя, закріпивши його у вироді.

Тісно пов'язані з мотивами помсти мотиви ревнощів. Питома вага останніх становить, відповідно, 9,8%, 7,9%, 15,4%. Ревнощі як психологічне і моральне явище можна визначити як неприємне хвилювання, що відображає страх втрати кохання, дружби, прихильності чи іншого блага [104, с. 38]. Як показало наше дослідження, в основі протиправного мотиву ревнощів лежить дійсна або уявна зрада або сумнів у вірності. Для умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері, характерні тиранічні й афективні ревнощі. Тиранічні виникають під впливом таких особистісних властивостей, як надмірна підозра, недовіра, уїдливість, помстливість, і проявляються у постійному переслідуванні, погрозах, цькуванні, шантажі, з метою залякування і обмеження свободи партнера, під страхом жорстоких покарань. У свою чергу афективні ревнощі породжуються реальним психотравмуючим впливом (здебільшого зрадою). В останньому випадку може бути неспівпадання об'єктивного змісту події (зради) з її суб'єктивною оцінкою злочинцем. Однак, у будь-якому разі, зрада виступає потужним емоційним подразником, що зачіпає найбільш суб'єктивно значущі, інтимні почуття і сприймається як глибоке особисте приниження, психологічна трагедія, що агрує емоційний “вибух” і жагу помсти [105, с. 161]. Так подружжя А. розпивали спиртні напої, а згодом полягали спати. Близько 2 години ночі чоловік А. прокинувся і побачив як із кімнати дружини виходить незнайомий чоловік. Заінтригований таким візитом А. кинувся навздогін незнайомцю, проте той вибіг із будинку і зник у невідомому напрямку. Повернувшись у будинок, А. зайшов до кімнати дружини (яка була роздягнена й перебувала у безпорадному стані в силу сп'яніння) і поцікавився, що роблять сторонні

чоловіки у неї вночі. Не отримавши ґрунтовної відповіді, зв'язав потерпілій руки мотузками, вистриг волосся на голові (щоб більше нікого не спокусила) і почав бити руками та ногами. Отямився, коли дружина вже не подавала ознак життя. Скільки наніс ударів пояснити не зміг. У судовому засіданні скаржився, що поведінка дружини сильно розлютила його, тому він намагався її провчити. Як і навіщо зв'язав потерпілу, пояснити не зміг. Згідно з висновками судово-психологічної експертизи, в момент побиття дружини перебував у стані фізіологічного афекту, однак розумів характер своїх дій і міг контролювати ними [106].

Певну специфіку мають і мотиви користі: 14,6%, 10,9%, 8,6%, відповідно. У більшості випадків має місце такий різновид користі, яку спеціалісти називають користь-утилітаризм [64, с.88]. Вона полягає в отриманні негайної вигоди за рахунок крадіжки дрібних грошових сум, промотування домашнього майна в обмін на спиртні напої. Злочинці намагаються якнайшвидше задовольнити нагальну потребу в отриманні спиртних напоїв або коштів для їх придбання. З цією метою вони постійно шукають заховані на "чорний день" мізерні сімейні заощадження, виносять із дому все, що представляє хоч якусь цінність. І коли їм хтось стає назаваді, йдуть на крайні міри, аж до вбивства.

Останнім часом зустрічаються випадки, коли злочинці (наймачі житла) для того, щоб не віддавати борг по квартирній оплаті, рішуче йдуть на вбивство своїх наймодавців. Причому, таким вбивствам зазвичай передують низка конфліктів, з'ясування стосунків і погрози вигнання із арендованого житла з боку потерпілих. Трагедія може статися із-за дефіциту житлової площі, на яку відразу претендують декілька членів сім'ї. Наприклад, так трапляється, коли молоде подружжя через відсутність самостійного житла вимушено проживає із батьками, а останні спекулюють цією обставиною. Майже не зустрічалися під час узагальнення випадки вбивства з метою заволодіння спадщиною, ювелірними прикрасами, великими сумами грошей, чи з метою неповернення боргу.

Інші мотиви складають, відповідно – 2,4%, 4,5%, 5,6%.

Неабиякий інтерес становлять дані про **судимість винних**. У кримінології під рецидивом розуміють вчинення нового злочину особою, раніше судимою за вчинення злочину незалежно від наявності або відсутності у неї судимості [107, с. 10]. Нами встановлено, що більшість винних до вчинення злочину не притягалися до кримінальної відповідальності. Кримінологічний рецидив було виявлено у відношенні 37,3%, 24,2%, 14,6% злочинців, відповідно. Із них 21,3%, 6,3%, 3,1% неодноразово судимі. Для порівняння: за даними російського кримінолога М.І. Бельцева, 32% винних раніше вчиняли злочини [108, с. 116]. Стосовно характеру попередніх злочинів, то тут переважають корисливі, корисливо-насильницькі злочини, злочини проти громадського порядку, насильницькі злочини проти особи та інші, що в цілому підтверджується і окремими дослідженнями в Росії [109, с. 61 – 64]. Сам факт відбування покарання у місцях позбавлення волі накладає негативний відбиток на фізичний і психічний стан покараного, що підвищує його криміногенність після звільнення.

Кримінально-правовий аналіз особи злочинця в певній мірі передбачає і розгляд питання **стосовно поведінки засуджених в установах виконання покарання**. Перш за все зауважимо, що окремо це питання нами не вивчалось. Однак у ході численних неформальних бесід як із самими засудженими, так і з адміністрацією установ виконання покарання, ми намагалися з'ясувати низку обставин: відношення засуджених до вироку, ступінь пенітенціарної адаптації, виконання вимог режиму, стосунки з іншими засудженими, ступінь виправлення. Подібні бесіди проводилися як із злочинцями-жінками (загальний режим), так із злочинцями-чоловіками (посилений і суворий режим). Отримані відповіді були покладені в основу наших висновків, що приводитимуться нижче.

Насамперед відмітимо, що засуджені в більшості випадків охоче йшли на контакт (особливо жінки) і відповідали практично на всі запитання. Значна частина злочинців вважають винесений їм вирок справедливим, визнають свою

вину, каються і жалкують про наслідки злочину. І це цілком логічно, адже вони позбавили життя або спричинили тяжке каліцтво здебільшого близьким і рідним особам. Ступінь пенітенціарної адаптації носить суперечливий характер. Більша частина засуджених (близько 60%) пристосовується до нових умов позитивно. Вони виконують вимоги режиму, беруть активну участь у заходах, що проводяться адміністрацією виправно-трудова установ, доброзичливо відносяться до адміністрації, відверті [110, с. 6]. У відносинах з іншими засудженими дотримуються нейтралітету, рідко конфліктують, підтримують зв'язки з родичами, стають на шлях виправлення, будують плани на майбутнє. До даної групи засуджених входять ті, які, як правило, вперше відбувають покарання у виправно-трудова колоніях загального (жінки) і посиленого (чоловіки) режимів. У кримінальній ієрархії засуджених вони належать до категорії так званих "мужиків". Це та частина спецконтингенту, яка усвідомлює справедливість покарання, розкаюється у вчиненому, підлягає виправленню і прагне яконайшвидше повернутися до нормального цивільного життя.

Деяко менш чисельна (близько 40%) група засуджених, які не пристосовуються до умов соціальної ізоляції. Сюди переважно входять особи, які мають різного роду психічні відхилення, а також алкоголіки, наркомани, дармоїди, колишні повії, жебраки, злидарі та інші люмпени. Це особи більш старшого віку, в яких спостерігається розпад особистості. Для них характерні: неохайність, інтелектуальна і духовна убогість, відлюдкуватість, відчуженість, конфліктність, імпульсивність і агресивність вчинків, психічна і емоційна неврівноваженість. Вони визнають свою вину, але вважають вирок надмірно суворим, нерідко допускають порушення режиму, вчиняють злочини у місцях позбавлення волі. В ієрархії засуджених займають місце занедбаних, покидьків, нерідко "опущених", від яких усі відцуралися, а тому вони спілкуються у середовищі собі подібних. Надзвичайно низький соціальний статус засуджених даної категорії корелює з їх фактичною безправністю у середовищі спецконтингенту. Як відмічає В.Ф. Пирожков, відбувається деперсоналізація

особистості, тобто людина втрачає статус особистості, перетворюючись тільки у живу істоту, яку можуть піддати будь-якій формі насильства [111, с. 525]. Такі засуджені, як правило, соціально-схвальних зв'язків не підтримують, виправленню підлягають у незначній мірі, планів на майбутнє не мають. До даної групи злочинців переважно входять ті, які раніше вже відбували покарання, хоча чимало і тих, які вперше знаходяться у місцях позбавлення волі.

Як виключення, у структурі засуджених можна виділити осіб, які взагалі не підлягають виправленню. Вони не визнають своєї вини і справедливості вироку, є активними учасниками груп негативної спрямованості, вороже ставляться до адміністрації, постійно порушують та ігнорують вимоги режиму, підтримують злочинські традиції і звичаї. У відносинах з іншими засудженими проявляють зверхність, конфліктність, агресивність, немотивовану жорстокість, вимагають повного підкорення. Це, як правило, особи молодого віку, на контакт з нами йшли неохоче, у бесіді підозрілі, замкнуті, нерідко цинічні. Як з'ясувалося, покарання відбували неодноразово в основному за крадіжки, хуліганство, розбої, грабежі тощо. Звільнення – і чекають, і бояться; на питання, чим будуть займатися надалі – не відповідають, не виключають можливості продовження злочинської “кар’єри” і повернення, за їх словами, “у рідну хату”.

Таким чином, якщо говорити в цілому, то відбування покарання у місцях позбавлення волі формує у засуджених певний криміногенний потенціал. Як відмічають деякі вчені, життя в умовах соціальної ізоляції занурює особу в негативні психічні стани, як то: тривожність, образливість, підозра, збудженість, дратівливість, агресивність та ін., що викликають внутрішню напругу [112, с. 5]. Після 5–7 років безперервного перебування у переповнених виправно-трудовах установах настають незворотні зміни психіки [113, с. 190], які у насильницьких злочинців виражаються у схильності до раптових коливань настрою, не пов’язаних з реальними конфліктами, у тривалій роздратованості і злобливості, як характерному фоні, у певному зниженні можливості до

планування власної поведінки [114, с. 14]. Саме в силу дії зазначених обставин засуджені після звільнення значно частіше створюють конфліктні ситуації, які вирішують здебільшого з позиції грубої сили, що нерідко призводить до вчинення тяжких насильницьких злочинів проти особи.

Завершальним етапом вивчення структури особистості сімейно-побутового насильницького злочинця є аналіз його морально-психологічних рис і властивостей.

Розгляд **морально-психологічної характеристики** особистості злочинця почнемо з аналізу *морального образу та стану фізичного і психічного здоров'я*. Перш за все, необхідно відмітити, що 66,7%, 51,5%, 47,1% винних, відповідно, зловживали спиртними напоями (йдеться про побутове пияцтво), а 2,6%, 1,9%, 0,9% – наркомани. За нашими спостереженнями, головним лейтмотивом більшості сімейно-побутових конфліктів є зловживання злочинцем, до речі, нерідко спільно з потенційною жертвою, спиртними напоями. З огляду на масштабність цього явища, вважаємо за необхідне більш конкретніше зупинитися на даній проблемі. Так зване побутове пияцтво, на наш погляд, стало однією із наймасштабніших соціальних проблем, якій безпідставно мало приділяється уваги як державою, так і суспільством. Це соціальне зло серйозно загрожує здоров'ю нації, її генофонду, підриває сімейні устої і наносить тяжку шкоду кращим культурним традиціям. Головний показник алкоголізації – вживання алкоголю на душу населення. У Росії цей показник становить близько 13 літрів абсолютного алкоголю (чистого спирту) на одну особу, що в 1,6 разів вище від того рівня, котрий Всесвітня організація охорони здоров'я визнала особливо небезпечним для здоров'я людей [115, с. 69]. На жаль, аналогічної інформації про алкогольну ситуацію в Україні ми не знайшли, проте думаємо, що вона досить близька. Тривале зловживання спиртними напоями (побутове пияцтво) призводить до фізіологічних, психологічних, матеріальних та інших проблем. Фізіологічні проблеми полягають у трансформації злагодженої роботи людського організму, порушенні процесів обміну, передчасного фізіологічного старіння, розвитку

тяжких захворювань внутрішніх органів, деформації ієрархії потреб, коли на перше місце виходить фізіологічна потреба в алкоголі [116, с. 56]. З часом ця потреба стає сенсом людського буття. Психологічна сторона тривалого і частого вживання спиртних напоїв у великих дозах, насамперед, полягає у виникненні стійкої психологічної залежності. Спочатку алкоголь вживається з метою зняття психологічної напруги, стресів, для покращення настрою і отримання задоволення. Згодом – спиртне стає панацеєю від усіх життєвих бід і негараздів (невдоволення долею і сімейним життям, заповнення емоційної і духовної пустоти, подолання невизначеності буття, почуття безвиходу і фрустрації та ін.). У комплексі, коли людина вчасно не отримує чергову дозу алкоголю, у неї починається абсцидентний синдром (або синдром похмілля).

У такому стані особа відчуває сильні головні болі, розбалансованість усіх систем організму, внутрішню тривогу, неспокій, роздратування. З'являються спалахи немотивованої агресії, підвищеної конфліктності із оточуючими. Після вживання спиртного, у пияки на певний час настає стан релаксації, за якого знімається нервова напруга, зникає почуття фізіологічного дискомфорту і тривожності, одночасно виключаються або істотно послаблюються соціально-стримуючі фактори і поведінка такої особи починає носити зухвалий, примхливий і цинічний характер [117, с. 472]. Зникає своєрідна “соціальна маска” і проявляється справжня сутність особистості у всій її спотвореній “красі”. Матеріальний бік алкогольної проблеми давно відомий. Він полягає у постійному пошуку грошей на придбання чергової дози алкоголю. Побутові пияки пропивають злидений сімейний бюджет, постійно залазять у борги, виносять із дому все, на що можна обміняти спиртні напої. Будь-які перешкоди з боку членів сім'ї викликають у них спалахи агресії і насильства.

Крім того, алкогольне uzалежнення з часом неминуче призводить до загальної дезадаптації й морально-етичної та соціально-психологічної деградації особистості. Під дезадаптацією необхідно розуміти непристосованість індивіда до ситуацій, норм, інститутів, спільностей, трудової та іншої діяльності... [118, с. 103]. Йдеться про специфічний спосіб життя,

змістом якого є антисупільне, нерідко бездомне, паразитичне існування, що поєднується із вчиненням численних правопорушень.

Початковими проявами морально-етичної та соціально-психологічної деградації є деформація моральних якостей, що зовні проявляється у грубості, егоїзмі і цинізмі, збудженні низьких бажань і потягів, обмеженні інтелектуальних і вольових можливостей. У сім'ях, де існує алкогольна проблема, панує атмосфера емоційної напруги, незадоволення, недовіри і відчаю. Такі сім'ї, по своїй суті, стають дисфункційними [119, с. 47]. Руйнівними наслідками тривалого зловживання спиртними напоями є втрата колишнього соціального статусу, розпад сім'ї, втрата людської подоби та скочування у маргіналізоване середовище¹. У даному нестійкому середовищі, характерному для декласованих елементів і люмпенізованої частини населення, проходить традиційно убогий побут і похмуре дозволя, спотворені звичаї, схожі із злочинними, збочені форми проведення вільного часу [87, с. 44]. За словами Ю.М. Антоняна, – “насильство у цьому середовищі – буденне явище, воно є звичною формою спілкування і прийнятним способом розв'язання конфліктів. Це особлива культура, в якій пляшка горілки є визнана одиниця виміру матеріального і духовного добробуту” [121, с. 142]. Для маргіналів характерна антисанітарія, потяг до жебракування, їх розмовна мова – лихослів'я. Цікаві і психологічні характеристики особи маргінала: дезорганізованість, занепокоєння, тривожність, внутрішня напруга, що переходить інколи в безпідставну паніку; ізольованість, відчуженість і неприязнь до інших людей; егоцентричність, честолюбство і агресивність тощо [122, с. 44]. Названі риси маргінала характеризуються підвищеною криміногенністю і, як відмічалось раніше, майже завжди іманентні насильницьким злочинцям.

У ході дослідження зверталася особлива увага на дані щодо фізичного і психічного стану здоров'я злочинців. По окремим медичним та процесуальним

¹ примітка. Маргінал (від лат. *margo*. –inis – край) – людина, яка знаходиться на межі різних соціальних груп, систем, культур, відчуває вплив їх норм, цінностей і т.і., що протирічать одні одним [120, с. 168].

документам вдалося встановити, що у більшості обстежених (61,4%, 60,1%, 67,2%) не виявлено ніяких хронічних (соматичних) захворювань або ж у матеріалах кримінальних справ відсутня необхідна інформація. Однак у відношенні 38,6%, 39,9%, 32,8% винних з'ясувалося, що вони мали окремі захворювання. Серед них, головним чином, дерматологічні виразки, туберкульоз, гіпертонія, венеричні захворювання, різні фізичні вади тощо. Думаємо, тут далися взнаки колишні ув'язнення та загалом алкоголізовано-деградуєчий спосіб життя.

Підвищену увагу кримінологів завжди привертає виявлення у злочинців **психічних аномалій**. Під останніми слід розуміти всі розлади психічної діяльності, що не досягли психопатичного рівня і не виключають осудності, проте призводять до змін особистості і породжують відхилення у поведінці [123, с. 8]. За результатами нашого дослідження, у 34,7%, 31,2%, 27,0% злочинців, відповідно, судово-психіатричними та судово-психологічними експертами виявлені різного роду психопатології в межах осудності. Неосудними визнано 4,0%, 3,1%, 4,1% винних. Для порівняння: за даними різних авторів, доля осіб із психічними аномаліями серед злочинців коливається від 30% до 68% [124, с. 4]. Так, С.В. Аракелян (за матеріалами Республіки Вірменія, 1999 р.) дійшов висновку, що серед сімейно-побутових вбивць 33,0% осіб мали аномальну психіку, а за даними О. Ходимчука цей показник сягає 37% – тяжкі тілесні ушкодження і 35,7% – умисні вбивства [125, с. 46; 126, с. 62], що в цілому підтверджується і нашим дослідженням. Структура виявлених аномалій наступна: хронічний алкоголізм серед зловживаючих спиртними напоями осіб, які вчинили кваліфіковані вбивства – 18,7%, умисні вбивства – 14,9%, тяжкі тілесні ушкодження – 15,1%; психопатія – 5,3%, 8,0%, 6,0%; залишки черепно-мозкових травм – 2,7%, 2,6%, 2,0%; наркоманія – 2,6%, 1,8%, 0,9%; олігофренія (у ступені дебільності) – 2,7%, 2,6%, 2,0%; епілепсія, шизофренія – 2,7%, 1,3%, 1,0%, відповідно. Як бачимо, найбільш розповсюдженими аномаліями у сімейно-побутових насильницьких злочинців є хронічний алкоголізм, психопатія і олігофренія. З огляду на це,

виникає необхідність розкрити психіатричну природу названих відхилень і проаналізувати кримінологічне значення для прийняття протиправного рішення.

Торкаючись питання психічних аномалій, ми втретє вимушені повертатися до алкогольної проблеми, як невід'ємного супутника сімейного неблагополуччя, котре виливається у вчинення тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи. Цього разу мова піде про хронічний алкоголізм, передвісником якого, зазвичай, є більш-менш тривале побутове пияцтво. Деякі вчені відмічають, що 1/6 осіб, які постійно вживають спиртні напої захворюють на хронічний алкоголізм [127, с. 12]. Хронічний алкоголізм – важке нервопсихічне захворювання, яке характеризується довготривалим вживанням спиртних напоїв і протікає з явищами психологічної і біологічної залежності від алкоголю, зміною толерантності до спиртного, появою і розвитком алкогольної деградації [128, с. 27-28]. Хронічний алкоголізм виникає і формується повільно і непомітно, проходячи у своєму розвитку три стадії. По мірі розвитку захворювання у алкоголіків поступово і послідовно відбуваються незворотні зміни психіки. Перша стадія алкоголізму відрізняється від простого побутового пияцтва. У хворих з'являються нав'язливі думки про спиртне, вони починають постійно шукати привід до випивки, при відсутності сп'яніння відчують роздратованість, незадоволення собою і оточуючими. Ці особи втрачають здатність контролювати кількість випитого. Добова доза спиртних напоїв може становити до 500 мл горілки. Тривалість першої стадії може тривати від 1 до 5 років [129, с. 94]. Названа стадія хронічного алкоголізму є початковою. З неї починається алкогольна деградація особистості і з'являються криміногенні нахили у повсякденній поведінці. Зауважимо, що за результатами нашого дослідження майже не зустрічалися вбивці і спрчинителі тяжких тілесних ушкоджень, у яких судово-наркологічною експертизою було виявлено хронічний алкоголізм 1 стадії. Натомість, серед злочинців, які були визнані хронічними алкоголіками, домінують винні з хронічним алкоголізмом 2 стадії. Дана стадія характеризується посиленням патологічного потягу до алкоголю,

що набуває характеру непереборного бажання. Добова доза прийому спиртного може сягати 1,5 – 2 літри горілки. Крім того, скорочується період ейфорії, з'являються психопатоподібні розлади, для яких є характерними істеричні форми поведінки. Абстинентний синдром (похмілля) стає стійким і яскраво вираженим. Психічні прояви абстинентного синдрому різноманітні: пригнічено-тривожний афект, непосидючість, роздратованість, неприязнь до оточуючих. На цьому етапі чітко проявляються ознаки деградації особистості. Особи стають грубими, егоїстичними, відкрито ігнорують інтереси сім'ї [129, с.95-96]. Ось типовий приклад із судової практики. У. проживав з дружиною у тещі. Протягом останніх років він ніде не працював, систематично зловживав спиртними напоями, ображав та кривдив свою дружину, у зв'язку з чим конфліктував із тещею. У день злочину У., як завжди, після вчорашньої п'янки метався по квартирі в пошуках спиртного для зняття похмілля і благав, а згодом категорично вимагав у дружини гроші на самогон, погрожуючи фізичною розправою. Отримавши відмову, засуджений почав забирати консервацію з наміром обміняти її на спиртне. Невдовзі у розвиток конфлікту втрутилася теща, яка заборонила У. виносити з дому консервацію і почала йому докоряти за постійні п'янки і дармоїдство. Словесна перебранка вилилася у бійку, в ході якої У. викинув тещу з балкону. Призначеною судово-наркологічною експертизою у злочинця був встановлений хронічний алкоголізм 2 стадії і зазначено, що злочин він вчинив у стані абстиненції, яка не заважала йому усвідомлювати характер своїх дій і контролювати їх (тобто у стані осудності) [130].

Третя стадія хронічного алкоголізму (як і перша) досить рідко зустрічалася у злочинців, які вчинили умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження у сімейно-побутовій сфері, а тому не будемо на ній окремо зупинятись. Підводячи підсумок розгляду такої психічної аномалії, як хронічний алкоголізм, зазначимо, що на думку окремих психіатрів близько 30 % усіх психічних захворювань породжені алкоголізмом [131, с. 17].

Це досить серйозний факт, який потрібно враховувати при проведенні попереджувальної роботи даної категорії злочинів.

Друга за розповсюдженістю серед психічних аномалій йде психопатія. Психопатії – стійкі уроджені або набуті характерологічні розлади психіки при загальному збереженні інтелекта, що призводять до порушення міжособистісних відносин і адаптації до оточуючого середовища [132, с. 329]. П.Б. Ганушкін, провідний фахівець з цієї проблеми, поділяв психопатів на наступні групи: циклоїдні, астенічні, шизоїдні, епілептоїдні, істеричні, нестійкі, антисоціальні і конституціонально-нерозумні [133, с. 14-48]. Не вдаючись у психіатричні відмінності між зазначеними групами психопатів, коротко опишемо загальні риси характеру і особливості поведінки осіб з даним видом психічних аномалій. Загальними рисами психопатів є: психічна неврівноваженість (емоційні спалахи із найнікчемніших приводів), егоцентричність, агресивність, імпульсивність, схильність до виміщення гніву на інших, тривожність та ін. Як відмічається у спеціальній літературі, в силу характерологічних порушень психопатичні особи легко створюють навколо себе конфліктні ситуації, безпідставно зазіхають на роль неформального лідера, проявляють впертість і настирливість, створюють різного роду інтриги, легко підпадають під негативний вплив оточуючих, нездатні проявляти тривалі вольові зусилля, фантазують і говорять неправду, полярно змінюють свої погляди, панікують у скрутних життєвих ситуаціях, схильні до імпульсивних вчинків тощо [134, с. 77]. Найважливіша ознака сформованої психопатії – порушення соціальної адаптації. Внаслідок чого такі особи здебільшого стають незлагодними, часто конфліктують у найближчому оточенні, погано засвоюють загальновизнані правила поведінки, нехтують сімейними обов'язками, агресивно реагують на здавалося б необразливі ситуації. Так, наприклад, Ф. був засуджений за вбивство своєї співжительки Г., яке вчинив за наступних обставин. Ф. протягом 5 років мешкав з потерпілою. Останні 2 роки він ніде не працював, систематично зловживав спиртними напоями і вів паразитичний спосіб життя, у зв'язку з чим між ним та потерпілою виникали постійні

конфлікти, оскільки співжителю набридло його утримувати. У день злочину Ф. займався звичною для нього справою: на підпитку дивився телевізор. Потерпіла не змогла не відреагувати на таку поведінку і настійно попросила допомогти по господарству, а коли почула: "Не бачиш? Я зайнятий!...", висловила на адресу вбивці нецензурною лайкою, на що Ф. не забарився відреагувати. Через декілька секунд кухонний ніж методично входив у живіт потерпілої [135]. Під час слідства у злочинця судово-психіатричною експертизою була встановлена збуджувана психопатія ядерного типу, для якої характерне зовнішньо непомітне накопичення афекту, а потім неочікуване для оточуючих його проявлення у вигляді насильницьких дій.

Останньою із запропонованих до розгляду аномалій психіки злочинців є олігофренія, що у перекладі з грецької означає слабоумство, малоумство. Характерною ознакою цієї аномалії є уроджена або набута у ранньому дитячому віці (до 3 років) неповноцінна розумова діяльність з переважною недостатністю інтелектуальних функцій. За ступенем розумової недостатності олігофрени поділяються на три групи: ідіоти, імбецили і дебіли. До психічних аномалій в межах осудності відносять тільки дебільність, тому надалі увага приділяється саме цій групі осіб. У олігофренів-дебілів в силу конкретного мислення і неспроможності абстрагуватися та уявити більш віддалені результати своєї поведінки внутрішні блокуючі фактори практично відсутні. Вони прагнуть задовольнити свої найближчі потреби як можна скоріше, внаслідок чого зовнішні стримуючі фактори можуть долатися і протиправним шляхом. А тому, їх вчинки відрізняються імпульсивністю й алогічністю. Так, неповнолітній Ч. був засуджений за пп. "а", "е" ст. 93 КК (1961р.) за вбивство своєї бабусі. 16-річний учень ППТУ – 19 м. Чугуєва Харківської області проживав у бабусі, з якою у нього останій рік перед злочинем систематично виникали конфлікти на ґрунті того, що внук постійно пропускав заняття і зловживав з товаришами спиртними напоями. В день злочину підліток черговий раз з приятелями замість занять пішов відпочивати на природу. Під вечір спиртного не вистачило і юнак побіг додому на пошуки пляшки. За цим

заняттям його застала бабуся, яка несподівано зайшла до комори. Діалог вийшов коротким. Бабуся закрила собою вихід із комори зауваживши: "Поклади звідки взяв!" На що внук рішуче відповів: "Пропусти, а то гірше буде...". Необачність бабусі коштувала їй життя. Надибавши у кутку молоток, внук почав завдавати ним числені удари потерпільї по голові, намагаючись якнайшвидше прорватися на вулицю, де на нього чекала компанія. Коли старенька вже не подавала ознак життя, малий нелюд підібрав пляшку самогону, переступив понівечене тіло, прикрив комору і щосили помчав до хлопців з неприхованою радістю здобутого трофею [136]. Як бачимо даний приклад досить яскраво підтверджує наведені характеристики олігофренів.

Отже, підводячи підсумок розглянутої проблеми, слід відмітити, що психічні аномалії за певних умов знижують опір до впливу конкретних ситуацій, у тому числі і конфліктних, створюють перешкоди в адаптації особи до зовнішнього середовища, звужують можливості вибору рішень і варіантів поведінки, полегшують реалізацію імпульсивних, випадкових, необміркованих, у тому числі протиправних вчинків [137, с. 243 – 244]. Ми цілком поділяємо вищевикладену позицію авторів. Виходячи з неї, можна припустити, що між криміногенними сімейно-побутовими конфліктами і деякими набутими аномаліями психіки злочинців існує зворотній зв'язок: довготривалі гострі конфлікти породжують значну частину невротичних розладів [138, с. 67; 139, с. 63], які надалі продукують нові зіткнення і тяжкі психотравмуючі хвилювання, що супроводжують міжособистісні конфлікти, ускладнюють подальше протікання психопатологій. Натомість між уродженими психічними аномаліями і сімейно-побутовими конфліктами існує односторонній зв'язок: перші, як правило, генерують запеклі конфліктні зіткнення з оточуючими.

Однак, на наш погляд, не слід абсолютизувати роль психічних аномалій у генезисі злочинної поведінки, адже, як відзначають деякі вчені, в рамках психічних аномалій домінують нормальні психічні явища і процеси, а тому особи з цими формами психопатологій, як правило, зберігають свої соціальні

зв'язки, в переважній більшості випадків вони працездатні, правоздатні і осудні [123, с. 8; 140, с. 3].

За матеріалами архівних кримінальних справ нам вдалося встановити найбільш типові емоційно-вольові якості злочинців, серед яких переважають негативні: запальність, агресивність, імпульсивність, відповідно, 38,0%, 35,5%, 36,4%; грубість, жорстокість, ворожість, злопам'ятність – 26,7%, 15,3%, 22,0%; конфліктність – 23,3%, 37,1%, 28,7%; замкнутість, підозра, ревнивість – 12,0%, 12,1%, 12,9%. Складна комбінація цих рис істотно впливала на вибір деструктивного варіанту вирішення конфліктної ситуації, штовхаючи злочинців до агресивно-насильницьких дій по першому спонуканню.

Підсумовуючи наведений вище аналіз структури особистості сімейно-побутового насильницького злочинця, необхідно відмітити, що цей тип за віковими показниками, зайнятістю суспільно-корисною працею, сімейним станом, освітнім рівнем, стійкістю антисуспільних настанов, психічних станом у момент вчинення злочину, характером зв'язків з потерпілим, мотивами злочинних дій, станом психічного здоров'я, емоційно-вольовими якостями відрізняється від інших категорій насильницьких злочинців, наприклад, хуліганів. Так, порівняння їх соціально-демографічних, кримінально-правових, морально-правових характеристик дає змогу наочно переконатися в існуванні низки відмінностей. Зокрема, у хуліганів значно молодший вік (14 – 24 роки) [141, с. 38]. Більш ніж вдвічі менша питома вага жінок-злочинців – 5,9% [141, с. 34]. Понад ніж у два рази менше непрацюючих – 20,2% [141, с. 35]. Серед хуліганів майже половина неодружених або розлучених [141, с. 38], що не властиво для сімейно-побутових злочинців. Більш ніж у чотири рази більше осіб з незакінченою вищою та вищою освітою – 13,6% [141, с. 35]. У два рази більше рецидивістів – 59,6% [141, с. 36]. Дещо більше тих, хто вчинив злочин у стані сп'яніння – понад 90% [141, с. 38]. Значна частина хуліганів (46,4%) не були знайомі з потерпілими [141, с. 102], що нетипово для сімейно-побутових злочинців. Різні і мотиви злочинних дій: у хуліганів – це безпричинна злість і

помста (42,3%) [141, с. 39]. Відрізняються також емоційно-вольові якості, оскільки для хуліганів характерні егоїзм, кичливість, зневага до суспільства і порядку, неповага до людей [141, с. 39].

У результаті дослідження структури особистості сімейно-побутового насильницького злочинця нам вдалося встановити групу особливих, діапазонних ознак і властивостей. Зокрема, це вік (25 – 40 років), переважно сімейний статус, середній освітній рівень, низька культура міжособистісного спілкування, незайнятість суспільно-корисною працею, ведення алкоголізовано-дезадаптивного способу життя, що призводив до морально-етичної деградації, маргіналізації, ствердження насильницьких стереотипів поведінки, які нерідко проявлялися у вчиненні різних адміністративних правопорушень у сімейно-побутовій сфері. Встановлено наявність стійких або періодичних конфліктних сімейно-родинних чи побутово-дозвільних стосунків між засудженими і потерпілими, що передували злочинному посяганням. Зазначені взаємини базувалися на почуттях неприязні, ненависті, ревнощів і помсти, які надалі і ставали провідними мотивами злочинних посягань, що, як правило, вчинялися у стані алкогольного сп'яніння. Виявлено у деякої частини винних різного роду психічні аномалії в межах осудності, котрі певною мірою впливали на вибір протиправного варіанту розв'язання конфліктних ситуацій. Відзначено домінування в усіх злочинців негативних емоційно-вольових якостей: запальність, агресивність, грубість, жорстокість, ворожість, сварливість, злопам'ятність тощо, складна комбінація яких і ставала в багатьох випадках першопричиною конфліктних зіткнень, що завершилися вчиненням тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я потерпілих.

Саме вищевикладена та чи інша група специфічних ознак, притаманних певним групам злочинців, дозволяє виявити окремі групи злочинців з однаковими групами рис, тобто провести типологію злочинців.

Типологія представляє собою один із методів наукового пізнання, який полягає в розчленуванні сукупності об'єктів, що вивчаються, на певні класи і створенні образу-представника класу об'єктів [142, с. 26]. Типологія фіксує те

головне, без чого немає і не може бути особистості злочинця, розкриває внутрішні стійкі зв'язки між суттєвими ознаками і тим самим сприяє виявленню закономірностей, властивих злочинцю як типу [32, с. 55]. Створена в результаті типологізації сукупність являє собою певну систему елементів, що характеризується внутрішньою єдністю, має єдину особливу властивість, за якою утворюється нова соціальна група [143, с. 6]. Проведення типології злочинців має важливе науково-практичне значення, оскільки, виходячи з неї, можна судити про дійсні причини злочинної поведінки, робити кримінологічні прогнози, здійснювати пенітенціарний вплив на засуджених, розробляти конкретні попереджувальні заходи. Побудова типології злочинців здійснюється на базі групувальної ознаки(ак). У кримінології такими загально визначеними критеріями є характер антисуспільної спрямованості поведінки [144, с. 21] і глибина та стійкість антисуспільних поглядів й установок [145, с. 163]. Заслуговує на увагу той факт, що при проведенні типології насильницьких злочинців за основу деякі автори брали останній із вищезазначених критеріїв [146, с. 21; 72, с. 114; 79, с. 92]. Інші доповнювали його ступенем участі особи у вчиненні злочину [147, с. 140]. Були також окремі спроби встановити іншу групувальну ознаку, як то: характер суспільної небезпеки [148, с. 15], акцентуовані (головні) властивості характеру або темпераменту і ознаки поведінки [149, с. 13]. Ми не будемо дублювати їх описання, оскільки в цьому не виникає нагальної потреби.

На нашу думку, при побудові типології сімейно-побутових насильницьких злочинців за основу необхідно взяти таку ознаку, як **спрямованість поведінки винних у сімейно-побутовому конфлікті**. Подібний вибір обумовлений тим, що саме в даному критерії знаходять своє відображення найбільш значимі характеристики особи злочинця: вік, соціальний статус, освітній, культурний і моральний рівень, потреби й ціннісні орієнтації, спосіб життя, особливості психіки, емоційно-вольові якості, суспільна небезпека, мотивація вчинків тощо. Всі ці властивості в діалектичній єдності продукують різні варіанти поведінки при безпосередній конфліктній

взаємодії, а також здійснюють суттєвий вплив на вибір способу розв'язання сімейно-побутового конфлікту.

Отже, виходячи із спрямованості докримінальної поведінки у сімейно-побутовому конфлікті, що виливається надалі у вчинення тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи, усіх сімейно-побутових насильницьких злочинців ми поділяємо на наступні типи: **алкоголізовано-імпульсивний, розпачливо-рішучий, деспотично-тиранічний, деградовано-нестійкий.**

Алкоголізовано-імпульсивний тип – це злочинець, переважно чоловічої статі, віком 30 – 40 років, може бути як одруженим, так і розлученим, із середньою освітою, непрацюючий. Відрізняється низьким культурним рівнем, нерідко аморальністю, домінуванням деформованих, духовно збіднаних потреб. Це прагнення до зверхності над оточуючими, вживання спиртних напоїв, примітивні розваги, задоволення сексуальних потягів, тощо. Часто раніш судимі (в основному за крадіжки і хуліганство). Загальновизнаними цінностями у таких злочинців є: випивка і закуска, ведення святково-розгульного способу життя у компаніях собі подібних осіб, “легкі” гроші, що здобуваються шляхом розтринькування майна та дрібних крадіжок, випадкові статеві контакти тощо. Характерною особливістю цього типу є зловживання спиртними напоями. З плином часу воно призводить до глибоких психічних розладів, появи або ускладнення різного роду психічних аномалій, про що неодноразово говорилося раніше. У результаті – породжується імпульсивна спрямованість поведінки при розв'язанні конфліктних ситуацій.

Спонукальним мотивом до вживання алкоголю нерідко виступає бажання зняти емоційну напругу і зануритися у стан ейфорії [150, с. 45]. Проте насправді надмірне вживання алкоголю призводить до зворотніх наслідків: послаблюється внутрішній контроль над власною поведінкою, зменшується здатність адекватного реагування на зовнішній вплив [151, с. 23]. Під впливом алкоголю реакція організму на зовнішні подразники надзвичайно прискорюється: психічна переробка інформації або зовсім зникає або стає

поверхневою. У результаті, реакції набувають форму автоматичних рухів на тільки-но очікувані подразники. Це призводить до різноманітних імпульсивних актів, безцільних, раптових злочинних дій [152, с. 39, 41]. Терміном “імпульсивність” визначається швидкість, з якою емоція стає спонукальною силою вчинків і дій, без їх попереднього обмірковування і свідомого рішення про виконання [153, с. 179]. Імпульсивні дії здійснюються по першому спонуканню без роздумів про їх соціальне значення і наслідки, а тому головна ознака таких дій – бездумність [154, с. 75]. При цьому бажання, що виникло, негайно здійснюється, минаючи всі поверхи особистості без визначення мети, свідомого вибору способу дій та прийняття рішення, не говорячи вже про планування вчинку та його коригування під час виконання [155, с. 206]. Характерними емоційно-вольовими рисами злочинців даного типу є: психічна неврівноваженість (емоційні спалахи з найнікчемніших приводів, гнів легко змінюється сльозами), що породжує імпульсивність вчинків, егоцентричність, образливість, запальність, агресивність, жорстокість. У таких осіб завищена самооцінка, у зв'язку з чим вони досить часто безпідставно зазіхають на роль неформального лідера, вимагають від оточуючих поваги і беззаперечного підкорення. Вони агресивно реагують на будь-яку критику на свою адресу, а тому нерідко вважають, що їх ніхто не розуміє. Поведінка таких осіб у сімейно-побутовій сфері носить нестриманий, примхливий характер. У міжособистісних відносинах такі люди декларують безкомпромісність, жорстокі фізичні покарання навіть за незначну провину. Легко йдуть на конфлікт, у ході якого швидко втрачають самоконтроль, а тому відразу доводять свою правоту шляхом фізичного впливу на опонента. Слід зазначити, що приводом, який “запускає” механізм некерованої агресії, може стати справедливе зауваження, окрема дошкульна фраза, вчинок потерпілого, невдалий жарт. Винні сприймають їх як кривду, насміхання, образу, а тому блискавично агресивно реагують на подібні прояви. Мотивами таких вчинків найчастіше виступають ненависть і помста. Так, наприклад, С. був засуджений за вбивство своєї матері, яке вчинив за наступних обставин. 35-річний С. із середньою освітою,

непрацюючий, розведений, раніше засуджений за крадіжку особистого майна, (хронічний алкоголік), протягом останніх двох років проживав у матері. За цей час між ними виникали періодичні конфлікти і бійки. Приводом останніх було те, що засуджений С. постійно зловживав спиртними напоями у компанії своїх приятелів, крав з дому речі, які згодом обмінював на самогон, не допомагав потерпілій по господарству, вважав, що остання безпідставно до нього чіпляється і втручається в його особисте життя. У день злочину, зранку, засуджений попросив у матері грошей на придбання спиртного. Потерпіла грошей на дала, а взамін порадила прибрати у будинку і допомогти по господарству. У відповідь С. миттєво схопив молоток, що лежав поруч, і завдав ним потерпілій кілька ударів по голові. Мати від отриманих поранень померла в лікарні. Під час судового засідання на запитання судді: “Навіщо ви вбили свою матір?” – засуджений відповів просто: “Не знаю, біс поплутав...” [156]. На завершення додамо, що злочинців цього типу близько 35% загальної маси засуджених.

Розпачливо-рішучий тип – це переважно жінки, хоча нерідко можуть бути і чоловіки 14-29 років, у більшості випадків одружені(ний). Діапазон освіти надзвичайно широкий: від початкової до вищої, здебільшого працюючі. Відрізняється певним інтелектуальним і культурним рівнем. У силу деяких психологічних особливостей такі злочинці у своїй поведінці більше керуються почуттями, інтуїцією, нерідко амбіціями. Для них визнаними цінностями є високі почуття (кохання, дружба), велику увагу приділяють мріям про щасливу родину, матеріальний добробут, кар’єру, визнання, повагу, вдячність. У зв’язку з цим внутрішньородинні і міжособистісні відносини для них мають провідне значення. Характерними особливостями даного типу виступають їх емоційно-вольові якості: уразливість, впливовість, мрійливість, ревнивість, страх, злопам’ятність, розпачливість, рішучість, ненависть, помстливість. Зазначені риси, по суті, і формують спрямованість агресивної поведінки у сімейно-побутових конфліктах. Вирішальну роль у переростанні стану розпачі винних у стійку рішучість на вчинення тяжкого злочину відіграє віктимна поведінка

потерпілого. Дослідженням встановлено дві основні форми такої поведінки. В одних випадках потерпілі тривалий час знущалися над майбутніми злочинцями, піддавали фізичним покаранням, обмежували в правах, кривдили близьких та рідних осіб, погрожували фізичною розправою. А в інших – пиячили, зраджували, ганьбили винних, не виконували батьківських і подружніх обов'язків, не могли або не бажали матеріально забезпечувати сім'ю. Однак при цьому вимагали превілейованого до себе ставлення як до голови родини. Відмічені обставини провокували численні конфлікти, бійки, які сприймалися потенційними злочинцями як особиста трагедія, крах, лиха доля, а тому занурювали їх у стан розпачу. Перебуваючи у такому стані, злочинці певний час вагалися, оскільки вірили, що їхній кривдник схаменеться і припинить спричиняти їм тяжкі духовні й фізичні страждання. Іноді минають роки, поки злочинець зрозуміє, що так буде завжди... І тоді, уражені амбіції і самолюбство, принижені честь і гідність, перенесені страждання і знущання миттєво актуалізуються і породжують стійку рішучість на жорстоку помсту кривднику за все зло. Проте, на відміну від інших типів злочинців, цей тип не відрізняється бездумними, імпульсивними вчинками. Вони здебільшого готуються до посягання, нерідко вичікують слушну нагоду, коли потерпілий знаходиться у безпорадному стані і не може чинити гідний опір, а тому такі злочини більше походять на жорстоку страту. Так, наприклад, Б. була засуджена за умисне вбивство до семи років позбавлення волі. Вбивство свого чоловіка вона вчинила за наступних обставин. Б., 27 років, одружена, із середньо-спеціальною освітою, працювала агрономом. Протягом 6 років перебувала у шлюбі з потерпілим С.. За цей час між ними систематично виникали конфлікти, в ході яких потерпілий неодноразово застосовував фізичну силу у відношенні до Б., погрожував вбивством. За таких обставин Б. неодноразово змушена була рятуватися втечею з дому, переховуватися з дитиною у сусідів та знайомих, намагалася покінчити життя самогубством. У день злочину потерпілий прийшов додому, як завжди, у нетверезому стані, зчинив чергову сварку, що переросла в бійку, в ході якої Б. вимушена була

рятуватися втечею з місця події. Однак в той момент для себе вона твердо вирішила позбавити життя кривдника. З метою реалізації задуманого, Б. підшукала мотузку, вигострила сокиру і стала чекати, коли потерпілий, який в це час додатково вживав спиртні напої, засне. Дочекавшись, вона зайшла в будинок, зав'язала мотузкою потерпілому руки і завдала йому кілька ударів лезом сокири по голові, від чого той помер на місці. На суді свою вину визнала повністю, і пояснила "...краще раз відсидіти, ніж все життя страждати" [157]. Даний тип злочинців складає близько 15% від їх загальної маси.

Деспотично-тиранічний тип, як правило - це злочинці - чоловіки, 31 – 50 років, одружені, з базовою середньою або середньою освітою, переважно непрацюючі. Інтелектуальний і культурний рівні обмежені, схильні до зловживання спиртними напоями. Нерідко мають психічні аномалії (хронічний алкоголізм, залишки черепно-мозкових травм) і колишні судимості. Відрізняються домінуванням викривлених потреб у прагненні до насильства над найближчим оточенням, самоствердження і самопіднесення. Для даного типу злочинців властиві такі емоційно-вольові риси як: грубість, сварливість, ревнивість, жорстокість, уїдливість, садизм, злопам'ятність тощо. Характерною особливістю таких осіб є задоволення відмічених раніше потреб за рахунок зневажання волею і правами потерпілих, що досягається шляхом їх пригноблення і мордування. Варто додати, що в якості потерпілих зазвичай виступають члени сім'ї, які спільно проживали із засудженими. Саме цих осіб злочинці систематично цькували, ображали, шантажували, ігнорували, завдавали побоїв, позбавляли їжі, волі, житла тощо. За нашими спостереженнями, злочинці цього типу, як правило, мали необмежену владу і авторитет "хазяїна" лише в межах сім'ї, оскільки в інших соціальних сферах та групах вони були явними невдахами і аутсайдерами. Думаємо, що тиранічні прояви до членів сім'ї можна розглядати як результат виміщення глибокого незадоволення винних самими собою, заниженим соціальним статусом, недосяжністю омріяних цілей, на найближчих осіб, які завжди поруч і в особі яких вони схильні вбачати причину усіх своїх поразок і невдач. Складається

враження, що потерпілі могли вивести злочинця із психічної рівноваги будучим: зовнішнім виглядом, звичками, недоречним висловлюванням, “неякісно” виконаною роботою, неповажним ставленням, недоброросівісним виконанням різних доручень тощо. Реакція злочинців у подібних випадках була беззаперечною – миттєвий конфлікт, що наповнювався повчаннями, доріканнями, приниженнями, які обов’язково підкріплювалися фізичними покараннями у “виховних” цілях. Показово, що під час неформальних бесід із злочинцями цього типу, що відбувають покарання у місцях позбавлення волі, з’ясувалося, що вони розцінюють факти застосування фізичного і психічного насильства у відношенні до потерпілих, що мали місце ще задовго до злочинного посягання, як природний спосіб внутрішньосімейного виховання, виключним правом застосування якого наділені всі чоловіки. Вчинення тяжкого злочину ними пояснюється як збіг обставин, а також як результат “захоплення” подібним вихованням. Ось характерний приклад розглядуваного типу злочинців. 48-річний Ш. був засуджений за вбивство своєї дружини, яке вчинив за наступних обставин. Засуджений Ш., непрацюючий, має базову середню освіту, хронічний алкоголік, на протязі близько 10 років систематично знущався над потерпілою, причому з будь-якого приводу (несмачний обід, неякісно прибрана квартира, недоглянута дитина...). Коли потерпіла наважилася розірвати із засудженим шлюб і поїхала до батьків у село, Ш. почав наполягати, щоб вона повернулася і забрала деякі особисті речі, що залишилися у нього. У день злочину потерпіла приїхала до Ш. за речами, проте той віддавати їх не поспішав, а зчинив чергову сварку, в ході якої звинувачував потерпілу у зламаному житті і благав повернутися. Отримавши категоричну відмову, Ш. спочатку жорстоко побив потерпілу, а потім її задушив [158]. Даний тип сімейно-побутових насильницьких злочинців є найбільш розповсюдженим – близько 40% від усіх засуджених.

Деградовано-нестійкий тип – це, як правило, чоловіки від 50 років і старші. Частіше розлучені або вдовці, із початковою (декілька класів) або базовою середньою освітою, непрацюючі, нерідко представники

люмпенізованої частини населення. У них відмічається надзвичайно убогий культурний і інтелектуальний рівень, примітивні потреби і збочені цінності, розпад особистості і втрата людської подоби. Провідну увагу вони приділяють задоволенню вітальних потреб у випивці, їжі, сні, житлі, розвагах, спілкуванні, що асоціюються із матеріальним і духовним добробутом і комфортом. Значна частина з них хворі хронічними (соматичними) захворюваннями (туберкульоз, дерматологічні хвороби тощо). Досить розповсюджені серед них і психічні аномалії (олігофренія, епілепсія, шизофренія та ін.). Майже всі злочинці, які були визнані відповідними експертизами неосудними, – представники цього типу. Характерною особливістю злочинців цієї категорії є: психічна і фізична деградація, алкоголізація, втрата суспільно-корисних зв'язків, зниження життєвої активності. Крім цього, аморалізм, соціальна відчуженість, антисанітарія, спілкування здебільшого із собі подібними особами, ворожо-неприємне ставлення до інших людей. Дозлочинну поведінку таких осіб можна охарактеризувати як нестійку (аморально-протиправну). Ведення паразитичного способу життя супроводжувалося адміністративними правопорушеннями, що не являють собою великої суспільної небезпеки. Вони легко знаходять безглуздий привід для конфліктів, спрямованість поведінки в яких, як правило, визначається умовами конкретної життєвої ситуації. У зв'язку з цим, їхні дії багато в чому носять непередбачуваний характер. Так, наприклад, 52-річний К. розлучений, із базовою середньою освітою, непрацюючий, був засуджений за умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілому до 5 років позбавлення волі. Як убачається із матеріалів кримінальної справи, К. і Б, давні друзі і сусіди, близько року проживали сумісно, зловживали спиртними напоями, періодично порушували громадський спокій і правила співжиття. На цьому ґрунті між ними виникали періодичні зіткнення, що нерідко супроводжувалися взаємними бійками. У день злочину засуджений і потерпілий всю ніч спільно вживали самогон, що був куплений на спільні кошти, а також сварилися, коли потерпілий намагався налити собі спиртного більше, ніж засудженому. Зранку К. виявив, що Б. таємно від нього

допив залишки самогону, який вони взаємно домовилися залишити на пізніше, і, крім того, справив у постіль природні потреби. Такий розвиток подій сильно розгнівав К., в результаті чого він почав завдавати удари руками і ногами потерпілому по різним частинам тіла. Від отриманих пошкоджень потерпілий невдовзі помер [159].

Представників даного типу злочинців найменше – близько 10%.

Відмічені нами чотири типи злочинців подекуди проявляються не в чистому вигляді, а в певному поєднанні, оскільки індивідуальні соціально-психологічні особливості злочинців неможливо чітко окреслити межами лише одного із названих типів. Водночас, приведена вище типологія злочинців дає їх основні кримінологічні характеристики, дозволяє простежити генезис становлення окремих типів винних, розкриває спрямованість їх поведінки у сімейно-побутових конфліктах.

РОЗДІЛ 2

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСОБИ У СІМЕЙНО – ПОБУТОВІЙ СФЕРІ

2.1. Причини й умови умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері

Розглянувши кількісно-якісні параметри злочинів, що вивчаються, слід з'ясувати та розкрити природу їх детермінант. Детермінувати (від лат. *determinare* – визначати) означає обумовлювати, прирікати, опосереднювати, викликати [160, с. 120]. Криміногенна детермінація – це різновид соціальної детермінації, яка значно ширша і являє собою складну систему універсальних зв'язків між різноманітними подіями, явищами і процесами, що відбуваються у суспільстві. Методологічним підґрунтям криміногенної детермінації є система принципів і законів діалектики, за допомогою яких здійснюється пізнання суспільного буття. До них, насамперед, відноситься закон про загальний, універсальний зв'язок предметів, явищ та процесів навколишнього світу, концепція соціального детермінізму, вчення про діалектичні суперечності, принцип історизму, системного підходу при дослідженні суспільних явищ і процесів, про що відмічає проф. І.М. Даньшин [54, с.52]. Базуючись на вищезазначених положеннях, криміногенна детермінація має власну специфіку, яка полягає у пізнанні негативних соціальних явищ і процесів, що в тій чи іншій мірі породжують, обумовлюють існування та відтворення злочинності.

Стосовно системи детермінант висловлювалися різні точки зору. Так, наприклад, пропонувалося її поділяти на причини, умови і кореляти [161, с. 11], виділяти в ній фактори злочинності (на рівні злочинності в цілому і окремих видів (груп) злочинів) і причини та умови індивідуальної злочинної поведінки [30, с. 16], або ж просто усі детермінанти злочинності ділити на об'єктивні і суб'єктивні [40, с. 44]. Між елементами системи детермінант встановлювалися різного роду зв'язки: причинно-наслідкові, кореляційні, функціональні, структурно-системні, зв'язки становищ тощо. Стрижнем детермінації є причинність. Ця фундаментальна філософська категорія відбиває універсальні взаємозв'язки і взаємозалежності між різноманітними суспільними феноменами, явищами та процесами, що становлять єдине соціальне ціле – суспільство. Існування та розвиток суспільства забезпечується постійною боротьбою внутрішніх протилежностей, які, з одного боку, гармонійно доповнюють один одного (забезпечуючи існування суспільної субстанції), а з другого – перебувають у беззупинній боротьбі, змінюючи форми руху матерії, тим самим дають новий імпульс для оновлення, розвитку суспільного організму. У кримінології категорія причинності використовується у більш вузькому значенні для визначення причин і умов (факторів) злочинності, окремих видів (груп) злочинів та встановлення причин і умов індивідуальної злочинної поведінки. Тобто, соціальні об'єкти, явища і процеси, які породжують злочинність та забезпечують її відтворення вивчаються у певній мірі “вирвано” із загального тіла суспільного організму, при цьому, водночас, зберігається системно-структурний підхід у дослідженні цілісної об'єктивної соціальної системи, якою є злочинність. Для конкретизації дослідження і чистоти експерименту доцільно розчленувати вказану систему (злочинність) на окремі елементи (рівні). Виходячи з цього, систему детермінант умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері, можна поділити на три рівні в залежності від ступеню впливу на злочинну мотивацію окремих правопорушників [162, с. 180]. Так, на макрорівні (суспільства в цілому) – це ті соціальні явища і процеси, які мають певне

детерміністичне, в тому числі і причинно-наслідкове значення для пояснення того, що їх породжує, визначає, обумовлює [160, с. 122]. Їх ми називаємо факторами злочинів, про які йдеться, причому термін “фактори” (окрім співзвучності) не має нічого спільного із відомою кримінологічною теорією факторів.

На мікрорівні (окремих сімей та найближчого сімейно-побутового оточення) до системи детермінант відносяться причинно-наслідковий комплекс, що включає взаємопов’язані причини та умови, котрі в тій чи іншій мірі продукують вчинення зазначених видів злочинів. А на індивідуальному рівні (окремих особистостей) – це безпосередні причини й умови конкретної злочинної поведінки. Зазначені рівні детермінант пов’язані складними кореляційними, системно-структурними, функціональними, причинно-наслідковими та ін. зв’язками, що носять здебільшого ймовірнісний характер, проте у своїй взаємодії обумовлюють, породжують вчинення злочинів, що розглядаються. Не порушуючи послідовності висвітлення запропонованої системи детермінант, почнемо власне із розгляду факторів сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень на макрорівні.

Процес розбудови незалежної держави з глибинними перетвореннями її економічних, політичних, соціальних, духовних, ідеологічних та правових засад об’єктивно пов’язаний із загостренням чисельних протиріч, що уразили усі сфери суспільного життя. Найбільш криміногенними для злочинів, що аналізуються, виявилися **соціально-економічні, морально-психологічні, культурно-виховні, організаційно-управлінські та сімейно-побутові фактори**. У своїй взаємодії вони породжують морально-соціальну дезорганізацію суспільства, викликають емоційно-психологічну напругу серед населення, обумовлюють зростання суспільної деструктивності та конфліктності. Загалом зазначені явища і процеси негативно відбилися на погіршенні криміногенної обстановки у державі.

Сучасний період розвитку України характеризується певними позитивними змінами. Республіка поступово виходить із руйнівної тривалої

економічної кризи та стає на траєкторію економічного зростання. У цьому сенсі “переломним” є 2000 рік, за який реальний валовий внутрішній продукт збільшився, у порівнянні з 1999 р., на 5,0% [163, с. 60]. Реальні грошові доходи населення, визначені за виключенням обов’язкових платежів, зросли на 11,6% [163, с. 67]. Однак, за словами Президента України Л.Д. Кучми, найголовніше все-таки попереду. Треба закріпити, зробити незворотніми позитивні тенденції в економіці [164, с. 1]. І це досить слушне зауваження. Вагомих підстав для самозаспокоєння сьогодні не має. Залишається низка нагальних економічних проблем, котрі потребують термінового розв’язання найближчим часом. Насамперед, йдеться про легалізацію “тіньової” економіки, обсяг якої сягає близько 50 – 60% від офіційної [165, с. 15]. Значні прорахунки при проведенні приватизації призвели до перерозподілу державної власності на користь корпоративно-бюрократичних структур [166, с. 40]. Недоліки в регулюванні кредитно-фінансових відносин призводять до широкомасштабних фінансових махінацій, присвоєння наданих кредитів, псевдобанкрутства та ін. [167, с. 112]. Недосконалість податкової системи і системи ціноутворення створює сприятливі умови для масового ухилення від оподаткування, фіктивного підприємництва, шахрайства з фінансовими ресурсами [168, с. 201]. Викликає занепокоєння процес наповнення прибуткової частини Державного бюджету, який щорічно балансує на межі невиконання. Головні фінансові надходження до бюджету продовжують складати прибутки, отримані від експорту продукції металургійної та гірничо-видобувної галузей. Водночас постійно існує загроза втрати основної частини зовнішніх ринків збуту, що автоматично поставить під загрозу виконання Державного бюджету. Ось далеко неповний перелік економічних факторів, що суттєво загрожують економічній стабільності держави. Наведені протиріччя економічного характеру тісно переплетені із соціальними вадами. Перші тягнуть за собою поглиблення матеріальної диференціації населення, збільшення прошарку знедолених громадян, загострення ситуації на ринку праці, руйнацію принципів соціальної справедливості, перерозподілу матеріальних ресурсів та ін. Сучасна соціально-

економічна практика суперечить соціальним очікуванням і прагненням значної частини потенційно соціально активних громадян [169, с. 21]. Слід відмітити потужний вплив економічного фактору на свідомість громадян. В умовах становлення ринкових відносин матеріальний фактор став визначальним показником соціального статусу. Більшість населення відчуває постійний “хронічний” брак коштів і обмеженість матеріальних ресурсів, що негативно відбивається на їх психіці. Мізерний сімейний бюджет широких верств населення став наріжним каменем соціальної перспективності і внутрішньої гармонії укладених шлюбів. Перманентний злидений стан значної частини українських родин породив деформацію ієрархії потреб її членів. На перше місце виходить задоволення вітальних (елементарних) потреб у їжі, одязі, теплі, житлі, підтриманні здоров'я. Так звані соціальні потреби: у корисному спілкуванні, активному відпочинку, культурному дозвіллі, не говорячи вже про духовні потреби, відходять на другорядні позиції. Внаслідок цього, сенсом життя значної частини населення стає здобування хліба насущного. Маємо очевидні суперечності між матеріальними потребами населення і ступенем їх задоволення. Так, за результатами окремих соціологічних опитувань, понад 70% громадян живе за межею бідності [170, с. 10; 171, с. 1]. Бідність широких верств населення створює у них комплекс неповноцінності, атмосферу тривоги, невпевненості буття, пригнічує життєву активність, вбиває віру у соціальну справедливість, занурює у стан фрустрації і безвиходу. Усвідомлення безперспективності життя знаходить свою компенсацію у різних видах соціальних девіацій: пияцтві, жебракуванні, дармоїдстві, проституції, безпритульності, криміногенних конфліктах, сімейному насильстві, різних видах протиправної поведінки тощо. Побут таких людей носить примітивний, спотворений характер, наповнений різними формами насильства.

Серед несприятливих тенденцій у соціальній сфері – загострення ситуації на ринку праці. За деякими даними групи кримінологів, контингент безробітних (як офіційно зареєстрованих, так і тих, які не перебували на обліку) сягає 35% від сукупної працездатної сили [172, с. 125]. Причому, на думку окремих

учених, фактичне безробіття значно перевищує офіційно зареєстрований рівень [173, с. 233]. Безробіття провокує вимушену міграцію сільського населення і мешканців малих містечок до великих мегаполісів у пошуках кращої долі. В силу об'єктивних причин у великих містах створюється надлишок робочої сили і дефіцит робочих місць, особливо високооплачуваних. Тому мігранти, зазвичай, кандидати номер один на некваліфіковану, фізично виснажливу і малооплачувану роботу. Традиційною для приїзжих залишається проблема житла і побутової облаштованості. Практика свідчить, що мігранти на новому місці проживання досить часто поповнюють ряди маргіналів. Вони мешкають з сім'ями у перенаселених гуртожитках, а також в іншому мало пристосованому для проживання житлі. Такі будівлі, як правило, знаходяться в аварійному чи напіваварійному стані, мають серйозні проблеми із звукоізоляцією та санітарно-гігієнічними зручностями. Відсутність ізольованого, не придатного для проживання житла не дозволяє зняти психологічну напругу і втому після виснажливої фізичної праці, а побутова необлаштованість створює атмосферу нервозності й агресивності в поселеннях мігрантів. Значного розповсюдження в подібних осередках набули моральна неохайність, брутальність, сімейно-побутові чвари, хуліганські прояви. Наведені та низка інших чинників впливають на культуру міжособистісного спілкування, провокують перманентні сімейно-побутові конфлікти криміногенного характеру, на що звертав увагу В.І. Шакун [174, с. 13-14; 175, с. 10].

Складна соціально-економічна ситуація є наслідком кризових трансформацій перехідного періоду. Виявилось, що більшість людей не змогли адаптуватися до нових соціально-економічних умов, де панує жорстка конкуренція, економічна нерівність, гонитва за прибутками, безробіття, соціальна незахищеність тощо. Унаслідок, ці групи громадян втратили колишній соціальний статус, професійну кваліфікацію, а разом з тим, і подальші життєві перспективи та можливості для самореалізації. За таких умов погіршується загальний морально-психологічний клімат у суспільстві. Численні верстви населення ніби втрачають певний психологічний імунітет від впливу

криміногенних явищ соціальної дійсності, що значно підвищує ступінь їх загальної віктимності [176, с. 202]. Складається враження, що сучасне суспільство перебуває у стані аномії, за якого відсутня чітка моральна регуляція індивідуальної поведінки. Утворюється своєрідний моральний вакуум, коли старі норми і цінності вже “не працюють”, а нові ще не утворилися [177, с. 26]. Відбувається докорінна переоцінка більшістю населення колишньої системи ціннісних орієнтацій. Загальне визнання матеріального фактора як єдиної цінності призводить до девальвації людського життя, якщо воно не підкріплене високими матеріальними показниками [178, с. 448].

Одночасно погіршуються показники **психічного здоров'я** населення. Так, у 2000 р. кількість хворих за вперше встановленим діагнозом розладу психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю (алкоголізм і алкогольні психози) сягнула 518000 громадян, що на 1% більше ніж у 1999 році (515000 громадян). Кількість хворих на наркоманію та токсикоманію також зростає: 117000 у 2000 р. проти 107000 у 1999 р. (близько 1%). Отже, близько 2% населення України страждає тими чи іншими психічними розладами [179, с. 224; 180, с. 4]. Додамо, що тут не враховані інші психічні аномалії: олігофренія, паранойя, черепно-мозкові травми, психопатія, епілепсія та ін. Тобто, можна говорити про загрозливу тенденцію щодо погіршення психічного здоров'я громадян, а це, в певній мірі, може призвести до збільшення у структурі насильницьких злочинців осіб з психічними аномаліями. Вагому роль у погіршенні психічного здоров'я та морального образу громадян відіграє алкоголізація, тісно пов'язана з нею ломпенізація значних груп населення. За оцінками експертів Європейського регіонального бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна входить у шістку (з 50) країн Європи, де зростання вживання алкоголю вже не є суто медичними або моральними проблемами окремих осіб, оскільки вони стосуються здоров'я, благополуччя і безпеки всього населення [181, с. 198 – 199]. Між ступенем алкоголізації населення і конфліктогенністю сімейно-побутової сфери, безумовно, існують тісні кореляційні зв'язки. Для ломпенізованої частини населення пияцтво поступово

заповнює вакуум духовної спустошеності і стає сенсом життя. У суспільній свідомості укоріняється привабливість алкогольного дозвілля, що зазвичай супроводжується конфліктними ситуаціями і різного роду силовими акціями. Потужним стимулом для вживання спиртних напоїв є широкомасштабні рекламні компанії із залученням кумирів сучасності. Як приклад можна навести генеральних спонсорів трансляцій боксерських поєдинків братів Кличко і національної збірної України з футболу компанії “Неміров”, “Рогань”, “Чернігівське”, “Мягков” та інші, які пропоядуть алогічний зв'язок високих спортивних досягнень із вживанням продукції своїх торговельних марок. Проте ніхто не знає статистики сімейних драм, бійок та інших кримінальних ексцесів із тяжкими наслідками, які виникли після надмірного вживання розрекламованої алкогольної продукції. Вважаємо, що сучасні темпи алкоголізації населення створюють реальну небезпеку для сімейно-побутової сфери і погіршують криміногенну ситуацію в цій царині. Алкоголізація населення тісно пов'язана з його люмпенізацією (маргіналізацією). Як відмічав проф. А.Ф. Зелінський, маргіналізація населення, що обумовлена глибокою економічною і духовною кризою суспільства, призвела до істотного підвищення рівня агресивності у побутових взаєминах [182, с. 184]. В.О. Туляков пише, що саме в маргінальному середовищі генерується злочинність і віктимність у їх найбільш грубих загально-кримінальних формах [176, с. 203]. Отже, алкоголізація, наркотизм, маргіналізація значних груп населення – це ті фонові явища, які створюють сприятливий ґрунт для вчинення сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень.

Неабияке криміногенне значення мають **культурно-виховні** фактори злочинів, що розглядаються. Зазначимо, що нині цей вид державної діяльності здійснювався на неналежному рівні. Фактично, до недавнього часу держава майже не переймалася моральним здоров'ям своїх громадян. Можна констатувати, що у наш час далеко непоодинокі випадки відкритої пропаганди усіма видами засобів масової інформації культу насильства, глуму над особистістю, аморалізму тощо. Сучасні мас-медіа нерідко демонструють

прикладі виняткової жорстокості, зображають ватажків злочинних зграй героями сучасності, а злочинний спосіб життя наділяють ореолом романтизму. Безумовно, така діяльність засобів масової інформації сприяє створенню атмосфери страху, незахищеності буття пересічних громадян. Між тим, приклади насильницького суперменства беруться значними групами населення за взірець лінії поведінки при конфліктних ситуаціях неформального характеру.

Чільне місце у системі факторів умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері, посідають **організаційно-управлінські** протиріччя. Йдеться про вагомні прорахунки при формуванні національної політики щодо сімейно-побутової сфери. За весь період розбудови України як суверенної держави згадана сфера суспільства була кинута на призволяще. Соціальний розвиток сімейно-побутової сфери не визнавався пріоритетним напрямком державотворчого поступу. Унаслідок, соціальні процеси, що відбувалися у цій сфері, ставали дедалі неконтрольованішими і набували антисуспільних рис. Дана сфера суспільства перетворювалася у середовище, де так звані “фонові явища” набували масового характеру і проявлялися у криміногенних формах поведінки громадян. Відбувалася трансформація сімейно-побутових взаємин у бік сімейного неблагополуччя і насильства, ослаблення родинних зв’язків, плекання алкогольних традицій та насильницьких форм поведінки у міжособистісному спілкуванні. Неостанню роль у цьому відіграли нерозвиненість інфраструктури культурних установ, сфери послуг, недоступність цікавого і корисного відпочинку, занедбаність фізкультурно-оздоровчої роботи тощо.

Таким чином, ми навели головні фактори аналізованих злочинів. До них також можна додати і політичні, демографічні, екологічні та інші фактори. Разом зазначені фактори взаємопоєднуються і взаємодоповнюють один одного, утворюючи своєрідну систему, що обумовлює та відтворює існування злочинності загалом і сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень зокрема. Перелічені та деякі інші негативні явища і процеси заважають соціальній консолідації українського суспільства. Розглянуту систему факторів

на рівні суспільства в цілому слід розцінювати як глобальний соціальний конфлікт, що виникає із суспільних протиріч. Витоки цього конфлікту лежать у загальносуспільній соціальній напрузі серед значної частини населення. Передумовами такої напруги виступає стійка і тривалий час нерозв'язна ситуація невідповідності між потребами, інтересами і соціальними очікуваннями значної частини населення і можливостями їх фактичного задоволення [183, с. 106].

На наш погляд, глобальний соціальний конфлікт, що існує у масштабах суспільства, в тій чи іншій мірі впливає на більш нижчий рівень конфліктогенності, і, в першу чергу, на мікрорівень.

Вивчення детермінант на заданому рівні пов'язане із викриттям і подальшим аналізом конкретного причинно-наслідкового комплексу на рівні окремих соціальних груп – сімей і найближчого сімейно-побутового оточення. В цілому на мікрорівні відбиваються ті явища і процеси, що мають місце на макрорівні. І це цілком природньо, оскільки подібний поділ лише умовний. Разом з тим, на мікрорівні спостерігаються нові специфічні утворення, які ми загалом називаємо **сімейно-побутовими протиріччями**.

Як уже говорилося, ситуація у сімейно-побутовій сфері залишається складною. І це не випадково, адже сімейно-побутова сфера менш мобільна, більш консервативна і потрібний певний час, щоб вона відреагувала на деякі позитивні тенденції в економіці. А поки що, сімейно-побутова сфера продовжує переживати глибоку кризу, яка має багатоаспектні прояви і тяжкі наслідки. Згідно з усталеними суспільними стереотипами, вказана царина є найбільш інтимною, тому на все, що в ній відбувається, накладено соціальне табу. Будь-яке втручання у цю сферу засуджується громадською думкою і розцінюється як загроза приватному життю людей. Суспільством створено міф про те, що сім'я – це останній форпост, який надійно захищає своїх членів від усіх соціальних потрясінь і негараздів. На жаль, соціальна практика сьогодення свідчить, що авторитет родини, як головного осередка суспільства, серйозно похитнувся. На соціальному тілі сім'ї з'явилося багато виразок, які постійно

кровоточать. Переважна більшість родин, особливо молодих, знаходяться за межею бідності, майже нерозв'язне питання отримання окремого житла [184, с. 132]. Як відмічалось раніше, незадовільні житлові умови – досить вагомий чинник сімейно-побутових конфліктів, що нерідко завершуються вчиненням тяжких насильницьких злочинів проти особи. За таких умов зростає емоційне відчуження між членами родини і поширюється сімейна девіація – зловживання алкоголем, наркотиками, сімейне насильство [185, с. 76]. Як свідчать психологічні дослідження, для сімей, де існує алкогольна проблема, характерні: конфліктність, зміни в сексуальній поведінці подружжя, підвищений рівень їх тривожності. Порушуються рольові функції, що тягне за собою виникнення фрустраційних станів, створює дисгармонію у взаємовідносинах і провокує конфлікти [186, с. 41]. Подібні явища, що властиві певній частині сучасних родин, кримінологами називаються сімейним неблагополуччям. Останнє, за словами В.М. Кормщикова, частіше за все знаходить свій вираз у сполученні таких факторів, як деморалізація сімейних зв'язків і відносин, низький культурний, загальноосвітній і професійний рівень, примітивне коло інтересів, викривлені моральні та правові погляди [187, с. 8]. Проблема сімейного неблагополуччя включає в себе низку інших, головна з яких – насильство у сім'ї, причому остання надзвичайно актуальна і непокоїть всю світову спільноту [188, с. 222]. У літературі відмічається, що насильство у сім'ї веде до значного послаблення гуманізму сімейного виховання, формування жорстокості та аморальності підростаючого покоління [189, с. 3]. Воно трансформується у девіантну поведінку неповнолітніх (бродяжництво, жебрацтво, проституція, наркоманія тощо), тяжкі насильницькі злочини проти особи, хуліганство, вандалізм та ін. Як зазначає проф. В.В. Голіна: “В Україні з різних причин насильство у сім'ї латентизується, зводиться до мінімуму за своєю значущістю. До нього виявляється терпимість, і воно нерідко розглядається, а іноді і тлумачиться, як явище, притаманне культурі і традиціям...” [190, с. 11]. Як правило, від насильства в сім'ї найбільше

страждають жінки, діти та особи похилого віку. Цей висновок підтверджується даними соціологічних опитувань, згідно з якими від 50% до 70% жінок в Україні піддаються різним формам приниження і знущання в родині, при цьому понад 20% жінок такі знущання зазнають систематично [191, с. 22]. За результатами нашого дослідження, попереднє застосування насильства стосовно однієї із сторін конфлікту до вчинення злочину мало місце у 29,2% випадків (кваліфіковані вбивства), 57,5% – умисні вбивства, 55,6% – тяжкі тілесні ушкодження. Неодноразове застосування насильства відбувалося у 44,1%, 34,7%, 35,3% випадків, відповідно. Причому в більшості випадків присутній не якийсь один вид насильства, а їх складне поєднання із безперечним “лідерством” психічного насильства. Решта – сторони конфліктної взаємодії до вчинення злочину або не вдавалися до насильницького впливу один на одного, або ж, виходячи із матеріалів кримінальних справ, такі факти не знайшли належного відображення. Прикро, проте доводиться констатувати, що й у працівників міліції, на яких покладено завдання попередження насильства в сім’ї, існують серйозні проблеми в сімейно-побутовій сфері. Так, за матеріалами досліджень, які проводилися на кафедрі юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України, було встановлено, що 64 % співробітників органів внутрішніх справ самі чинять акти сімейного насильства по відношенню до членів своєї сім’ї. 1/3 від загальної кількості злочинів, вчинених працівниками правоохоронних органів, складають діяння, вчинені саме у сімейно-побутовій сфері: у 1997 р. 18% тілесних ушкоджень спричинено дружинам під час сімейних конфліктів: у 1998 р. – 12% тілесних ушкоджень та одне умисне вбивство. Заслужує на увагу і той факт, що 90% конфліктів у родинях мільйонерів виникло на ґрунті алкогольного сп’яніння [192, с. 39]. З огляду на вищевикладене, виникають небезпідставні сумніви у спроможності працівників міліції ефективно попереджувати насильство в сім’ї.

Як відомо, супутником сімейного неблагополуччя завжди є аморальність, що властива як чоловікам, так і жінкам. Однак суспільною думкою більше

засуджується жіноча аморальність. Проявами цього явища є подружні зради, випадкові статеві зв'язки, що провокують криміногенні конфлікти, які нерідко завершуються вчиненням тяжких насильницьких злочинів проти особи на ґрунті ревнощів, ненависті та помсти. Не менш значним чинником сімейно-побутових насильницьких злочинів проти особи є наявність в окремих сім'ях правопорушників, а особливо осіб, які відбували покарання у місцях позбавлення волі [193, с. 7]. Зазначені особи привносять у сімейні взаємини елементи кримінальної субкультури і деструктивності, відтворюють набуті навички насильницького владнання будь-яких проблем, культивують грубість, жорстокість і безкомпромісність.

Немало сімей, в яких визначальним важелем “виховання” є фізичні покарання, які нерідко застосовуються без будь-яких причин, з так званою “профілактичною” метою. Окрім цього, елементами розгляданого комплексу є: суперечності між жінками і чоловіками стосовно зазіхань на лідерство у сім'ї [194, с. 66], суперечності між уявними та фактичними соціальними і сімейними ролями, суперечності між подружжям, їх батьками, членами сімейно-побутового оточення з приводу статевої моралі, матеріальних орієнтацій, виховання дітей, тощо. Проте головні суперечності на цьому рівні беруть витоки із перехідного періоду, який переживає сучасна сім'я. Для нього характерні протиріччя між сімейними потребами, що історично склалися, і можливостями їх задоволення – чоловіки більше не отримують вдома психологічного захисту, жінки – матеріальної опори, між ними йде постійна боротьба за самоствердження [84, с. 203].

Суттєвим доповненням причинно-наслідкового комплексу, що аналізується, буде розгляд негативних явищ і процесів, які мають місце в побуті. Йдеться про неформальне міжособистісне спілкування між сусідами, товаришами, друзями, знайомими, яке відбувається за межами сім'ї. У даному мікросередовищі виникають протиріччя між сімейно-побутовим устроєм суспільства і викривленим антисуспільним побутом окремих груп населення. Тут сконцентрована значна кількість криміногенних чинників, що

детермінують сімейно-побутові тяжкі насильницькі злочини проти особи.

Проведеним кримінологічним дослідженням було з'ясовано, що більшість злочинців мали деформовані потреби і інтереси, ослаблені соціальні зв'язки, деформовану правосвідомість, викривлену систему ціннісних орієнтацій, дефекти емоційно-вольової сфери тощо, а тому вони не могли і не бажали вести суспільно-схвальний спосіб життя. Загальновизнані норми поведінки, морально-етичні правила спілкування, легальні можливості задоволення потреб чи інтересів майбутніми насильницькими злочинцями, в силу їх антисуспільної спрямованості, не задовольняли і були неприйнятними. У зв'язку з цим, вони прагнули потрапити у таке середовище, де дія вищеперелічених інститутів була б значно ослаблена. Таким середовищем стали окремі побутово-дозвільні мікрогрупи, що створювалися на засадах неофіційного позасімейного міжособистісного спілкування у колі деморалізованих осіб, які характеризувалися антигромадськими соціальними позиціями, алкоголізацією, кримінальними нахилами та ін. [195, с. 16]. Подібні осередки – це зручне місце компенсації їхніх невдач у інших видах занять. Тут систематично виникають однотипні криміногенні конфлікти, що розв'язуються насильницьким шляхом, підтримується кримінальна субкультура, порушуються норми моралі і права. Причини існування названих осередків необхідно вбачати не тільки в антисуспільних позиціях і спрямованості їх активних учасників, а й у нерозвиненості служби дозвільних послуг, мережі культурних установ, про що вже йшлося раніше. Не слід забувати, що більшість злочинців працювали на тяжких некваліфікованих роботах, а тому надзвичайно актуальним є питання зняття напруги і втоми, відновлення фізичних і психічних сил. Проте реалії дозвільних послуг явно не сприяють задоволенню таких потреб.

До числа інших криміногенних явищ, які детермінують сімейно-побутові вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, належать: недоліки у діяльності правоохоронних органів, громадськості, пасивність близьких родичів тощо. Перераховані та інші подібні суперечності і недоліки складають причинно-наслідкові комплекси, які обумовлюють сімейно-побутові тяжкі насильницькі

злочини проти особи.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що в сучасних умовах у сімейно-побутовій сфері суспільства міститься вагомий криміногенний потенціал. Насамперед, ця сфера вже не виконує у повному обсязі покладених на неї функцій: виховної, рекреативної, комунікативної, побутово-дозвільної та ін. По-перше, сімейне неблагополуччя, що досягло відносно масового розповсюдження, породжує низку антигромадських явищ. Зокрема, не сприяє забезпеченню первинної соціалізації підростаючого покоління, перешкоджає передачі кращих національно-культурних, історичних традицій, духовних цінностей, моральних устоїв, трудових навичок тощо. По-друге, сімейно-побутова сфера – це вже далеко не те середовище, у якому можна зняти емоційно-психологічну напругу, фізичну втому, відновити сили, отримати психічний захист. По-третє, сімейно-побутова сфера не завжди задовольняє потреби людини у корисному спілкуванні в групі однодумців, у взаєморозумінні і взаємопідтримці членами сім'ї. По-четверте, неформальні норми поведінки, що регламентують статево-рольові, духовно-естетичні та інші взаємини між членами сімейно-побутової мікрогрупи все частіше набувають антигромадської спрямованості. По-п'яте, в силу певних об'єктивних причин суттєво обмежені можливості культурного відпочинку, корисного проведення дозвілля тощо. Крім того, у сімейно-побутовій сфері набули широкого розповсюдження серед значної частини населення уявлення про припустимість насильницьких дій, стереотипи агресивно-насильницької поведінки в конфліктних ситуаціях [196, с. 252].

Отже, приведений причинно-наслідковий комплекс тяжких сімейно-побутових насильницьких злочинів доцільно розглядати через призму сімейно-побутового конфлікту, як якісно нового утворення. Даний вид конфлікту виникає на мікрорівні – сім'ї і найближчого сімейно-побутового оточення. Як правило, це внутрішньогруповий конфлікт, в основі якого лежать суперечності причинно-наслідкового комплексу сімейно-побутової сфери. Сімейно-побутовий конфлікт – конкретний прояв глобального соціального конфлікту, а

тому вони знаходяться у діалектичному взаємозв'язку особливого і загального.

Стосовно впливу розглянутого вище причинно-наслідкового комплексу на мотивацію злочинної поведінки окремих суб'єктів, необхідно відзначити наступне: сукупність чинників цього комплексу відіграють роль зовнішніх мотивуютьоруючих факторів, які "тиснуть" на психіку та волю певного кола осіб, викликають напружені депресивно-фрустраційні стани, створюють конфліктні ситуації і формують готовність до протиправного їх розв'язання. Така готовність може бути реалізована в умовах синтезу конкретної життєвої ситуації і морально-психологічних характеристик особистості злочинця [197, с. 76].

Убачається, що розглянуті раніше фактори (глобальний соціальний конфлікт) і причинно-наслідкові комплекси (сімейно-побутовий конфлікт) можуть лише опосередковано детермінувати злочинну поведінку винних осіб. Безпосередніми детермінантами вони стають за умови обов'язкового відбиття у свідомості злочинця і складного поєднання із психологічними властивостями (інтелектуальними, емоційними, вольовими), особливостями (темперамент, характер, здібності) та процесами (сприйняття, мислення), які накладають неповторний відбиток на первісні спонування, і, особливо, динаміку процесу мотивації злочинної поведінки [198, с. 140].

Ми поділяємо твердження А.Ф. Зелінського, Л.П. Оніки про те, що безпосередньою **причиною** навмисних злочинів є особистість винного, її моральні, вольові, інтелектуальні, психологічні вади, а також емоційна нестійкість [199, с. 4]. Ці вади накладають відповідний негативний відбиток на потреби, інтереси, систему ціннісних орієнтацій, спосіб життя, стереотипи поведінки, ступінь самоконтролю. Подібні деформації (вади) можуть мати різне походження: як уроджене, так і набуте у процесі соціалізації особистості. Для сімейно-побутових насильницьких злочинців характерні як окремі деформовані потреби та інтереси, так і антисуспільні способи задоволення цілком нормальних потреб. Серед деформованих потреб злочинців даної категорії слід виділити прагнення до зловживання спиртними напоями, яке набуває

самостійного мотиваційного та сенсоутворюючого значення. Природні соціальні потреби міжособистісного спілкування задовольняються способами конфліктування, створення інтриг, неприязні, виміщення агресії на оточуючих, особливо на близьких особах, а необхідність самоствердження задовольняється егоцентризмом, насильством над оточуючими, зверхністю до них, підкоренням власній волі і нехтуванням їхніми правами.

Окремі кримінологи схильні вбачати витoki таких деформацій в ранньому дитинстві злочинців, у зв'язку з чим причиною їх протиправної поведінки називаються дефекти первинного інституту соціалізації батьківської сім'ї. Вони доводять, що потенційні вбивці виховувалися у неблагополучних сім'ях, нерідко неповних, де батьки вели антигромадський спосіб життя, що базувався на насильницькому вирішенні життєвих проблем, а діти, зазвичай, ставали жертвами сімейного насильства, зростали в атмосфері страху, тривожності і з дитинства засвоювали агресивно-насильницькі стереотипи поведінки [200, с. 31; 201, с. 38 – 39]. Причому вирішальну роль відіграє не структурний склад сім'ї, не взаємини між батьками, навіть не їх неправомірна поведінка, а, головним чином, їх емоційне відношення до дитини, її прийняття чи не прийняття [202, с. 249]. Викладене в цілому підтверджується і даними нашого дослідження. У ході нестандартизованого інтерв'ювання сімейно-побутових вбивць і спричинителів тяжкої шкоди здоров'ю ми намагалися з'ясувати характер взаємин між батьками злочинців та стосунки батьків і майбутніх злочинців. Так, за словами 48,6% засуджених вони виховувалися у сім'ях, де сімейні конфлікти і бійки (переважно на алкогольному ґрунті) були звичним явищем. Думаємо, що насправді цей відсоток децю вищий, оскільки не кожна доросла людина відверто зізнається у неблагополуччі батьківської сім'ї. 28,3% зауважили, що взаємини між батьками були безконфліктними, а 23,1% винних відмовилися відповідати на це запитання. Показовими виявилися відповіді на друге запитання: 55,6% винних визнали, що в дитинстві неодноразово ставали жертвами сімейного насильства з боку власних батьків, причому у більшості випадків це були фізичні

покарання. 35,3% засуджених вказали на цілком нормальний характер взаємин з батьками у дитинстві, 9,1% опитаних відмовилися відповісти на дане запитання. Із наведеного випливає, що значна частина вбивць і спричинителів тяжкої шкоди здоров'ю є вихідцями із неблагополучних сімей. Звідси можна припустити, що конфліктну модель сімейних взаємин і силовий стиль їх розв'язання вони переносять із батьківських родин у власні сім'ї. А насильство, якому вони піддавалися у дитинстві, відтворюється ними по відношенню до найближчих осіб як засіб компенсації за брак батьківського тепла, підтримки і опіки. Такий висновок більшою мірою є науковою гіпотезою, що чекатиме неодноразових перевірок життєвою практикою і спеціальними кримінологічними дослідженнями. Слід ураховувати і те, що негативний тягар дитинства може значно полегшати у процесі подальшої соціалізації особистості, а може і навпаки доповнитись невдалим життєвим досвідом і загостритися подальшою дезадаптацією.

Думаємо, що до причин індивідуальної злочинної поведінки, окрім деформованих потреб і інтересів, слід відносити *антисуспільну установку злочинців*, що виражається у готовності діяти неправомірним, у тому числі і протиправним чином всупереч інтересам суспільства, середовища і окремих громадян згідно зі своїми антигромадськими поглядами, внутрішніми переконаннями, дефектною правосвідомістю, асоціальними способами задоволення духовно збіднілих потреб та інтересів. Окремо слід назвати *негативні емоційно-вольові риси* злочинців, серед яких домінують: запальність, агресивність, імпульсивність, грубість, ворожість, які, взаємопоеднуючись, досить часто виступали першопричиною їх деструктивних, насильницьких дій. Крім того, спеціалісти відмічають, що вбивцям особливо притаманні: ригідність, затримання афективних хвилювань, підозрілість, злопам'ятність. Якщо у них і зберігається сім'я, то в ній такі особи відчують себе чужими і створюють нестерпну обстановку постійних конфліктів і чвар [203, с. 109]. Невисокий освітній та інтелектуальний рівень, викривлена система ціннісних орієнтацій, обмежений кругозір, аморалізм, бездуховність породжували

деформації світогляду і правосвідомості. Провідними властивостями суб'єктів стають егоїзм, неповага до оточуючих, жорстокість, зневажливе ставлення до вимог правопорядку, девальвація цінності іншого людського життя та ін. [204, с. 32]. Зазначені морально-психологічні деформації (вади) в значній мірі формували внутрішню готовність злочинців до насильницького розв'язання конфліктних ситуацій. Як причину індивідуальної злочинної поведінки слід розглядати *спосіб життя* винних. Варто згадати, що більшість з них вели паразитичний спосіб життя: не займалися суспільно-корисною працею, пиячили у колі собі подібних осіб, конфліктували із членами сім'ї й найближчим сімейно-побутовим оточенням. Причому подібні конфлікти систематично розв'язувалися насильницьким шляхом, а отриманий досвід реагування на протиріччя з часом перетворювався у стійкі *стереотипи насильницької поведінки*. Кримінологи відзначають, що внаслідок неодноразового повторення в аналогічних ситуаціях насильницьких дій, відбувається звикання до них і надалі насильство чиниться майже автоматично, оминаючи свідомі сумніви і вагання, що виникають при боротьбі мотивів [205, с. 135].

Неостанню роль відіграє *вплив найближчого сімейно-побутового оточення*, яке характеризується соціальним неблагополуччям, антигромадською направленістю, культивуванням насильницької субкультури та ін. Перебування у такому середовищі зобов'язує дотримуватися поведінкових стандартів і накладає негативний відбиток на весь духовний світ особистості.

Пильна увага повинна приділятися аналізу *умов* індивідуальної злочинної поведінки. Під останніми слід розуміти ті негативні факти реальної дійсності, які полегшують вчинення злочину і сприяють досягненню злочинного результату [59, с. 86]. До таких ми відносимо *тимчасові психічні стани особи*. Насамперед – це стан *алкогольного сп'яніння*, в якому знаходилось понад 70% винних перед вчиненням злочину. В багатьох літературних джерелах відмічається що у стані алкогольного сп'яніння особа втрачає звичну адекватну реакцію на зовнішні подразники. У неї підсилюється

збудженість, дратівливість, образливість, агресивність і послаблюються, а іноді й нейтралізуються, гальмівні процеси, внаслідок чого об'єктивна ситуація виходить із-під її контролю [206, с. 27; 207, с. 408]. Майже 30% злочинців мали *психічні аномалії* у межах осудності. Встановлено, що психічні аномалії послаблюють механізми внутрішнього самоконтролю, обмежують можливості вибору соціально одобрюваного варіанту поведінки, полегшують реалізацію необміркованих, імпульсивних дій. Окрім сказаного, слід враховувати, що певна частина злочинців у ході дозлочинної конфліктної взаємодії із потерпілим перебували у стані сильного психічного хвилювання (стресу), високої нервово-емоційної напруги, так званих "прикордонних" психічних станів та інших, котрі за змістом близькі до афективних. Зазначені стани психіки особистості злочинця в тій чи іншій мірі також впливають на його свідомість і волю, а, відтак, і на адекватність сприйняття конкретної життєвої ситуації з послідуочим обранням саме злочинної лінії поведінки [208, с. 107].

Готовність до насильницького посягання може бути реалізована і під впливом *віктимної поведінки потерпілого* [209, с. 61]. Агресивні, провокуючі, аморальні дії потерпілих можуть привести злочинця у стан люті, афекту, ненависті, що супроводжуються раптовими, сильними психомоторними реакціями. Під впливом останніх виникає рішучість на злочинне посягання, яка відразу реалізується в насильницьких діях [210, с. 114 – 117].

До умов несприятливого формування особистості слід віднести некваліфіковану тяжку фізичну працю і негативний вплив відповідного трудового колективу, де плекаються алкогольні традиції, брутальність, специфічна субкультура насильства у міжособистісних взаєминах. Очевидно, що в таких умовах у людини зникає бажання до підвищення свого соціального статусу, матеріального благополуччя, рівня культури, розширення кругозору та ін. Водночас необхідно зауважити, що на таких роботах й у подібних колективах "приживається" специфічний контингент громадян, переважно тих, хто не захотів чи не зміг підвищувати свій професійний і культурний рівень, не прикладав певних зусиль до самоудосконалення і не займав активної життєвої

позиції, а просто жив по інерції “як усі”, сподіваючись на матеріальну підтримку держави та турботу близьких і рідних осіб.

До таких умов можна віднести незадовільні житлові умови, відсутність або надзвичайно низьку якість комунально-побутових послуг, обмежені матеріальні ресурси, низький соціальний статус та ін. А також, це посилення психічного навантаження і напруги, яка, поєднуючись із неблагополуччям мікросередовища, утворює одну з умов вчинення тяжких насильницьких злочинів проти особи. Окрім цього, слід враховувати, що на індивідуальному рівні діють фактори сімейно-побутових насильницьких злочинів та причинно-наслідкові комплекси мікросередовища. І навпаки, причини і умови індивідуальної злочинної поведінки повинні враховуватися на більш вищих рівнях наукових абстракцій. Взагалі, проведений нами поділ системи детермінант на три рівні є умовним. Елементи цієї системи по вертикалі знаходяться у діалектичному взаємозв'язку і співвідносяться як загальне (фактори), особливе (причинно-наслідковий комплекс) і одиничне (причини і умови індивідуальної злочинної поведінки). По горизонталі між елементами системи детермінант існують лише ймовірні причинно-наслідкові, кореляційні, системно-структурні та інші зв'язки. Проте безпосередні причини вчинення умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері, криються у морально-психологічних та психофізіологічних деформаціях особистості злочинця, які є основою криміногенних міжособистісних конфліктів. Безумовно, викладене не вичерпує порушеної проблеми, але особливості детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері, в цілому розкриває.

2.2. Сімейно-побутовий конфлікт у генезисі умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень

Попередній розгляд системи детермінант тяжких сімейно-побутових насильницьких злочинів проти особи показав, що дані злочини обумовлені існуванням (на різних рівнях наукової абстракції) об'єктивних чи суб'єктивних протиріч, котрі знаходять свій безпосередній вираз у міжособистісних конфліктах. Найтяжчі наслідки таких конфліктів, як правило, наступають у сімейно-побутовій сфері. У зв'язку з цим, виникає необхідність окремого розгляду проблеми сімейно-побутового конфлікту, що лежить в основі умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері.

Проблема конфлікту одвічна. Вона виникла на зорі цивілізації, супроводжувала весь розвиток суспільства і набуває особливої актуальності в період загострення соціальних протиріч. Феномен конфлікту має міждисциплінарний характер. Пізнанням його природи протягом тривалого часу займалися філософи, психологи, соціологи, політологи, правознавці, історики, військові та ін. Термін "конфлікт" (від лат. "conflictus") означає зіткнення протилежних сторін, думок, сил [93, с. 453] і вживається у найрізноманітніших галузях знань й життєвої практики. Однак єдиного поняття конфлікту, яке б задовольнило усіх представників наукового знання на сьогодні не сформульовано.

Ми не переймаємося проблемою конфлікту загалом, оскільки перед нами стоїть більш скромне завдання: вивчення міжособистісних конфліктів, що мають місце у сімейно-побутовій сфері і призводять до вчинення тяжких насильницьких злочинів проти особи. Проте, віддаючи належне складності проблеми конфлікту в цілому, з метою створення загального уявлення про цей феномен, вважаємо за необхідне систематизувати основні точки зору науковців

з цього приводу.

Найбільш чисельна група авторів, які пропонують розглядати конфлікт як зіткнення протилежних інтересів, ідей, позицій, поглядів, думок, оцінок різних людей, в якому вони намагаються відстояти власні цілі шляхом активної протидії один одному. Подібні дії супроводжуються сильними емоційними хвилюваннями [212, с. 6; 213, с. 53; 214, с. 34; 215, с. 68; 216, с. 20].

Децю менше прихильників набула точка зору, згідно з якою конфлікт – це гостре протиріччя, що виражається у протиборстві сторін при вирішенні взаємоважливих питань [184, с. 54; 217, с. 136; 218, с. 7].

Була спроба розглянути конфлікт як ситуацію протистояння його учасників, що викликає активність сторін, направлену на подолання протиріччя, яке виникло, і розв'язання ситуації в інтересах обох чи однієї із сторін [219, с.88]. Висловлювалися і інші погляди на цю проблему [220, с.12].

Одним із найрозповсюджених видів міжособистісних конфліктів є сімейно-побутові. Щоправда, конфліктологами і окремими кримінологами основна увага приділяється сімейним конфліктам, а такий різновид, як сімейно-побутові зіткнення окремо не вивчається. Сімейний конфлікт ними розглядається як протиборство між членами сім'ї на основі зіткнення протилежних позицій, поглядів, потреб та ін. [221, с. 251; 222, с. 64; 223, с. 17]. Безперечно, в більшості випадків саме конфлікт між членами сім'ї найчастіше завершується вчиненням тяжких насильницьких злочинів проти особи. Проте не слід ігнорувати той факт, що нерідко подібна розв'язка спостерігається й у тих зіткненнях, котрі виникають у громадському побуті: між сусідами, приятелями, знайомими тощо. У зв'язку з цим, більш доцільно, з кримінологічної точки зору, піддати детальному аналізу сімейно-побутовий конфлікт, що має місце у специфічній сфері людських взаємин і призводить до вчинення сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Почнемо із визначення цього специфічного різновиду конфлікту.

На наш погляд, сімейно-побутовий конфлікт при тяжких насильницьких злочинах проти особи слід розуміти як гостре зіткнення

між членами сім'ї й сімейно-побутового оточення, що виникає на основі протиріччя їх протилежних поглядів, інтересів, позицій, потреб, які формуються та усвідомлюються в процесі міжособистісного спілкування, характеризуються прагненням спричинити максимальну шкоду суперечнику шляхом насильницького впливу і супроводжуються негативними емоціями його учасників.

Із приведеного визначення витікають наступні ознаки сімейно-побутового конфлікту при тяжких насильницьких злочинах проти особи. По-перше, це завжди гостре зіткнення, тобто відкрита, агресивна, деструктивна сутічка. По-друге, його учасниками можуть бути лише члени сім'ї і найближчого сімейно-побутового оточення. По-третє, в основі такого конфлікту лежить протиріччя між різними життєвими поглядами, інтересами, позиціями, потребами, ролями учасників зіткнення. По-четверте, характерною особливістю цього конфлікту є одностороннє (хоча нерідко і взаємне) прагнення учасників спричинити неконкретизовану, проте максимальну в даній ситуації шкоду суперечнику з метою зламати його волю, подолати вербальний опір, довести свою перевагу і зверхність. Пріоритетним способом заподіяння максимальної шкоди суперечнику є застосування до нього фізичного насильства, оскільки психічне насильство, погрози щодо фізичного впливу вважаються менш ефективними. По-п'яте, невід'ємним атрибутом сімейно-побутових конфліктів є шквал негативних емоцій, почуттів, а також тяжкі післяконфліктні психічні стани особистості.

Отже, сімейно-побутові конфлікти при тяжких насильницьких злочинах проти особи являють собою складні об'єктивно-суб'єктивні утворення. З одного боку, це зовнішні акти агресивної поведінки людей (гостре зіткнення), а з другого – певний динамічний деструктивний процес (протиріччя), що є основою таких зіткнень.

Для пізнання специфіки сімейно-побутового конфлікту, що призводить до вчинення тяжких насильницьких злочинів проти особи, необхідно розглянути його структуру. В останній потрібно виділяти наступні компоненти:

об'єкт, предмет, суб'єктивні причини, функції, учасників, динаміку розвитку (часові та просторові межі, стадії, засоби і прийоми боротьби), наслідки конфліктних дій.

Під об'єктом конфлікту в літературі розуміють матеріальну, соціальну або духовну цінність, на володіння або користування якою зазіхають обидва опоненти [224, с. 23]. Об'єктом зіткнення може виступати матеріальна, соціальна або духовна цінність, що знаходиться на перетині особистісних інтересів суб'єктів, які прагнуть до одноосібного контролю над ним. Тобто, є підстави розділити об'єкти сімейно-побутових конфліктів на три умовні групи: матеріальні, соціальні й духовні. До матеріальних, перш за все, слід відносити гроші, сімейний бюджет. Матеріальна проблема загальновідома. Особливої актуальності вона набуває у сучасних умовах, коли, з однієї сторони, у суспільній свідомості матеріальний фактор стає вирішальною цінністю, єдиним мірилом добробуту і життєвого успіху, а з іншої – переважна більшість населення має дуже обмежені грошові доходи, або ж балансує на межі виживання. За таких умов розпалюється запекла боротьба за пріоритетне володіння та розпорядження грошовими ресурсами. Серед найбільш розповсюджених матеріальних об'єктів сімейно-побутових конфліктів необхідно назвати житлову площу. Відомо, що значна частина сімей через відсутність ізольованого самостійного житла вимушена сумісно проживати з батьками, іншими родичами, орендувати квартири і кімнати у сторонніх людей, проживати у гуртожитках, комунальних квартирах. Особи, які розірвали шлюб, проживають разом всупереч власних бажань по цій же причині. Отже, самостійне житло – це та важлива матеріальна цінність, позбавлення якої стає об'єктом гострих сімейно-побутових зіткнень. Парадоксально, але серед матеріальних об'єктів слід окремо розглядати спиртні напої (горілку, самогон та ін.). Пристрасть учасників зіткнень до вживання спиртних напоїв робить останні тією “цінністю”, за володіння або користування якою суб'єкти готові заповідати тяжке каліцтво або навіть позбавити життя один одного.

До таких об'єктів варто відносити межу земельної ділянки, цілісність

домашнього господарства та ін. Тут слід враховувати українську ментальність власника, “хазяїна”, що особливо загострена у сільських жителів. А тому, будь-які зазіхання на статус господаря, межі земельних ділянок, цілісність домашнього господарства породжують запеклі сутички (переважно між сусідами), в яких суб’єкти нерідко схильні до крайніх мір впливу на суперечника.

Окрім названих, матеріальними об’єктами сімейно-побутових конфліктів можуть бути: спільне майно, спадщина, окремі речі, предмети тощо.

У структурі соціальних об’єктів конфліктів, що розглядаються, ми виділяємо: владу, лідерство, окремі права і мораль. Ці об’єкти тісно взаємопов’язані. Навколо них розгортається запекла боротьба між членами сім’ї і найближчого сімейно-побутового оточення. Влада у таких випадках – це право і можливість розпоряджатися, наказувати, підкоряти своїй волі інших осіб. Влада перетворюється у потужний важіль побудови міжособистісних взаємин. Традиційно у сімейно-побутових взаєминах влада носить дещо викривлений авторитарний характер, а тому базується на силовому фундаменті. Суб’єкти спілкування усвідомлюють, що захопивши владу, вони зможуть вирішувати життєво важливі питання одностайно на свою користь, ігноруючи при цьому інтереси суперечника, нав’язуючи йому свою волю. Члени сім’ї і сімейно-побутового оточення схильні вбачати у владі лише безмежні права і зовсім не бажають обтяжувати себе численними обов’язками. А тому, отримавши цю владу, вони прагнуть “загнати іншого в куток”, “поставити на своє місце”, “провчити”. В їх мові, жестах, позах, міміці переважають так звані “знаки переваги” [225, с. 6].

Зазвичай у сімейно-побутових взаєминах більше шансів отримати владу у неформального лідера. У зв’язку з чим, точиться постійна, виснажлива боротьба за неформальне лідерство. Статус лідера дає певну пріоритетність, авторитет, переваги при розв’язанні спірних питань, при розподілі прав і обов’язків, матеріальних благ, при вирішенні життєво важливих проблем тощо, а тому він такий привабливий. Крім того, боротьба за лідерство завжди

асоціюється із зазіханням на визнання серед оточуючих.

На перетині особистісних інтересів суб'єктів можуть знаходитися окремі права і мораль. До перших ми відносимо: розпорядження спільними коштами, виховання дітей, проведення вільного часу, відпочинку тощо. Змістом других є сукупність загальноновизнаних принципів і норм неформальної поведінки людей у сімейно-побутовій сфері, що забезпечуються внутрішньою переконаністю в їх справедливості і силою громадської думки. Насамперед, мова йде про статеvu мораль, яка насьогодні зазнала суттєвих трансформацій.

До найбільш важливих духовних цінностей, що виступають в якості об'єкта сімейно-побутових конфліктів, ми відносимо дружбу, повагу, довіру, розуміння. Перелічені цінності взаємопов'язані і взаємодоповнюють одна одну. Цікаво відмітити, що у сімейно-побутових злочинців і у їх жертв дані цінності набували специфічного викривленого значення. Так, зазвичай дружба розуміється як відносини між людьми, що базуються на взаємній прихильності, довірі, повазі, спільності інтересів. Тобто, дружба фактично поєднує у собі повагу, довіру і розуміння.

Для вищезазначених осіб в силу їх егоїзму, інтелектуальної і духовної обмеженості, антигромадського спрямування такі цінності носять споживацький характер. Вони прагнуть їх використовувати виключно в особистих інтересах, для задоволення власних потреб, амбіцій, примх, а нерідко і для самоствердження. На першому місці у них власна персона, яку повинні всі поважати, визнавати, цінувати, при цьому іншим особам не приділяється належної уваги і піклування. А тому, таких осіб зазвичай роздирають сумніви стосовно вірності, розуміння, поваги, підтримки з боку партнера по спілкуванню, що набувають для них виняткового значення. Будь-які зазіхання на подібні цінності з боку інших осіб автоматично перетворюють їх у об'єкт сімейно-побутових конфліктів, що завершуються умисними вбивствами і тяжкими тілесними ушкодженнями.

Під предметом конфлікту необхідно розуміти об'єктивно існуючу або уявну проблему, що слугує причиною протиріччя між сторонами, заради

розв'язання якого на свою користь суб'єкти і вступають у протиборство [226, с. 37]. У ході проведеного нами дослідження особлива увага приділялася встановленню предмету сімейно-побутових конфліктів. Перш за все, слід зауважити, що зазначений різновид зіткнень породжується комплексом взаємопов'язаних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Ми з'ясували найбільш типові з них, які вбачаються із матеріалів архівних кримінальних справ, а також безпосередньо називалися самими засудженими в ході формалізованого інтерв'ювання. Так, наприклад, одним із найпоширеніших предметів гострих сутичок є зловживання однією із сторін спиртними напоями: кваліфіковані вбивства – 34,1%, умисні вбивства – 34,2%, тяжкі тілесні ушкодження – 33,0% випадків. Аналогічний предмет називався 30,0% засуджених за сімейно-побутові умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження. Крім зазначених, предмет конфліктів за матеріалами кримінальних справ розподіляється наступним чином: розтринькування домашнього майна, безробіття, матеріальна скрута, несвоєчасне повернення та неповернення боргу, відмова видачі грошей на придбання спиртних напоїв та розваги, відповідно, 31,9%, 19,7%, 23,9%; підозра в зраді/ревності (відповідно: 12,1%, 16,1%, 10,5%); житлові умови, хвороба, виховання дітей, сумісне проживання з родичами, принижуючі образи, порушення громадського спокою – 12,1%, 21,7%, 28,9%. У решті випадків: 9,8%, 8,3%, 3,7%, відповідно, це були інші причини, а саме: заборона зустрічатися, бажання розірвати стосунки, обіцянка працевлаштування, розповсюдження пліток, перешкода кохання тощо.

На думку засуджених, предметом сімейно-побутових конфліктів були: взаємні принижуючі образи, психологічна несумісність – 23,3%, аморальна поведінка потерпілого, підозра в зраді – 18,3%, неучасть у веденні господарства – 11,6%, відмова видачі грошей на придбання спиртних напоїв та розваги, неповернення боргу – 6,7%, інше – 10,1% (безпідставні покарання, матеріальна скрута, підозра в крадіжках, спір за межу, втручання родичів у сімейне життя тощо). Поєднання отриманих результатів дає нам загальну уяву про предмет сімейно-побутових конфліктів, що завершилися вчиненням тяжких

насильницьких злочинів, оскільки приведена диференціація є певною мірою умовною. Для порівняння: за даними окремих кримінологічних досліджень, проведених у Росії, предметом сімейних конфліктів були наступні чинники. Підгрупа вбивць дружин: надмірна авторитарність дружини (59%), невірність дружини (34%), пияцтво чоловіка (30%), розподіл сімейних фінансів, що позбавляє чоловіка власних грошей (30%), розбіжності поглядів подружжя на розподіл господарських обов'язків (25%), пияцтво дружини (22%), незадоволеність житловими умовами (11%), одноосібне вирішення дружиною питання про народження дитини (11%), наявність у дружини дошлюбних інтимних зв'язків (10%). У підгрупі вбивць чоловіків домінують такі чинники, як: недостатня забезпеченість з боку чоловіка грошима (75%), пияцтво чоловіка (44%), житлова невлаштованість (28%) та ін. [227, с. 23]. Варто зазначити, що у наведеній диференціації предмету конфліктів мова йде лише про сімейні зіткнення, а не про сімейно-побутові.

Думаємо, що є сенс в окремому розгляді **суб'єктивних причин** цих конфліктів. Слід погодитись, що в ряді випадків предмет конфлікту (об'єктивна причина) і ставлення до нього ініціатора зіткнення (суб'єктивна причина) співпадають, однак так буває далеко не завжди. В окремих літературних джерелах відмічається, що конфліктуючі особи, як правило, не можуть сформулювати дійсних причин конфлікту, акцентуючи свою увагу на найбільш обурюючих їх моментах, котрі лежать на поверхні і є наслідком більш глибоких причин [228, с. 11]. Таких причин може бути дуже багато. Зупинимося лише на деяких із них, які, на нашу думку, мають найбільш суттєве значення. Насамперед, це глибинний внутрішньоособистісний конфлікт, що має місце всередині психічного світу особи. Він виникає із невідповідності між життєвими установками окремої особистості і вимогами суспільного життя та правопорядку. В основі такого конфлікту лежать антисуспільні настанови особистості, її деформована правосвідомість, мораль, інтелектуально-вольові вади, завищена самооцінка.

До суб'єктивних причин слід відносити негативні емоційно-вольові

якості учасників конфлікту, котрі нами вже неодноразово приводилися (запальність, грубість, егоїзм та ін.), а також деформовані потреби й інтереси, асинтонність (нездатність до емоційного співчуття), амбіції тощо [229, с. 170; 230, с. 57].

Окремо можна виділити конфліктну установку особи: готовність до сприйняття майбутніх подій, що формується під впливом світогляду, темпераменту, характеру, психічного стану суб'єкта, життєвого досвіду, особистої оцінки потенційного суперечника.

Заслуговує на увагу і міжособистісна несумісність – взаємне неприйняття партнерів, що базується на неспівпаданні соціальних і життєвих настанов, ціннісних орієнтацій, інтересів, мотивів, характерів, психофізичних реакцій, індивідуально-психологічних характеристик [231, с. 85]. Врешті-решт, суб'єктивною причиною сімейно-побутових конфліктів може бути погане самопочуття, хворобливий стан тощо [232, с. 7].

Функції конфлікту, що аналізується, мають амбівалентний характер. Тому доцільно їх згрупувати у два блоки: конструктивні і деструктивні. Серед конструктивних можна назвати сигнальну і тимчасової психологічної розрядки. Змістом сигнальної функції є виникнення та фіксація непримиренних протиріч між суб'єктами спілкування, які усвідомлюються в процесі обміну різного роду інформацією. Учасники взаємодії активно докоряють один одному, аргументуючи правильність зайнятої позиції, і при цьому категорично не сприймають або оспорюють доводи супротивника. Час від часу, вступаючи у подібні зіткнення, вони розряджають свій негативний емоційний заряд, що накопичується від наявності протиріч, а це сприяє зняттю психологічної напруги на деякий проміжок часу. Однак, крім конструктивних, сімейно-побутові конфлікти містять і деструктивні функції, які є більш значущими. Серед таких ми виділяємо руйнівну і криміногенну. Загальновідомо, що конфлікти, як правило, призводять до руйнації міжособистісних стосунків, залишаючи у спадок почуття неприязні, роздратування, ненависті. Учасники конфлікту, керовані названими почуттями, нерідко розв'язують гострі

протириччя шляхом фізичного впливу на суперечника, при цьому конфліктні взаємини набувають криміногенного забарвлення. У їх надрах “визріває” злочинна мотивація, що у певний час може призвести до вчинення тяжкого злочину.

Жодного конфлікту не сталося б без його учасників, яких щонайменше має бути два. Проте ступінь участі осіб у конфлікті може бути різним. У зв'язку з цим, усіх учасників конфлікту ми поділяємо на два типи: головні і факультативні. Головні – це фізичні особи, носії протилежних поглядів, інтересів, позицій, потреб, які безпосередньо здійснюють деструктивні (наступальні або оборонні) дії один проти одного. Названі учасники – невід’ємний елемент будь-якого конфлікту. Окрім головних діючих осіб зіткнення необхідно виділяти і факультативних (співучасників). Це свого роду підмовники, посібники, організатори і посередники, які можуть виступати на боці однієї або обох сторін, проте їх участь у конфлікті не є обов’язковою.

За результатами нашого дослідження, найчастіше головними учасниками сімейно-побутового зіткнення при умисних вбивствах і тяжких тілесних ушкодженнях виступають подружжя/співжителі, у тому числі і колишні, відповідно, 52,1%; 40,7%. За ними йдуть сусіди, товариші, знайомі, колеги по роботі, наймачі/наймодавці житла, особи, які сумісно проводять дозвілля, відповідно, 17,5%, 28,1%. А по кваліфікованим вбивствам розподіл головних учасників протилежний: на першому місці виступають особи другої категорії – 49,0%. І лише на другому місці йдуть члени родини – 22,0%. Подібна різниця пояснюється тим, що умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, а відповідно, і конфлікти, котрі їм передують, більше тяжіють до сфери сім’ї, а конфлікти, що завершуються вчиненням кваліфікованих вбивств – до сфери побуту. Окрім названих, у ролі головних учасників зіткнення нерідко виступають батьки і діти: кваліфіковані вбивства (12,2%), умисні вбивства (17,2%), тяжкі тілесні ушкодження (11,7%), а також батьки одного з подружжя, відповідно, 4,8%, 4,0%, 7,1% випадків.

В якості факультативних учасників слід розглядати осіб, які схиляють,

провокують інших учасників на конфлікт (підмовники), дають поради, вказівки, розпалюють ворожнечу (посібники), планують конфлікт, намічають його розвиток (організатори), втручаються у запекле зіткнення, намагаються примирити ворогуючі сторони (посередники) [183, с. 96 – 98]. За нашими даними, такими особами були: родичі (відповідно): 4,8%, 5,7%, 5,7%, та інші особи: 7,2%, 3,5%, 6,7% (відповідно).

Як будь-який процес, сімейно-побутовий конфлікт має свій часовий та просторовий вимір. Часовий розвиток (ескалацію) конфлікту прийнято називати його динамікою [221, с. 27]. Так, часові межі – це тривалість конфлікту, його початок і закінчення.

Початок конфлікту – перший агресивний зовнішній акт поведінки, спрямований проти суперечника, за умови, що останній усвідомлює спрямованість цього акту проти себе і активно йому протидіє. Закінчення конфлікту – остаточне здолання опору суперечника, яке завершується спричиненням йому максимальної шкоди – смерті або тяжких тілесних ушкоджень. Виміряти тривалість сімейно-побутового конфлікту нелегко, оскільки їх динаміка нерідко носить дискретний характер. Наша спроба це зробити, виходячи із матеріалів архівних кримінальних справ, дала наступні результати. Сімейно-побутові конфлікти, що тривали від 1 міс. до 1 року становлять, відповідно, 43,8%, 24,0%, 44,5% випадків; від 1 року до 3 років – 28,4%, 25,3%, 18,3% випадків; від 3 до 5 років – 7,2%, 20,5%, 12,4%; понад 5 років – 5,1%, 14,2%, 8,5%, відповідно. У решті випадків динаміка конфлікту вимірювалася днями, годинами або хвилинами – 15,5%, 16,0%, 16,3%, відповідно. Для порівняння: за даними Г.Г. Мошака (1986 р.), між винними і потерпілими існували довготривалі конфліктні стосунки: 4 – 6 років – 29% випадків, 7 – 10 років – 14% випадків, понад 10 років – 21% випадків. У решті випадків такі конфлікти існували більш короткий період [233, с. 13].

Як бачимо, існує тенденція щодо довготривалого розвитку динаміки сімейно-побутових конфліктів при умисних вбивствах і тяжких тілесних ушкодженнях. Вважаємо, що пояснення подібної ситуації необхідно шукати у

специфіці відносин між учасниками конфліктів. Нами встановлено, що потерпілі від умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень (біля 70%) випадків були пов'язані із злочинцями сімейно-родинними зв'язками. Априорі такі взаємини розраховані на все життя. Їх учасники пов'язані сильною емоційною близькістю, психологічною прив'язаністю, нерідко вимушеністю контактів, а тому прийняти рішення про розрив взаємин раз і назавжди, як правило, дуже важко. Суб'єкти, в силу зазначених причин, стають "заручниками" даних зв'язків. Конфліктні фази взаємин чергуються із фазами примирення, поступок, жалкування про свої вчинки. Так, за даними С.Б. Алімова, Г.В. Антонова-Романовського, Л.А. Волошина, Г.Г. Мошака, 42,8% подружжя мирилися після конфліктів у той же день, а 33,8% – на наступний [234, с. 93]. Проте образи, кривди, приниження, побиття, що супроводжують конфліктні сутички, в силу психологічної прив'язаності, сильної емоційної близькості учасників зіткнення, набувають для них особливого значення і значно тяжче переживаються, залишаючи у свідомості глибокий негативний слід і тим самим прокладаючи шлях новим конфліктам. Саме за цією та деякими іншими причинами сімейно-побутові конфлікти можуть існувати тривалий час, що і показали результати нашого дослідження. Але так буває не завжди. Як з'ясувалося, сімейно-побутові конфлікти, а точніше та частина із них, що відбувається у побутовій сфері, за межами сім'ї у ряді випадків носять одноразовий характер і вимірюються годинами або хвилинами (15,5%, 16,0%, 16,3%, відповідно). Тут картина зовсім інша. Конфлікт безпосередньо "виростає" із конкретної життєвої ситуації, на подальший його перебіг і розв'язку впливають: характер попередніх взаємин суб'єктів (неприятний), їх негативні індивідуальні характеристики і психічний стан (алкогольне сп'яніння та ін.).

Просторові межі конфлікту окреслюються територією, на якій він відбувається. Раніше ми відмічали, що такою територією, як правило, виступає закрите приміщення (квартира, будинок тощо). Тобто місце, в якому злочинець і потерпілий залишаються наодинці, в певній ізоляції, що майже виключає

стороннє втручання у з'ясування стосунків, тобто навіть гіпотетично позбавляє злочинця будь-яких перешкод при доведенні злочинного наміру до логічного завершення – вчинення тяжкого злочину. Отже, глибока інтимність сімейно-побутових конфліктів, ізольованість місць їх розвитку значно обмежує можливість соціального контролю, тим самим створює сприятливий ґрунт для тривалого існування й ескалації подібного протиборства, надаючи йому криміногенного забарвлення.

Подальший аналіз динаміки сімейно-побутового конфлікту вимагає поділу його на окремі стадії, яких у літературі виділяється чотири: передконфліктна, конфліктна взаємодія, розв'язання конфлікту і післяконфліктна [220, с. 17]. На наш погляд, у сімейно-побутовому конфлікті при тяжких насильницьких злочинах проти особи доцільно виділяти дві основні (обов'язкові) і одну додаткову стадії. Основні – конфліктна взаємодія і розв'язання конфлікту. Додаткова – передконфліктна. Подібний розподіл пояснюється тим, що переважна більшість сімейно-побутових конфліктів припадає на сферу сім'ї і носить довготривалий характер, а це означає, що конфлікт характеризується класичними етапами (передконфліктний, конфліктна взаємодія, розв'язання конфлікту, післяконфліктний). Однак, ми маємо справу із специфічним різновидом сімейно-побутових конфліктів, а саме: такими зіткненнями, що завершуються вчиненням тяжкого злочину проти особи. Тобто, післяконфліктної стадії в її чистому вигляді не існує, адже конфлікт завершується трагічно на стадії його розв'язання, чим обривається причинно-наслідковий ланцюг (конфліктний цикл). Післяконфліктна стадія має місце лише в ході численних конфліктних епізодів при довготривалих (затяжних) конфліктах, а тому фактично переміщується на стадію конфліктної взаємодії.

Окремо слід пояснити, чому ми передконфліктну стадію відносимо до додаткових. Як з'ясувалося, у ряді випадків вчиненню тяжких насильницьких злочинів і особливо кваліфікованих вбивств передував одноразовий конфлікт, що породжується виключно конкретною життєвою ситуацією. У такому

конфлікті чітко прослідковуються дві основні стадії: безпосередня конфліктна взаємодія і розв'язання конфлікту злочинним шляхом. Передконфліктної стадії як такої тут немає, вона співпадає із конфліктною взаємодією.

Після приведеного обґрунтування нашої позиції, вважаємо за необхідне перейти до розгляду змісту окремих стадій сімейно-побутового конфлікту при тяжких насильницьких злочинах проти особи. З метою кращого сприйняття матеріалу, є сенс викласти зміст цих стадій у хронологічному порядку їх виникнення.

Більшість зіткнень зароджується на *передконфліктній стадії*. Вона складається з двох етапів: виникнення конфліктної ситуації та її усвідомлення (сприйняття) як такої [183, с. 121]. Будь-яка конфліктна ситуація має об'єктивний зміст (події, що відбуваються у дійсності) і суб'єктивне значення, яке залежить від сприйняття цих подій кожною із сторін. Об'єктивно конфліктна ситуація виникає з появою у суб'єктів полярних поглядів, інтересів, прагнень, позицій, потреб. Однак, конфлікту, як такого, на цьому етапі ще не існує, оскільки сторони не усвідомлюють несумісність названих цінностей і установок. Процес усвідомлення кожним із учасників ситуації як конфліктної суто індивідуальний і залежить від особливостей їх психіки, світогляду, темпераменту, стану здоров'я, інтелектуального та культурного рівня. Проте він завжди базується на емоціях та почуттях. Наявність перешкод (суперечника) на шляху реалізації власних інтересів, прагнень, потреб сприяє викривленому сприйняттю зовнішніх подій, що відбуваються. Причому чим більш життєво важливі цінності і потреби особистості зачіпаються, тим сильніший ступінь викривлення сприйняття. Окрім цього, на адекватність сприйняття об'єктивної ситуації можуть впливати такі чинники, як: внутрішня конфліктна установка особи, життєва філософія, емоційна насиченість подій, розумовий розвиток, психічний стан (алкогольне сп'яніння), афект, стрес, наявність у особи психічних аномалій у межах осудності. На фоні цього між суб'єктами виникають почуття розчарування, невдоволення, роздратування, що зовні знаходять свій вираз у демонстративному мовчанні (ігноруванні), міміці,

різких інтонаціях, поглядах, діях всупереч волі суперечника (“на зло”) тощо. З плином часу ці негативні почуття і визваний ними психологічний дискомфорт акумулюються і трансформуються у стійку соціально-психологічну напругу [235, с. 34], котра рано чи пізно виливається у безпосередню конфліктну взаємодію, тобто конфлікт переходить у наступну основну стадію розвитку.

Конфліктна взаємодія – дуже гостра і емоційно напружена стадія. Її змістом є перше зіткнення і подальша ескалація конфлікту. Перше зіткнення може відбутися з будь-якого приводу, навіть нікчемного. Конфліктні дії різко загострюють емоційний фон перебігу подій, а негативні емоції, у свою чергу, стимулюють подальшу конфліктну поведінку [236, с. 497]. Починається ескалація конфлікту, під якою у літературі розуміється таке прогресуюче у часі загострення протиставлення, при якому дії однієї сторони супроводжуються контрдіями другої, і ці останні контрдії більш інтенсивні і руйнівні за попередні [231, с. 267]. Механізм ескалації наступний: отримавши образу, приниження, докір на свою адресу, скривджена сторона прагне компенсувати психологічну поразку, а тому відчуває бажання позбутися роздратування, що виникло, відповівши кривдою за кривду. При цьому відповідь повинна бути більш деструктивною, із так званим “запасом” для впевненого самопочуття. В результаті – новий сплеск ескалації [226, с. 14]. У процесі ескалації початковий предмет конфлікту відходить на другий план, а головне протиставлення розгортається з приводу образ, кривд, принижень, що висловлювалися у ході попередніх зіткнень. Як показало формалізоване інтерв’ювання кола засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, на загострення ескалації конфліктних взаємин значною мірою впливали способи розв’язання окремих конфліктних епізодів. Так, 40,1% злочинців визнали, що подібне розв’язання здійснювали шляхом застосування фізичного насильства до потерпілого; 34,8% засуджених намагалися владнати конфлікт, висловлюючи приниження, образи і докори у бік потерпілих. Лише 16,8% опитаних повідомили про те, що прагнули впливати на потерпілого здебільшого шляхом переконання у неправильності позиції, котра ними

відстоювалася. У решті випадків (8,3%) засуджені виганяли потерпілих із дому, або самі йшли геть з місця події.

Ескалація конфлікту, з одного боку, втягує його учасників у своєрідне “змагання” по заподіянню відчутної шкоди суперечнику, а з іншого – заганяє міжособистісне спілкування у глухий кут. За нашими спостереженнями, ескалація сімейно-побутових конфліктів у більшості випадків затяжна і довготривала, хоча подекуди вона може бути ситуативною і швидкоплинною. За динамікою розвитку ескалацію конфлікту варто поділяти на безперервну, дискретну і одномоментну. При останньому виді ескалація відбувається надзвичайно швидко, виключно на амбіційно-емоційній основі, без реального прогнозування подальшого розвитку конфлікту, а тому вона є найбільш суспільно-небезпечною. Проте у будь-якому разі ескалація конфлікту не проходить безслідно для учасників протистояння. Як відмічають психологи, кожний міжособистісний конфлікт викликає емоційний стрес у його учасників. Емоційний стрес переважно пов'язаний із необхідністю вирішення людиною суб'єктивно важливих і, водночас, складних задач, що мають глибоко особистісне значення. Важливий вплив на виникнення і розвиток стресу здійснюють індивідуальні відмінності, психофізіологічні особливості особи, адапційні резерви психіки і поріг її індивідуальної стресостійкості [237, с. 150]. Фізіологічні механізми стресу полягають в тому, що під впливом сильного подразника у кров викидається адреналін, під дією якого змінюються ритм роботи серця, частота пульса, підвищується тиск і послаблюються захисні властивості організму [238, с.14]. На зміну емоційного стресу учасники конфлікту зазвичай потрапляють у стан фрустрації. Під останнім у психології розуміють такий стан інтелектуального емоційного і поведінкового розладу, що виник унаслідок об'єктивно не переборних перешкод чи таких, що суб'єктивно сприймаються особою як нездоланні. Походження сімейно-побутової фрустрації може бути різне. Загалом, це неспроможність гармонійного, щасливого сімейного життя. Перешкоди на шляху досягнення цієї мети можуть носити як суб'єктивний (психологічна несумісність партнерів, деліквентна

поведінка, невиконання сімейних статусно-рольових функцій, втручання третіх осіб у сімейне життя тощо), так і об'єктивний характер: відсутність самостійного житла, побутова невлаштованість, обмеженість або відсутність матеріальних ресурсів та ін. Зазвичай фрустрація у сімейному житті виникає тоді, коли з'являється явна невідповідність між очікуваннями подружжя від сімейного життя і розчаруванням у результаті не виправдовування цих очікувань. У кризовій ситуації порушується вся система саморегуляції, що забезпечує за звичайних умов синхронну роботу раціонального й ірраціонального у психіці людини [80, с. 51]. Людина відчуває, як хвилі прикрості, болю, образи, туги, відчаю раптом поглинають її всю, стають на деякий час майже нестерпними [239, с. 14]. З цього приводу російський письменник А. Приставкін пише: "Ні для кого не таємниця, що у кожному із нас днями, а то й роками накопичується злість, роздратування. Вони нікуди не зникають, а як чорна кров хворого застоюються у тілі, накопичуючись отрутою на дні душі, і роз'їдають її із середини, вимагаючи виходу..." [240, с. 123]. Такий вихід знаходиться у новому (більш деструктивному) витку ескалації конфліктних взаємин. У ході подібного нагнітання, сторони використовують різноманітні прийоми боротьби: приниження, образи, моральний та психологічний тиск, шантаж, позбавлення свободи, їжі, житла, погрози фізичною розправою та вбивством. Останні, за матеріалами кримінальних справ, попередньо висловлювалися до вчинення злочину, відповідно, у 36,5%, 33,6%, 27,0% випадків. У решті кримінальних справ такого роду інформація не містилася. Зважимо, що далеко не усі погрози життю і здоров'ю знайшли своє відображення у протоколах допитів свідків і потерпілих. Дивує те, що навіть зафіксовані погрози не знайшли відповідного реагування з боку правоохоронних органів, хоча законні підстави для такого реагування визначені Кримінальним кодексом. Погрози у конфлікті виконують двозначну роль: з одного боку – це своєрідна апеляція до розуму, почуттів, здорового глузду суперечника, а з іншого – вони свідчать про жорсткість позиції, яку займає особа, та її безкомпромісність [125, с. 71].

Готовність застосувати фізичне насильство залежить від багатьох чинників: рівня культури, системи ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки, негативного впливу соціального мікро- та макросередовища, психічного та емоційного стану особи, наявності відхилень психіки, віктимної поведінки потенційної жертви тощо. Одержавши перемогу з допомогою насильства один раз, особа надалі відтворює отриманий досвід і в інших аналогічних ситуаціях. Застосування сили, з одного боку, посилює тяжкість конфлікту, оскільки силовий вплив стає вирішальним аргументом і нерідко виключає розв'язання його мирним шляхом [13, с. 181], а з іншого – надає конфлікту яскравого криміногенного забарвлення. По суті, конфлікт набуває нової якості: він стає криміногенним, тобто спроможним формувати злочинну мотивацію [241, с. 57]. Стереотипність більшості сімейно-побутових конфліктів, розвиток за одним “сценарієм” сприяє патологічному розростанню проблеми в очах її (їх) учасника(ків) [242, с. 171], а також формує враження про безвихідність ситуації, що склалася. Знайти конструктивний вихід із складної конфліктної ситуації заважають старі образи, кривди, психологічні та фізичні страждання, які стають особливо нестерпними у зв'язку з емоційною близькістю, вимушеністю або перенасиченістю міжособистісних контактів учасників конфлікту, систематичністю застосування фізичного впливу один проти одного. Парадоксально, але найближчі і найрідніші люди стають непримиримими ворогами, які жорстоко знущуються один над одним, постійно шукають витончені форми насильства і відчують насолоду від безглуздої помсти. Насьогодні залишається нерозгаданою таємниця чому люди, в жилах яких тече одна кров, так ненавидять один одного (до нестями), отримують задоволення від цькування, чужого болю і страждань, не можуть пробачити взаємні кривди і образи, відчують потяг до перманентного насильства і тиранії?

З кожним новим конфліктним епізодом застосування сили стає більш інтенсивнішим і взаємним. Ескалація конфлікту досягає свого апогею. Каталізаторами злочинного фіналу, як правило, є перебування винного у стані сп'яніння та провокуюча поведінка потерпілого. Приводом для злочинної

розв'язки здебільшого слугує конкретна життєва ситуація, що передує вчиненню злочину. Надалі конфлікт переходить у свою завершальну стадію – *розв'язання*. На цьому етапі заподіюється максимальна шкода одному із учасників протиборства, причому ще за кілька хвилин до вчинення злочину невідомо – кому саме. Як правило, “пусковим механізмом” агресії є образа винного або аморальна поведінка жертви, які агравують потужний емоційно-амбіційний заряд, що накопичувався роками у свідомості злочинця. А згодом події розвиваються прискорено, не завжди усвідомлюючись винним, для якого останнім “аргументом” стає застосування фізичного насильства шляхом завдання ударів колюче-ріжучими або господарсько-побутовими предметами, безпосередньо підібраними на місці події [243, с. 96]. Подібне розв'язання сімейно-побутових конфліктів завершується кваліфікованим або умисним вбивством і спричиненням тяжких тілесних ушкоджень потерпілому.

Отже, багатоаспектність специфічних рис сімейно-побутових конфліктів при умисних вбивствах і тяжких тілесних ушкодженнях вимагає їх систематизувати й класифікувати за рядом ознак. Вважаємо доцільним взяти за класифікаційний критерій(ії) такі ознаки сімейно-побутового конфлікту, як **часовий вимір, учасники, ступінь суспільної небезпечності**.

Насьогодні набуває прихильників думка щодо поділу сімейно-побутових конфліктів за часовим критерієм на триваючі і ситуативні [244, с. 46 – 47; 245, с. 42]. Ми рахуємо подібну позицію небездоганною, зокрема, у відношенні триваючих сімейно-побутових конфліктів. Як убачається, термін “триваючі” явно запозичений із кримінально-правової науки, при цьому в нього вкладений дещо інший зміст. Так, відомо, що наукою кримінального права триваючий злочин визначається як такий, що, розпочавшись дією або бездіяльністю особи, далі склад злочину здійснюється безперервно протягом більш-менш тривалого часу [246, с. 15]. Застосовуючи аналогію, можна сказати, що триваючий сімейно-побутовий конфлікт слід розглядати як такий, який, розпочавшись першим зіткненням між його учасниками, надалі безперервно здійснюється протягом більш-менш тривалого часу. Але це неможливо у міжособистісних

конфліктах, які мають свої часові межі: початок і закінчення. У певній мірі є підстави називати триваючим внутрішньоособистісний конфлікт. Але це не міжособистісний конфлікт, а лише одна із його суб'єктивних причин. У зв'язку з цим, говорити про триваючі сімейно-побутові конфлікти недоречно.

На наш погляд, сімейно-побутові конфлікти, що відбуваються протягом тривалого часу, слід поділити на *продовжувані* і *періодичні*. *Продовжувані* конфлікти – це такі, які складаються із серії тотожних зіткнень, в основі яких лежить єдиний предмет (проблема). Відразу відмітимо, що більшу половину сімейно-побутових конфліктів можна впевнено віднести до продовжуваних. Найбільш розповсюдженим предметом таких зіткнень є алкогольна проблема, матеріальна скрута та її наслідки, ревності, житлова проблема, безробіття тощо. Навколо одного з цих предметів (проблеми) розвивається протиставлення між учасниками конфліктів. Сам сімейно-побутовий конфлікт складається із серії самостійних конфліктних епізодів, що відділені один від одного певним проміжком часу. Кожний із таких епізодів по суті самостійний конфлікт. Він має початок і закінчення, а також проходить дві стадії розвитку: передконфліктну та конфліктну взаємодію, які відбуваються за одним сценарієм, тобто є тотожними. Підставою для об'єднання серії тотожних конфліктних епізодів у єдиний продовжуваний сімейно-побутовий конфлікт є їх єдиний, незмінний предмет і єдина мета у одного (або обох) учасників: розв'язати цю проблему. Початком такого конфлікту є перше гостре зіткнення між учасниками. Закінченням – останнє із серії тотожних зіткнень, у ході якого злочинним шляхом розв'язується предмет єдиних протиріч. Лише при вчиненні останнього із тотожних зіткнень конфлікт переходить у свою завершальну стадію – розв'язання.

На відміну від продовжуваних сімейно-побутових конфліктів, *періодичні* складаються із ряду різнорідних конфліктних зіткнень, в основі яких лежать різні предмети. Наприклад, конфлікт з приводу зловживання спиртними напоями, через деякий час – конфлікт на ґрунті ревності, за ним – конфлікт у зв'язку з вихованням дітей і так далі. У подібних конфліктах незмінними

залишаються лише учасники, які, як правило, поєднані сімейно-родинними зв'язками. А тому, тут єдиною основою виступають лише учасники зіткнення. Кожний із наступних таких конфліктів відокремлений від попередніх певним проміжком часу і новим предметом, що і складає його специфіку.

Одноразові конфлікти – це одноактні сутички між суб'єктами [247, с. 8]. Дані конфлікти повністю породжені конкретною життєвою ситуацією. Тобто, зміст такої ситуації співпадає із подією конфлікту. Характерними особливостями цих конфліктів також є: предмет – одноразова принижуюча образа або аморальний вчинок, відсутність будь-якого зв'язку з попередніми конфліктами, розвиток динаміки виключно двома стадіями: конфліктна взаємодія, розв'язання конфлікту.

За **учасниками** протиборства сімейно-побутові конфлікти можна поділяти: на *ті, що виникають між членами сім'ї* і *ті, що виникають між членами найближчого сімейно-побутового оточення*.

Учасниками перших є подружжя/співжителі, батьки і діти, батьки одного з подружжя, близькі родичі – тобто особи, які пов'язані сімейно-родинними зв'язками. Таких конфліктів налічується до 70% від їх загальної кількості.

Учасниками других конфліктів виступають: сусіди, товариші, знайомі, наймачі/наймодавці житла, особи, які сумісно проводять дозвілля, тобто суб'єкти, які пов'язані побутово-дозвільними взаєминами.

Особливого значення для попередження тяжких насильницьких злочинів проти особи набуває класифікація сімейно-побутових конфліктів **за ступенем суспільної небезпечності**. З огляду на це, усі конфлікти варто поділяти на дві групи: *зіткнення, які супроводжуються психічним насильством* і *зіткнення, що супроводжуються фізичним насильством*.

Перша група включає конфлікти, в яких учасники обмежуються психічним впливом один на одного. Зазвичай, вони використовують такі прийоми боротьби, як образи, приниження та погрози фізичною розправою, проте до реалізації подібних погроз справа не доходить. Дана категорія сімейно-побутових конфліктів є менш суспільно-небезпечною, оскільки їх

учасники не вступають у безпосередній фізичний контакт і не посягають на тілесну недоторканість та життя один одного.

Учасники конфліктів другої групи в ході зіткнень використовують такі прийоми, як нанесення ударів, побоїв, спричинення фізичного болю, тобто активно вдаються до фізичного впливу на суперечника. Безумовно, конфлікти цієї групи є більш суспільно-небезпечними, оскільки конфліктуючі своїми діями загрожують життю і здоров'ю один одному.

Підсумовуючи викладене, слід відмітити, що криміногенним сімейно-побутовим конфліктам належить вирішальна роль у генезисі умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері. Як зазначалося у попередньому підрозділі, у такому конфлікті, як якісно новому інтегральному утворенні на різних рівнях суспільної практики, в тій чи іншій мірі проявляються причини і умови наведеної категорії злочинів. Тому криміногенний сімейно-побутовий конфлікт ми розглядаємо не просто як бар'єр (дефект) міжособистісного спілкування, а значно глибше, як наслідок суперечностей сімейно-побутової сфери суспільних відносин, морально-психологічних деформацій, антисуспільної спрямованості окремих особистостей, що йдуть у розріз із суспільноохвальними нормами співжиття, усталеним побутовим устроєм більшості законослухняних громадян і вимогами правопорядку.

2.3. Конкретна життєва ситуація та її роль при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи у сімейно-побутовій сфері

Однією із специфічних рис аналізованої категорії злочинів є те, що при їх вчиненні важливе значення відіграє конкретна життєва ситуація, що виникає напередодні злочинних подій чи безпосередньо під час їх розвитку. Зважаючи на цю обставину, варто дослідити проблему конкретної життєвої ситуації та визначити її роль у генезисі умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері.

Перш ніж визначити роль конкретної життєвої ситуації при вчиненні сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, необхідно розкрити її зміст, з'ясувати ступінь типовості, провести класифікацію.

Конкретна життєва ситуація – одна з ланок причинного ланцюга механізму злочинної поведінки, котра передує злочину. Кримінологами з'ясовано, що вона має об'єктивний зміст: події, які відбуваються у дійсності, і суб'єктивне значення, котре надає їй особа в залежності від своїх поглядів, досвіду, нахилів, характеру [211, с. 76]. А тому, лише за умов, коли об'єктивні події конкретної життєвої ситуації заломлюються через психіку суб'єкта, впливають на свідомість, волю, почуття і оцінюються у відповідності із життєвими орієнтаціями, настановами, досвідом, нахилами, вони можуть викликати той чи інший вчинок.

При вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи також відбувається поєднання низки зовнішніх обставин і негативних внутрішніх морально-психологічних та емоційно-вольових характеристик суб'єкта, в результаті чого у нього формується чи зміцнюється рішучість злочинця на посягання або проявляються дії по першому спонуканню.

Викладені положення вважаються загальновизнаними і не викликають жодних сумнівів. Проте дискусійним залишається питання щодо об'єму конкретної життєвої ситуації. Так, найбільше прихильників знайшла точка зору, згідно з якою конкретна життєва ситуація розглядається як сукупність об'єктивних обставин, що мають місце безпосередньо перед вчиненням злочину і, впливаючи на поведінку суб'єкта, в даний момент викликають рішучість вчинити злочин [248, с. 180; 249, с. 5; 250, с. 15; 251, с. 189; 252, с. 126; 8, с. 36].

Менш розповсюдженою є позиція, згідно з якою ситуація являє собою обставини життєдіяльності особи, що охоплюють найвіддаленіші етапи формування особистості, котрі й обумовили вчинення протиправного діяння [253, с. 37; 254, с. 20]. Вважаємо, що перша точка зору є більш обґрунтованою, бо, навіть виходячи із змістового навантаження терміну "конкретна життєва ситуація", випливає, що йдеться про окремих (конкретний) факт об'єктивної дійсності, котрий передує певній події. У зв'язку з цим, розгляд конкретної життєвої ситуації як тривалого процесу, що може вимірюватися днями, місяцями, чи навіть і роками вважаємо неаргументованим. Віддалені етапи деформованої соціалізації особистості відбиваються в її антисупільних поглядах, настановах, викривлених ціннісних орієнтаціях, світогляді, нахилах, стереотипах поведінки, життєвому досвіді, а тому їх слід розцінювати як несприятливі умови формування особистості злочинця. Суб'єктивні характеристики особи, навіть якщо вони антисупільні, зовсім не обов'язково призводять до вчинення злочину, оскільки для цього необхідні певні зовнішні умови. Такими умовами виступають сукупність конкретних об'єктивних обставин, що безпосередньо передують злочинному посяганням (конкретна життєва ситуація).

Як відомо, конкретні життєві ситуації бувають двох типів: криміногенні і некриміногенні. Якщо говорити про сімейно-побутові умисні вбивства і тяжкі тілесні uszkodження, то тут, як правило, мають місце криміногенні життєві ситуації. Останню у кримінологічній літературі визначають як ситуацію, що створює високу ймовірність злочинної поведінки [255, с. 292]. Така ситуація

складеться в момент вчинення злочину або незадовго до нього і, взаємодіючи із антисуспільною настановою особистості, викликає у неї рішучість вчинити злочин [8, с. 42]. З огляду саме на таке розуміння криміногенної конкретної життєвої ситуації не можна погодитися із позицією окремих російських кримінологів, які ототожнюють криміногенну сімейну ситуацію із довготривалим сімейним конфліктом [225, с. 13; 70, с. 293; 256, с. 37]. По-перше, конкретна життєва ситуація (у тому числі криміногенна) являє собою сукупність об'єктивних і суб'єктивних обставин, що мають місце безпосередньо перед вчиненням злочину. Продовжувані конфлікти, як ми раніше відмічали, існують роками, тобто задовго до злочинного посягання. По-друге, криміногенна життєва ситуація має надзвичайно обмежений часовий вимір: у 82% умисних вбивств вона вимірювалася декількома хвилинами [257, с. 14], в той час як сімейні конфлікти розвиваються значно триваліше. По-третє, криміногенна ситуація – це певний факт об'єктивної дійсності, що передує, породжує останній епізод продовжуваного сімейно-побутового конфлікту, який надалі виливається у вчинення тяжкого насильницького злочину проти особи. А тому, продовжувані сімейні конфлікти варто розглядати як певні умови формування особистості злочинця. Твердження про співпадання криміногенної життєвої ситуації із конфліктом вважаємо непереконливим. З огляду на це, є підстави для окремого розгляду криміногенної життєвої ситуації як самостійного елементу механізму індивідуальної злочинної поведінки.

Коротко охарактеризуємо криміногенну життєву ситуацію при сімейно-побутових умисних вбивствах і тяжких тілесних ушкодженнях. Насамперед слід зазначити, що така ситуація має різне походження. В одних випадках вона створюється агресивними діями винного, в інших – віктимною поведінкою потерпілого. Проте найчастіше криміногенна ситуація виникає як результат поєднання агресивно-насильницьких дій злочинця і віктимно-провокуючої поведінки потерпілого.

Наступною характеристикою криміногенної ситуації є емоційна напруженість. Сильні емоційні хвилювання відбуваються на фоні

довготривалих конфліктно-неприязних взаємин, або ж у зв'язку із суб'єктивними дефектами сприйняття навколишніх подій.

Викривлене суб'єктивне сприйняття об'єктивного змісту життєвої ситуації – характерна особливість криміногенної життєвої ситуації. В основі такого сприйняття лежать декілька чинників. По-перше, це антисуспільні настанови, негативні емоційно-вольові якості винного. По-друге, стан алкогольного сп'яніння, в якому, як правило, перебувають злочинці. По-третє, як уже зазначалося, це стан сильної психологічної напруги. По-четверте, на адекватність сприйняття конкретної життєвої ситуації вагомий вплив здійснює віктимно-провокуюча поведінка потерпілого. По-п'яте, події такої ситуації розвиваються досить прискорено, тобто мають швидкоплинний характер. Складне поєднання перелічених чинників впливають на свідомість, волю, знижують самоконтроль, послаблюють або блокують критичну діяльність мислення, тим самим сприяють вчиненню поспішних, неадекватних зовнішньому приводу, нерідко бездумних дій по першому спонуканню. “Очевидно, – за словами В.Н. Кудрявцева, – існує певний “порог”, який визначається накопиченням важких життєвих ситуацій. Усе це призводить до прийняття рішення, часом у стані афекту” [204, с. 179]. Величина “порогу”, долаючи який особа вчиняє тяжкий злочин, залежить від низки обставин, серед яких важливу роль відіграє криміногенна життєва ситуація.

Незважаючи на неповторність форм прояву криміногенних життєвих ситуацій, їх основний зміст багато в чому схожий, що дозволяє класифікувати ці ситуації за певним критерієм, а також визначити роль у прийнятті злочинного рішення. Знайти класифікаційний критерій конкретних життєвих ситуацій, що передують сімейно-побутовим вбивствам і тяжким тілесним ушкодженням, досить складно. За своїм об'єктивним змістом такі ситуації є криміногенними, і це одна з головних їхніх особливостей. Фактичний зміст криміногенних життєвих ситуацій позитивно впливає на формування злочинного наміру, мотиву, мети, а також сприяє досягненню злочинного наслідку [249, с. 24]. Отже, об'єктивний зміст не може бути покладений в

основу класифікації конкретних життєвих ситуацій при зазначеній категорії злочинів, оскільки усі вони криміногенні.

У ході проведеного дослідження ми дійшли висновку, що криміногенні життєві ситуації, як правило, створюються за ініціативою злочинця, потерпілого, спільними зусиллями як злочинця, так і потерпілого, за ініціативою третіх осіб. Виходячи з цього, вважаємо за доцільне провести класифікацію криміногенних життєвих ситуацій при сімейно-побутових вбивствах і тяжких тілесних ушкодженнях за таким критерієм як **ініціатор їх створення** [258, с. 98]. Обрання саме цієї класифікаційної ознаки обумовлене інтересами попередження зазначених видів злочинів на спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Визначення ініціаторів криміногенних життєвих ситуацій і ступеня типовості подальшого їх перебігу дасть змогу проводити цілеспрямовані заходи профілактики, запобігання і перетинання аналогічних ситуацій надалі.

Таким чином, криміногенні життєві ситуації за ініціатором їх створення ми поділяємо на: **ініційовані злочинцем, ініційовані потерпілим, змішані та ініційовані третіми особами.**

Для того, щоб розкрити зміст і значення криміногенної життєвої ситуації при вчиненні сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, необхідно з'ясувати тип злочинця, умови формування особистості злочинця, поведінку потерпілого, характер взаємовідносин злочинця і потерпілого до взаємодії в умовах конкретної життєвої ситуації, обставини місця і часу тощо.

До криміногенних ситуацій, *ініційованих злочинцем*, слід відносити такі життєві ситуації, які, як правило, створюються деспотично-тиранічною поведінкою винних. Умовами формування особистості злочинця виступали триваючі, неприязні конфліктні взаємини із потерпілим. Динаміка і ускладнення цих взаємин відбувалися в умовах сімейного неблагополуччя, аморальності, зростання сімейної девіації, при систематичному застосуванні з боку винного до потерпілого фізичного і психічного насильства.

Насильницький спосіб поведінки в ході численних конфліктних зіткнень – це прояв негативних морально-психологічних і емоційно-вольових характеристик винного, його антисуспільних поглядів і настанов, низької правосвідомості, деформованої системи ціннісних орієнтацій, негативного життєвого досвіду тощо. Стереотипність такої поведінки надає їй криміногенних рис, формує внутрішню готовність винного до протиправного розв'язання продовжуваного конфлікту. Часто така готовність трансформується у рішучість вчинити злочинне посягання за умов криміногенної життєвої ситуації. Причому остання цілеспрямовано створюється агресивно-насильницькими діями винного, фактично за його ініціативою. Поведінка потерпілого при цьому носить здебільшого нейтральний характер. Вона ніяким чином не впливає на розвиток конкретної життєвої ситуації.

Так, наприклад, П., ніде непрацюючий, хронічний алкоголік, систематично знущався над дружиною і сином, бив їх, виганяв із дому, влаштовував погроми у квартирі. У день злочину П. повернувся додому близько 23⁰⁰ у стані алкогольного сп'яніння (у цей час дружина з сином уже відпочивали) і почав з'ясовувати, чому не приготована вечеря. Не дочекавшись відповіді, винний зчинив погром у квартирі, почав завдавати численних ударів Н. руками і ногами, в результаті яких наступила смерть потерпілої [259].

Значного розповсюдження набули криміногенні ситуації, *ініційовані* *віктимною поведінкою потерпілих*. У кримінології такі ситуації називаються по-різному: *віктимологічні* [8, с. 13], *віктимогенні* [260, с. 158]. Проте, незалежно від назви, зміст цієї життєвої ситуації залишається незмінним: потенційний потерпілий своєю *віктимною поведінкою* створює криміногенну ситуацію, в якій виникає намір і рішучість у винного на злочинне посягання. Дана ситуація відрізняється від попередньої ініціатором створення – тут вирішальна роль у її формуванні відводиться потенційному потерпілому. Від його поведінки залежить як інтенсивність нападу злочинця, так і тяжкість спричинених злочином наслідків. Необхідно відмітити, що *віктимна поведінка* потерпілих у таких випадках може бути або аморально-провокуючою, або

надокучливо-дошкульною. Перший різновид поведінки проявляється у порушенні подружньої вірності, сексуальній розпусті, веденні паразитично-деградуючого способу життя, перебуванні у безпорадному стані тощо. Зазначена поведінка слугувала предметом періодичних конфліктів із винним, у ході яких відбувалося формування розпачливо-рішучого злочинця. Надокучливо-дошкульна поведінка потерпілих знаходила свій вираз у систематичному присікуванні до винних, уїдливістю, докорах, приниженнях, виведенні із психічної рівноваги, заподіянні тяжкої душевної травми тощо. Подібні дії призводили до триваючих конфліктів із винними, в умовах яких відбувалося формування деградовано-нестійких злочинців.

Так, наприклад, разом з потерпілим В. проживав його син С., який розірвав шлюб, втратив роботу і мав схильність до зловживання спиртними напоями. Під час сумісного проживання між ними склалися продовжувані конфліктні взаємини, що були ініційовані В. У день злочину С. прийшов додому близько 20⁰⁰ у стані алкогольного сп'яніння і почав готувати вечерю для батька. Останній відразу став ображати С. нецензурними висловлюваннями, що чергувалися із докорами і погрозами. "Захопившись" цим процесом В. сказав, що С. не чоловік, оскільки не має ні власного будинку, ні сім'ї, ні дітей, ні роботи, а тому С. постійно соромить його перед людьми і має негайно забиратися геть із його будинку. Надалі між В. і С. "розгорілося" запекле зіткнення, що завершилося вбивством В. [261]. Як бачимо, у даному випадку потерпілий своєю поведінкою, образами злочинця, створив (ініціював) криміногенну життєву ситуацію. Безпосереднім приводом для злочинного посягання стали окремі дошкульні висловлювання на адресу злочинця. Перебування винного у стані алкогольного сп'яніння – одна з умов, що сприяла досягненню злочинного наслідку. Обставинами місця і часу стали приватний будинок (ізольоване місце сумісного проживання злочинця і потерпілого) і вечірній час, на який припадає більшість міжособистісних контактів.

Змішані криміногенні життєві ситуації мають місце у тих випадках, коли ініціатора їх створення визначити досить складно, оскільки ним у рівній мірі

може виступати як злочинець, так і потерпілий. Як правило, останні мають тотожні (негативні) соціально-психологічні та морально-правові характеристики, що проявлялися в їх неправомірній поведінці до вчинення злочину. Головними діючими особами у таких ситуаціях є алкоголізовано-імпульсивний злочинець і потерпілий з агресивно-викликаючою поведінкою. Характерною особливістю створення криміногенних ситуацій цього типу є обопільні деструктивно-насильницькі дії винного і потерпілого. Зазвичай, така ситуація виникає під час спільного вживання спиртних напоїв, що супроводжується взаємними образами, погрозами, а потім і бійкою. У силу алкогольного сп'яніння злочинця і потерпілого, їх емоційної нестійкості, обопільної активної провокації, учасники створення цієї ситуації не можуть критично сприймати зміст зовнішніх обставин, а тому їх дії носять неадекватний, імпульсивний характер. За таких обставин провідна роль належить агресивно-насильницьким стереотипам поведінки, котрі надалі і визначають спосіб реагування на зовнішні подразники. Так, наприклад, два брати Б. і С. розпивали спиртні напої за місцем проживання своєї матері. Близько 19⁰⁰ Б. сказав С., що з нього достатньо вжитого спиртного, а тому він збирається йти додому. З таким перебігом подій категорично не погодився С. і почав принижувати честь та гідність Б., вдаючись до нецензурних висловлювань, на що останній відповів тим самим. Невдовзі сварка переросла у бійку, в ході якої С. спричинив поріз руки Б. кухонним ножом, підібраним на кухні. Врешті-решт, Б. в процесі боротьби, вдалося відібрати ніж у С., яким він і завдав смертельне поранення останньому [262]. Приведений приклад наочно ілюструє, що криміногенна ситуація цього типу була створена в результаті обопільної ініціативи як злочинця, так і потерпілого, причому у процесі розвитку ситуації до останньої миті залишалося невідомим, хто стане винним, а хто жертвою. Саме ця обставина і є специфічною рисою змішаних криміногенних життєвих ситуацій. Із фабули приведеної кримінальної справи випливає, що безпосереднім (формальним) приводом для запеклого зіткнення, яке згодом призвело до вчинення тяжкого насильницького злочину, стали

принижуючі образи з боку потерпілого. Фактично тут мав місце одноразовий конфлікт, що співпав із конкретною життєвою ситуацією. Із матеріалів кримінальної справи вдалося з'ясувати, що між братами до вчинення злочину існували цілком позитивні взаємини, проте потерпілий С. відбув покарання за хуліганські дії, втратив сім'ю, роботу, пиячив і останнім часом проживав у матері. Злочинець Б. проживав у фактичному шлюбі, неодноразово притягувався до адміністративної відповідальності за численні побутові правопорушення. Обидва брати мали певний криміногенний потенціал (антисуспільні погляди і настанови), що був агравований обставинами конкретної життєвої ситуації. Стан алкогольного сп'яніння злочинця і потерпілого – важлива умова, що сприяла злочинному посягання, а вечірній час і закрите приміщення – характерні його обставини.

Наступним типом криміногенних життєвих ситуацій є *ініційована третіми особами*. Даний тип ситуації дещо незвичайний. Його особливість полягає в тому, що ініціатором їх створення виступають треті особи, так звані факультативні учасники конфлікту. Тут формування особи злочинця здебільшого відбувається в умовах триваючого або періодичного конфлікту. Треті особи, якими найчастіше являються близькі родичі, друзі та ін., відкрито або таємно виступають на боці одного з учасників конфлікту, певний час підбурюючи його до деструктивних дій проти суперечника. Мотиви подібного втручання можуть бути різними: заступництво, застереження, небайдужість, жалощі або ж особиста неприязнь, заздрість, ревності, помста, користь тощо. У таких випадках треті особи використовують розширений арсенал способів впливу на одного із учасників конфлікту: умовляння, наполягання, переконання, ультиматуми, категоричні заборони, розпалення низьких почуттів, розповсюдження пліток, зведення наклепів, створення інтриг тощо. Інколи трапляється, що треті особи, в кінцевому результаті стають жертвами власної діяльності, коли про їх участь стає відомо скривдженій стороні. Проте, в переважній більшості випадків вони залишаються поза межами криміногенної ситуації, що була створена за їх безпосередньою ініціативою. Так, наприклад,

засуджена К. проживала разом із 65-річною матір'ю О. і чоловіком С., який їй таємно зраджував із потерпілою Л. Мати засудженої, дізнавшись про зраду, повідомила про це К., при цьому відразу почала переконувати засуджену, а згодом категорично вимагати розірвання шлюбу із С. Однак К. не погоджувалася на розлучення, що спонукало О. до більш активних дій і розповсюдження пліток, приведення доказів, розпалення низьких почуттів. У день злочину С. повідомив, що забирає речі і переходить жити до коханки. Мати засудженої відреагувала на цю звістку шляхом підбурення К. до помсти Л. за ганьбу в очах односельчан і за спричинені духовні страждання. О. порадила влаштувати погром у будинку потерпілої і добряче побити останню. Засуджена так і намірялася вчинити, проте у подвір'ї Л. підбрала фрагмент скла, яким завдала кілька ударів в обличчя потерпілої, чим спричинила їй тяжкі тілесні ушкодження [263]. Як вбачається із приведеного прикладу, треті особи (О. і С.) своїми діями створили криміногенну життєву ситуацію і спровокували злочинне посягання. Зокрема, провокуюча поведінка С. сформувала намір на вчинення злочину. Стан емоційного збудження винного і підбурення з боку О. сприяли остаточному прийняттю злочинного рішення.

Роль криміногенної життєвої ситуації при вчиненні тяжких сімейно-побутових злочинів проти особи залежить від її змістового наповнення. Загалом, у механізмі індивідуальної злочинної поведінки така ситуація відіграє роль приводу до розв'язання продовжуваного конфлікту шляхом вчинення злочину. За словами Г.М. Глонті: "...під приводом до вчинення злочину необхідно розуміти обставини конкретної життєвої ситуації, наділені особливими властивостями, котрі, впливаючи на людину, викликають у неї намір і рішучість вчинити злочин" [264, с. 6 – 7]. Відразу зауважимо, що привід (зачіпку) слід відрізнити від поводу. Якщо останній виникає унаслідок несприятливого збігу життєвих обставин або ж створюється поведінкою третіх осіб, то привід – це, як правило, результат власних деструктивних зусиль самого винного для подальшого виправдовування своїх злочинних дій. Привід, це ті штучно створені обставини, які дають можливість помститися

потерпілому за образи і кривди, що накопичилися у свідомості злочинця. В якості такого може бути поведінка потерпілих (аморально-провокуюча, надокучливо-дошкульна, агресивно-викликаюча, нейтральна), підбурюючі дії третіх осіб тощо. А тому, як правило, самостійного детермінуючого значення конкретна життєва ситуація не має, оскільки ще задовго до вчинення злочину між винним і потерпілим існував продовжуваний конфлікт. У зв'язку з цим, обставини конкретної життєвої ситуації слід розглядати як активізуючий чинник, свого роду “детонатор”, що аграував акумульований роками негативно-емоційний психологічний потенціал як злочинця, так і нерідко потерпілого.

2.4. Віктимологічний аспект детермінації сімейно-побутових умисних

вбивств і тяжких тілесних ушкоджень

Однією із малодосліджених кримінологічних проблем вчинення умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень у сфері сімейно-побутових відносин є жертва цих злочинів. Як відомо, обов'язковим учасником криміногенної життєвої ситуації в умовах якої вчиняються згадані злочини є потерпілий. Кримінологи давно звернули увагу на те, що при вчиненні даної категорії злочинів потерпілий своєю поведінкою у багатьох випадках сприяє виникненню злочинного умислу і подальшому протиправному посяганням з боку винного. Звідси випливає, що для пізнання генезису злочинного посягання взагалі, і у сімейно-побутовій сфері зокрема, недостатньо обмежитися вивченням лише особистості злочинця, оскільки відомо, що в ряді випадків остаточне прийняття рішення про вчинення тяжкого злочину проти особи багато в чому залежить від віктимної поведінки потерпілого. У зв'язку з цим, тільки з урахуванням особи і поведінки потерпілого можливо вирішити низку питань, зокрема: найбільш повно з'ясувати детермінанти злочинної поведінки, розкрити домінуючі форми конфліктної взаємодії потерпілих і злочинців, що передували злочинному посяганням, проаналізувати їх вплив на формування готовності винних до вчинення злочину та виробити заходи попередження зазначеної категорії злочинів.

У віктимологічній літературі тривалій час використовується два терміни “жертва” і “потерпілий”. Л.В. Франк відмічав, що віктимологічне розуміння жертви більш об'ємне, ніж потерпілий, бо воно охоплює не тільки безпосередніх жертв, але й жертв від замахів на злочини, близьких родичів жертв, які загинули, і “винних” потерпілих. Разом з тим він зауважував, що віктимологічне розуміння потерпілого не повинно бути пов'язаним із процесуальним визначенням громадянина в якості потерпілого [265, с. 40 – 41].

З цього приводу висловлювалася й інша думка, згідно з якою у

віктимологічному плані потерпілий – це безпосередня жертва злочину, а тому у віктимології необхідно використовувати обидва терміни, що означають феномен жертви. Однак більш логічно при зверненні до кримінально обумовленої і тим більше реалізованої віктимності оперувати переважно терміном “потерпілий” [266, с. 34]. Ми повністю поділяємо саме таку позицію.

Під потерпілими від сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинів ми розуміємо фізичних осіб, яким внаслідок злочинного посягання на ґрунті сімейно-побутових конфліктів заподіяна смерть або спричинені тяжкі тілесні ушкодження.

Нами було обстежено 573 потерпілих по матеріалам архівних кримінальних справ зазначеної категорії. Кримінологічна характеристика особистості потерпілого, як і особистості злочинця, вивчалася по сукупності **соціально-демографічних, кримінально-правових і морально-психологічних** ознак.

За статтю більшість потерпілих від умисних вбивств у сімейно-побутовій сфері – жінки: 68,3%, решта: 31,7% – чоловіки. Серед потерпілих від кваліфікованих вбивств та тяжких тілесних ушкоджень дещо переважають чоловіки: 54,4%, 53,1%, решта: 45,6%, 46,9% жінки. Для порівняння, за даними окремих вибіркового кримінологічних досліджень, що проводилися понад 25 років тому (1975 – 1977 рр.), в контингенті жертв умисних вбивств чоловіки склали 57%, а жінки 43% [267, с. 24]. Згідно з даними сучасних (1999 р.) кримінологічних досліджень, що були проведені в Україні серед потерпілих від умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, на долю чоловіків припадає 58,7%, жінок – 41,3% [268, с. 200]. Однак у цих випадках йдеться про умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження в цілому, без окремого розгляду тих злочинів, що були вчинені у сімейно-побутовій сфері. Як відмічалось раніше, сімейно-побутові тяжкі насильницькі злочини проти особи мають свою специфіку, черговим доказом якої є значне розходження щодо статі потерпілих у порівнянні з умисними вбивствами і тяжкими тілесними ушкодженнями, котрі вчиняються поза сімейно-побутовою сферою.

Виникає питання, чому саме жінка (дружина, коханка, мати, сестра) чи просто добре знайома особа найчастіше буває вбитою? Думаємо, що однозначної відповіді на це питання не існує. Передусім, домінування серед потерпілих від умисних вбивств жінок пояснюється тим, що вбивства більше тяжіють до сімейної сфери. В орбіті сімейних взаємин виникають криміногенні конфлікти, в яких, як правило, саме жінка виступає однією із ворогуючих сторін. Щонайменше існує два пояснення факту частішого вбивства саме жінок у сфері сімейно-побутових відносин. З одного боку, певна частина жінок в силу свої гендерних, фізичних, психологічних, статусно-рольових особливостей більше схильні стати жертвою сімейного насильства. Занижена самооцінка, невпевненість, консервативні установки покори своєму чоловіку, наявні стереотипи терпіння гніту сімейного життя, стійке внутрішнє табу на оприлюднення сімейних проблем заради збереження сім'ї, помножене на невиразну зовнішність, різного роду комплекси у міжособистісному спілкуванні, сексуальному вихованні, замкнутість, помисливість, почуття провини фактично закладають підвалини для формування із подружнього партнера майбутнього тирана, а згодом і вбивці. Парадоксально, але замість чуйних, турботливих, мужніх чоловіків, які змогли б стати надійною опорою і підтримкою для таких жінок, їхніми партнерами зазвичай стають особи, схильні до паразитизму, алкоголізму, тиранії і насильства. Через певний час сумісного життя виникає стійка психологічна співзалежність між сімейним тираном і його "ідеальною" жертвою. Згодом, по мірі накопичення критичної маси подібної співзалежності, її намагаються розірвати обидва партнери. Чоловіки, використовуючи свою фізичну перевагу і звичку до садизму та жорстокості, здебільшого розривають ланцюги ядучої співзалежності шляхом фізичної ліквідації жертви як "відпрацьованого матеріалу", який вже не викликає потягу до насильства і підкорення.

З другого боку, значно більше жінок, які ініціюють конфліктні зіткнення криміногенного змісту, прагнучи у такий спосіб змінити поведінку та статус чоловіка [269, с. 28]. При цьому їх дії нерідко характеризуються

правомірним змістом, але зовні виражаються в образливій для злочинця формі [270, с. 49]. Головним чином – це різного роду докори, образи, приниження на адресу майбутніх злочинців. До цього слід додати, що поведінка жінок у сімейно-побутовій сфері все частіше носить необачливий, ризикований, аморальний, провокаційний характер. Усі ці обставини виступають потужним подразником чоловічої агресивності. Чоловіки, користуючись фізичним домінуванням, нерідко самостверджуються, виміщаючи гнів, невдоволення і роздратування, що акумулюються роками, на більш слабких і незахищених жінках.

Якщо говорити про тяжкі тілесні ушкодження і кваліфіковані вбивства, то тут спостерігається інший стан справ. Та обставина, що більшість потерпілих від даних злочинних посягань – чоловіки, пояснюється низкою чинників. З одного боку, чоловіки менше пов'язані виконанням сімейних обов'язків, а тому значно частіше вступають у позасімейні (побутові) стосунки із друзями, сусідами та іншими особами, що переважно виникають на ґрунті спільного вживання спиртних напоїв із наступним створенням віктимної ситуації, в якій здійснюється злочинне посягання. З другого боку, як відмічається в літературі, більш “тяжку” віктимність чоловіків і підвищену агресивність нападників необхідно розглядати як прагнення нападаючих попередити або придушити енергійний самозахист потерпілого [271, с. 14].

Структурний розподіл потерпілих виглядає наступним чином.

А. Жінки. Дружина (співжителка) – кваліфіковані вбивства (29,9%), умисні вбивства (51,7%), тяжкі тілесні ушкодження (34,5%); мати (сестра) – 7,0%, 7,5%, 4,4%, відповідно; дочка, баба, теща – 5,4%, 5,0%, 2,9%, відповідно; коханка, приятелька, сусідка та інші особи – 12,1%, 4,1%, 5,1%, відповідно.

Б. Чоловіки. Чоловік (співжител) – 15,8%, 13,1%, 9,9%, відповідно; син (брат) – 8,8%, 10,5%, 16,8%, відповідно; приятель, знайомий, сусід та інші особи – 21,0%, 8,1%, 26,4%, відповідно.

Для порівняння: за даними російського кримінолога Е.Д. Костирі (1999 р.) розподіл жертв по ступеню спорідненості наступний: подружжя / співжителі

– жінки (49%), чоловіки (39%); батьки – жінки (18,7%), чоловіки (28%); діти – жінки (15,6%), чоловіки (7%); брати / сестри – жінки (6,2%), чоловіки (4%); інші родичі – жінки (6,7%), чоловіки (8%) [256, с. 89]. Як убачається із наведеного вище, більшість злочинів було вчинено у відношенні членів сім'ї та близьких родичів, з якими у винних виникали неодноразові криміногенні конфлікти. При цьому, нерідко злочинці характеризуються позитивно, а поведінка потерпілих носила неправомірний, провокаційний характер. Реакція звинувачених наступала негайно у відповідь на напад або ж злочинці здійснювали посягання на випередження, прагнучи таким чином нейтралізувати агресивність жертви.

За віковими показниками у структурі потерпілих найбільше осіб віком 30 – 50 років: 36,8%, 41,3%, 53,6%, відповідно. Друге місце займає більш старша вікова група потерпілих (51 рік і старші) – 29,8%, 37,7%, 24,1% осіб. За ними йдуть потерпілі від 14 до 29 років – 28,1%, 19,5%, 21,5%, відповідно. Решта жертв були молодшого віку – 5,3%, 1,5%, 0,8% осіб, відповідно. Для порівняння: за даними деяких російських кримінологів 40,7% жертв умисних вбивств мали вік 25 – 45 років, 23,7% – старші 60 років, 21,5% потерпілих були у віці 45 – 60 років [272, с. 96].

За сімейним станом більшість потерпілих від умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень були одружені або перебували у фактичному шлюбі: 68,4%, 64,9%. Такі результати цілком закономірні, оскільки йдеться про особливу категорію тяжких насильницьких злочинів проти особи, яка вчиняється у специфічній сфері суспільного життя. Зменшується цей показник у відношенні потерпілих від кваліфікованих вбивств – 50,9%. Неодружених і розлучених було виявлено – кваліфіковані вбивства (40,4%), умисні вбивства (27,1%), тяжкі тілесні ушкодження (27,4%). Як бачимо, найбільш високий показник даної категорії осіб припадає на долю потерпілих від тілесних ушкоджень. Це пояснюється тим, що потерпілі від даного виду злочину більше були пов'язані із злочинцем періодичними, побутово-дозвільними зв'язками, що виникали, як правило, на ґрунті спільного вживання спиртних напоїв.

Інший сімейний стан було встановлено, відповідно, у відношенні 10,6%, 4,5%, 8,7% потерпілих. Це – вдови(ці), особи, які одружені, але не проживають із сім'єю.

Раніше нами відмічалось, що злочинці-вбивці і причинителі тяжких тілесних ушкоджень мали відносно невисокий **рівень освіти**. Як з'ясувалося, дане положення характерне і для потерпілих від цих злочинів. Так, останні в більшості випадків мали базову середню та середню освіту, відповідно, 64,8%, 76,5%, 68,9%. Середньо-спеціальна освіта зафіксована у 17,6%, 13,5%, 17,9% потерпілих. Доля осіб із базовою вищою і вищою освітою складає, відповідно, 1,7%, 1,5%, 3,4% чоловік. Проте значно більше потерпілих із освітнім рівнем декілька класів – 10,6%, 6,5%, 6,8%, а також тих, котрі взагалі не мали освіти – 5,3%, 2,0%, 3,0%. Видається, що деяке пониження освітнього рівня потерпілих, у порівнянні із злочинцями, в певній мірі підвищувало їх індивідуальну віктимність [273, с. 192]. Адже відомо, що люди з низьким освітнім і культурним рівнем більш грубі, нестримані, нахабні, частіше створюють конфліктні ситуації, в ході яких не можуть правильно оцінити характер своєї поведінки і передбачити подальші дії злочинця.

За **соціальним станом і родом занять** у структурі потерпілих більшість осіб непрацюючих і безробітних – 64,9%, 61,0%, 53,0%, відповідно. На другому місці йдуть некваліфіковані або малокваліфіковані робітники (сільські робітники) державних, колективних і приватних підприємств, установ, організацій, відповідно, 21,0%, 22,0%, 33,0% осіб. Дуже низький коефіцієнт державних службовців – жодного, 1,5%, 2,6%. На долю учнів шкіл, ПТУ, ВУЗів припадає, відповідно, 5,2%; жодного, 0,4% потерпілих. Не містилося необхідних відомостей у матеріалах кримінальних справ у відношенні 8,9%, 15,5%, 11,0% потерпілих. Домінування серед потерпілих осіб, не зайнятих суспільно-корисною працею, необхідно розцінювати як результат дії по меншій мірі трьох головних чинників: сучасна загальносуспільна проблема працевлаштування; низький освітній і кваліфікаційний рівень, що не дозволяє конкурувати на ринку праці, небажання працевлаштовуватися, що свідчить про

схильність до ведення паразитичного способу життя. Незайнятість тягне низку негативних наслідків, про які йшлося раніше, а, отже, слугує певним віктимогенним фактором.

У ході дослідження вдалося встановити деякі аспекти **кримінально-правової характеристики** особи потерпілого. Зокрема з'ясовано, що переважна більшість потерпілих не вчиняли раніше протиправних діянь: 75,6%, 71,4%, 71,0%, відповідно. Притягалися до кримінальної відповідальності, відповідно, 19,2%, 11,0%, 12,9% потерпілих. У відношенні решти осіб відсутня необхідна інформація у матеріалах кримінальних справ. Потерпілими вчинялися в основному корисливі, корисливо-насильницькі злочини, злочини проти громадського порядку та ін. Крім того, 21,0%, 12,5%, 15,4% потерпілих попередньо притягувалися до адміністративної відповідальності. Решта осіб – не притягувалася або ж у матеріалах кримінальних справ не містилося необхідних відомостей.

Отже, певна частина потерпілих до вчинення проти них протиправного посягання мала відповідний досвід негативної протиправної або злочинної діяльності, що, безумовно, наклало негативний відбиток на характер їх поведінки і підвищувало їх віктимність.

Наше дослідження підтвердило віктимогенну роль пияцтва. Так, 58,0%, 55,3%, 62,2% потерпілих на момент вчинення злочину перебували у стані алкогольного сп'яніння. Для порівняння: за даними О.Є. Михайлова (1998 р.) цей показник становить 61,6% [274, с. 17]. Разом з тим встановлено, що 43,9%, 57,4%, 59,1% потерпілих ще задовго до злочинного посягання вживали спиртні напої спільно з майбутнім вбивцею або причинителем тяжкого ушкодження здоров'ю. Причому 8,75%, 14,0%, 10,9% потерпілих робили це систематично, решта – періодично або безпосередньо в день злочину. Відомо, що на осіб, які перебувають у нетверезому стані, в силу їх послабленого опору легше чинити будь-яке злочинне посягання, оскільки в них підвищена загальна віктимність [275, с. 63]. Разом з тим, зростає і спеціальна віктимність, тому що вони ведуть себе нахабно і зухвало, втрачають контроль над власною поведінкою, часто

ініціюють сварки та бійки. Крім того, беспорядність і безсоромність особи, в силу її сп'яніння, як правило, збуджує агресивність і жорстокість злочинця.

Таким чином, стан сп'яніння виступає в ролі своєрідного каталізатора, що сприяє прискоренню і полегшенню злочинного посягання. У таких випадках вбачаються два потужних складника віктимогенної поведінки: з одного боку – створення умов, що сприяють вчиненню злочину (доведення до стану сп'яніння), а з іншого – поштовховий момент (нанесення кривди, образи злочинцю, аморальний вчинок та ін.). У задовільному стані перебували, відповідно, 14,0%, 28,7%, 23,4% потерпілих. У відношенні решти осіб у матеріалах кримінальних справ не містилося подібної інформації.

Вивчення особи потерпілого по морально-психологічному напрямку дало наступні результати. Насамперед, звертає на себе увагу алкогольна обтяженість, яка носить досить розповсюджений характер. На ґрунті зловживання потерпілими спиртними напоями виникали численні конфлікти із потенційним злочинцем з різних незначних для тверезої людини приводів, що розв'язувалися шляхом фізичного впливу, нерідко взаємного, тобто відбувалися свосерідні попередні “репетиції” майбутнього злочину. Застосувавши силу один раз, учасники конфлікту постійно відтворювали цей досвід у інших аналогічних випадках, що неминуче прискорювало настання злочинного фіналу. В окремих літературних джерелах відмічалось, що значна частина побутових злочинів вчиняється проти осіб, які ведуть аморальний або паразитичний спосіб життя [276, с. 26]. Нами встановлено, що 21,1%, 20,1%, 13,5% потерпілих вели вказаний спосіб життя. Аморальна поведінка більш властива жінкам. Як правило, вона знаходила свій вираз у сексуальній розпусті, подружніх зрадах, створенні різного роду інтимних інтриг, – на що свого часу звертав увагу В.В. Вандишев [277, с. 8]. Соціальний паразитизм потерпілих накладав специфічний відбиток на їх морально-психологічний образ і, крім того, викликав огиду і ненависть у злочинців.

У ході дослідження вдалося встановити деякі дані стосовно **фізичного та психічного стану здоров'я** потерпілих. Так, хронічні/соматичні захворювання

(гіпертонія, стенокардія, артеросклероз, різні фізичні вади тощо) мали, відповідно, 14,0%, 16,5%, 16,1% злочинців. Проте переважна більшість потерпілих не мала ніяких фізичних захворювань або ж у матеріалах кримінальних справ не було зазначеної інформації: 86,0%, 83,5% 83,9%, відповідно. Що стосується психічного стану здоров'я, то у переважній більшості випадків не було виявлено жодних психічних патологій, чи в кримінальних справах були відсутні необхідні відомості – відповідно, 89,5%, 92,0%, 88,6%. Вважаємо, що на ці показники вплинув той факт, що більшість потерпілих загинули, а тому психолого-психіатричні експертизи не були проведені. Виключення становлять потерпілі від тяжких тілесних ушкоджень, які залишилися живими. У них згаданими експертизами встановлені деякі аномалії психіки (11,5%). Серед яких: хронічний алкоголізм, 4,8%; наркоманія – 0,4%; епілепсія, шизофренія – 1,1%; олігофренія – 1,8%; інші – 3,4%. З огляду на це можна припустити, що певна частина потерпілих із психічними аномаліями перейшли до розряду латентних.

Отже, наявність деяких фізичних і психічних захворювань у певної частини потерпілих в цілому підвищувало їх віктимність, оскільки під їх впливом поведінка останніх набувала агресивного або яскравого провокаційного характеру. Разом з тим, психо-фізичні вади значно зменшували можливість потерпілих уникнути злочинного посягання, чинити гідний опір, рятуватися втечею чи звернутися за допомогою до компетентних органів або окремих осіб.

Підводячи підсумок приведеним характеристикам особистості потерпілого, необхідно відмітити, що вони досить неоднорідні. З однієї сторони, прослідковується яскраво віктимогенна, девіантно-конфліктна направленість особистості потерпілого, схожість із соціально-психологічними характеристиками особистості злочинця, що підтверджується і даними контрольної групи [278, с. 44; 279, с. 68]. У подібних випадках спостерігається інверсія ролей: потенційну жертву неможливо відрізнити від майбутнього злочинця, оскільки їх дозлочинна поведінка свідчить про обопільне суспільно-

небезпечно загострення конфліктних відносин із взаємним застосуванням грубої фізичної сили [280, с. 108]. А тому, вирішальна роль у остаточному визначенні потерпілого і заподіювача шкоди життю й здоров'ю належить конкретній життєвій ситуації. З іншої сторони, певна частина потерпілих відрізняється соціальною пасивністю, інертністю, потуранням насильницьким проявам з боку злочинця. Як говорилося раніше, особи цієї категорії ще задовго до злочину змирилися зі своєю участю, вжилися у роль жертви, не робили вагомих спроб змінити своє становище, чим стверджували безкарність і вседозволеність злочинців, що призводило до активізації насильницьких посягань проти потерпілих, одне з яких завершилося вчиненням тяжкого злочину. Відмічені вище основні риси і властивості потерпілих проявлялися у різних варіантах їх віктимної поведінки, що призвела до вчинення тяжких насильницьких злочинів проти особи. Кримінологічні дослідження свідчать про дуже різноманітну роль поведінки потерпілого в генезисі злочину. Встановлено, що подібна поведінка може: а) перешкоджати вчиненню злочину; б) бути нейтральною стосовно злочину; в) сприяти вчиненню злочину; г) провокувати злочин [281, с. 40; 282, с. 7 – 10]. Як з'ясувалося у ході нашого дослідження, поведінка потерпілих від сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних пошкоджень досить різна за змістом і за значенням у механізмі протиправних вчинків. Подібний висновок спонукав нас вирізнити основні, найбільш розповсюджені види поведінки потерпілих від зазначеної категорії злочинів з подальшим приведенням їх аналізу і визначенням ролі у вчиненні злочину. Виходячи з цих міркувань, ми виділяємо наступні види поведінки потерпілих: *агресивно-викликаюча, аморально-провокуюча, нейтральна, надокучливо-дошкульна*. У підгрунтя подібної класифікації покладено такий критерій як **характер прояву та інтенсивність впливу віктимної поведінки на прийняття злочинного рішення.**

Під час вивчення матеріалів кримінальних справ нашу увагу привертали непоодинокі випадки *агресивно-викликаючої* поведінки потерпілих, що призвела до вчинення тяжкого злочину проти них. Нами встановлено два

основні варіанти такої поведінки. У більшості випадків – це конфлікт, що виник з будь-якого приводу між злочинцем і потерпілим під час спільного вживання спиртних напоїв. Потерпілі в таких конфліктах поводяться зухвало, нагнітають емоційну напругу, висловлюють принижуючі образи й погрози фізичного розправою у бік спричинителів шкоди. Характерною особливістю такої поведінки є те, що потерпілі, не вагаючись, досить швидко переходять від принижень і погроз до інтенсивних агресивних дій і здійснюють напад на злочинця, не замислюючись над наслідками цього. Думаємо, що тут “спрацьовують” як негативні кримінологічні характеристики цих потерпілих, готовність до насильницького посягання, так і стан алкогольного сп’яніння, що полегшує і прискорює агресивний напад. Така поведінка потерпілого, який, як правило, поступається на даний момент своїми фізичними можливостями (в силу стану алкогольного сп’яніння), виступає потужним поштовхом до неадекватного імпульсивного насильницького впливу з боку злочинця, в результаті якого потерпілому спричиняється тяжка шкода. Причому тут прослідковується певна закономірність: чим зухваліша поведінка і більш агресивніший напад потерпілого, тим для нього наступають тяжчі наслідки. Для підтвердження наведемо один із чисельних прикладів практики. Засуджений К. разом із дружиною Г. розпивали спиртні напої. На цьому ґрунті між ними виник конфлікт з приводу того, що потерпіла висловила сумнів у подружній вірності свого чоловіка. К. намагався переконати Г. що її підозри безпідставні, однак потерпілу це лише розгнівило. Надалі вона почала нецензурно ображати К., погрожувати вбивством. Для підкріплення рішучості своїх намірів Г. схопила металевий совок і завдала ним удар К. У відповідь чоловік схопив сокиру і наніс кілька ударів потерпілій в область грудної клітини. Від отриманих поранень наступила смерть потерпілої [283]. Ситуація спільного розпивання спиртних напоїв, що надалі переходить у обопільну бійку із обов’язковим неадекватним зовнішньому поводі застосуванням насильства є класичною для агресивно-викликаючої моделі поведінки. Взаємна лямпенізація і моральна деградація як потенційного потерпілого, так і

злочинця унеможливилося знайти конструктивні шляхи владнання непорозуміння, що виникло. Зазвичай учасники подібних зіткнень є представниками соціального дна, алкоголіками, які добувають кошти на чергову пляшку самогону випадковими заробітками, дрібними крадіжками чи продажем залишків сімейного майна та продуктів харчування, а потім готові убити один одного за привласнені спільні гроші, чи “не справедливо” випиті сто грамів сурогату, залишеного на пізніше. Так, раніше засуджений за крадіжку 42 річний мешканець Великобурлуцького району Харківської області Р. ніде не працював, систематично зловживав спиртними напоями із своєю співжителькою К. Кошти на спиртні напої та деякі продукти харчування вони здобували шляхом роботи по найму у односельчан та дрібних крадіжок чорного і кольорового металу. У день злочину Р. і К. спільно пололи город у сусіда, за що з ними розраховалися борошном, цукром і пляшкою самогону. Спиртне, як годиться, вони випили разом, а продукти харчування К., за старою звичкою, таємно від Р. обміняла на самогон, який випила самотужки. Ця обставина обурила Р., який негайно вирішив відновити справедливість взявши в руки дерев'яну палицю неабиякої міцності і рішуче увійшов до будинку. На порозі, з вилами у руках, його негостинно зустріла співжителька, яка вже здогадалася про його наміри і не бажала здаватися без бою. Скориставшись слабкою координацією рухів К. (в силу її стану сильного сп'яніння), Р. завдав останній численних смертельних ударів по голові і всьому тілі, намагаючись дізнатися, де вона заховала самогон [284].

Дещо менше поширений інший варіант агресивно-викликаючої поведінки потерпілих. Мова йде про довготривалий сімейний конфлікт, коли самі потерпілі систематично знущалися над злочинцями, застосовували до них грубу фізичну силу, обмежували в правах, ігнорували їх волю, погрожували вбивством. По суті, поведінка потерпілих носила тиранічний характер з елементами особливої зневаги, зухвалості і цинізму. Тривалість такої поведінки та її ускладнення з часом породжували розпач злочинця, який трансформується

у рішучість помститися кривднику. Показово, що така рішучість здебільшого не реалізується відразу у насильницьке посягання, а дещо віддалена в часі.

Разом наведені види поведінки потерпілих складають близько 30% від усіх вчинених злочинів.

Суттєве віктимологічне значення при вчиненні сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинів проти особи має *аморально-провокуюча* поведінка певної частини потерпілих. Ця поведінка суперечить загально визнаним нормам моралі і правилам етикету, що склалися у суспільстві, а тому викликає обурення і засудження з боку більшості громадян. Значне розповсюдження аморальна поведінка набула у сімейно-побутовій сфері, у тому числі вона була властива і деякій частині потерпілих. Зокрема, нами зафіксовано три найтипівіших різновиди подібної поведінки.

В одних випадках вона виражалася у сексуальній розпусті потерпілих, порушенні подружньої вірності, створенні різного роду інтимних інтриг, розпаленні низьких потягів і бажань, насміханні або шантажуванні одного з подружжя, що складало підґрунтя числених криміногенних конфліктів із злочинцем. Відтак, йдеться про активну провокацію з боку потерпілих, що викликала сильні емоційні хвилювання у засуджених, які послаблювали самоконтроль і штовхали до насильницьких дій з низьких спонукань [285, с. 54]. Так, наприклад, потерпіла В., одружена, близько шести місяців підтримувала таємні інтимні стосунки із засудженим Г., який був наркоманом і пройдисвітом. Як вбачається із матеріалів справи, за потерпілою закріпилася репутація легковажної жінки, яка створювала інтриги, полюбляла нові знайомства і гострі почуття. Саме це і штовхнуло її на подружню зраду, факт якої вона всіляко приховувала від чоловіка. У день злочину потерпіла, як завжди, розпивала спиртні напої сумісно з Г. і неодноразово вступала з ним у статеві стосунки. Під час подібного "відпочинку" Г. натякнув, що він поступово втрачає колишні статеві потяги до В., а тому пора розірвати їх стосунки за взаємною згодою. У відповідь потерпіла сказала, що вона загалом проти цього не заперече, однак обов'язково розповість чоловікові про тривалу

зраду. Що буде після цього зле Г., вона не береться обіцяти. Реакція Г. була миттєвою: він задушив потерпілу шарфом [286].

Іншим різновидом аморально-провокуючої поведінки є пасивна провокація. Вона проявляється: у веденні паразитичного способу життя, пияцтві, зневажливому ставленні до оточуючих, занедбаності, втраті людської подобі, перебуванні у безпорадному стані тощо. Такі особи тривалий час порушували правила співжиття, конфліктували з тими, хто намагалися позитивно вплинути на них. Крім того, потерпілі не виконували сімейних функцій, ставали обтяжливим тягарем для рідних і близьких осіб, а також своєю аморальною поведінкою ганьбили останніх, спричиняли їм духовні страждання і дискомфорт. Не дивно, що подібна поведінка викликала у винних почуття презирства і ненависті, яке тривалий час акумулювалося, а згодом виливалося у насильницьке посягання із фатальними наслідками. Так, У., яка проживала у фактичному шлюбі із засудженим Г., останнім часом зловживала спиртними напоями. У результаті чого вона втратила роботу, перестала виконувати сімейні функції, почала стрімко деградувати. Такий спосіб життя слугував причиною систематичних конфліктів між Г. і У., що супроводжувалися фізичним насильством над потерпілою, яка постійно обіцяла припинити пиячити. Однак обіцянок У. не виконувала, почала втікати з дому і все частіше поверталася у безпорадному стані. У день злочину У. привели додому сторонні люди, оскільки вона перебувала у стані важкого алкогольного сп'яніння, що позбавляло її можливості самостійно пересуватися. Розгнівавшись таким розвитком подій, Г. відразу вирішив з'ясувати стосунки з У., та коли зрозумів, що остання не може навіть говорити, почав завдавати потерпілій численні удари шваброю по голові, від яких У. невдовзі померла [287].

Разом названі різновиди аморально-провокуючої поведінки складають близько 30% від усіх випадків.

Як з'ясувалося у ході проведеного дослідження, непоодинокі випадки *нейтральної поведінки* потерпілих, яка не заслуговує ні позитивної, ні

негативної кримінологічної оцінки. Нейтральна поведінка потерпілих від сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинів проти особи ніяким чином не впливала на розвиток конкретної життєвої ситуації: не виступала приводом до вчинення злочину і не створювала сприятливих для злочинного посягання умов. Потерпілі, як правило, не ініціюють сімейно-побутові конфлікти, більш того, намагаються їх всіляко уникати, а у випадках втягнення у конфлікт – ведуть себе нейтрально, без будь-яких елементів провокації. Вчинення тяжкого насильницького злочину при нейтральному варіанті поведінки потерпілих слід розцінювати як результат глибинної і стійкої антисуспільної настанови злочинців [288, с. 56], що виливається у протиправні дії без жодних для цього підстав. Потерпілі, незважаючи на нейтральність своєї поведінки, нерідко ставали обтяжливим тягарем для злочинців, котрі не бажали більше піклуватися про них. Так, 40 річний, ніде не працюючий, розлучений Ш. жив у своєї тяжко хворої, прикутої до ліжка бабусі. Веденню розгульного способу життя заважала потерпіла, яка хоча і не могла навіть розмовляти в силу хвороби, однак своєю присутністю заважала постійним застіллям винного і ставала обтяжливим тягарем. Після чергової п'янки Ш. зайшов до кімнати бабусі, щоб замінити їй постіль. Потягнувши за останню, потерпіла впала на підлогу, а Ш. розгнівавшись таким розвитком подій почав по-звірячому бити ногами стареньку, від чого наступила її смерть [289].

Як бачимо, певна частина жертв – непрацездатні, тяжко хворі або малолітні особи, які фізично неспроможні були себе захистити. Інша – цілком здорові і повнолітні громадяни, які ніяк не реагували на дозлочинні насильницькі посягання проти них з боку злочинців, чим стверджували вседозволеність і безкарність останніх, таким чином, вживалися у роль потенційної жертви. Ось один із прикладів судової практики. П'ятирічна О. проживала сумісно з матір'ю Т., яка розірвала шлюб з її батьком, пиячила, замикала потерпілу у квартирі, а сама вела аморальний спосіб життя. У день злочину Т. повернулася додому близько першої години ночі у стані алкогольного сп'яніння і виявила, що О. не спить, як їй було наказано, а плаче.

Розгнівавшись, Т. задушила свою доньку власноруч [290]. Нейтральна поведінка потерпілих мала місце у 15% випадків.

Наступним різновидом поведінки потерпілих є **надокучливо-дошкульна**. Подібна поведінка знаходить свій вираз у багатоепізодних продовжуваних конфліктах, що періодично виливаються у гострі зіткнення із застосуванням грубої фізичної сили. Потерпілі, котрі, як правило, виступають ініціаторами таких конфліктів, поступово нагнітали емоційну напругу. Їх дії здебільшого були направлені на психологічний злам злочинців і їх повне підкорення, а тому носили ірраціональний, виснажливий характер. Варто зазначити, що спочатку жертви вдавалися до примітивних засобів впливу на свідомість, емоції і психіку злочинців: демонстративно висловлювали на адресу майбутніх злочинців своє невдоволення, зневагу, образи, приниження, докори. З плином часу, коли названі засоби не давали очікуваного результату (виведення із психічної рівноваги, завдання глибокої душевної травми), дії потерпілих ставали все більш дошкульними. Своїми висловлюваннями і жестами вони намагалися знайти такі "найболючіші місця" у психіці злочинців, ураження яких призводить до емоційного вибуху, особливих страждань, приступів люті і ненависті. У випадках, коли потерпілим вдавалося уразити такі місця, злочинці несподівано для оточуючих позбавляли їх життя або спричиняли тяжку шкоду здоров'ю. Так, наприклад, М. тривалий час докоряла своєму батькові І. за те, що він безробітний і вживає спиртні напої. На цьому ґрунті виникали численні конфлікти, в ході яких І. застосовував фізичний вплив щодо потерпілої. У день злочину засуджений прийшов додому у нетверезому стані, що і стало приводом для присікування і докорів потерпілої, на які І. намагався не звертати уваги. Однак М. продовжувала нагнітати обстановку і в запалі сказала, що І. їй більше не батько, а тому вона забороняє йому брати харчі з холодильника, оскільки потерпіла не має наміру годувати сторонніх людей. У відповідь І. взяв ніж і убив потерпілу [291]. Подібна поведінка відмічена у 25,0% випадків.

Таким чином, запропоновані варіанти віктимної поведінки потерпілих, що передували вчиненню тяжких насильницьких злочинів проти особи, безумовно не являються вичерпними і досконалими, оскільки всю різноманітність дій жертв неможливо чітко окреслити лише межами названих видів поведінки. Більш того, приведені різновиди віктимної поведінки нерідко взаємопоєднуються, утворюючи складні комбінації. Проте значне розповсюдження саме зазначених варіантів, їх криміногенність, дозволяє нам виділяти їх окремо. Необхідно відмітити, що названі види поведінки потерпілих мають досить різний характер прояву та ступінь впливу на прийняття винним рішення щодо злочинного посягання. Загалом прослідковується три основні тенденції: в одних випадках (агресивно-викликаюча поведінка) такі дії виступають потужним поштовхом до вчинення тяжкого насильницького злочину проти особи. В других (нейтральні дії) – ніяким чином не впливають на волю злочинців. У третіх (аморально-провокуюча, надокучливо-дошкульна поведінка) – створюють сприятливу обстановку для виникнення і ствердження злочинного наміру, що реалізується випадково, за умов виняткової провокації з боку потерпілих.

Підсумовуючи розгляд детермінації тяжких насильницьких злочинів проти особи, спробуємо дати відповідь на одне із концептуальних питань дослідження, яке містить важливий науково-прикладний аспект. Зокрема, не зрозуміло, чому винні приймають саме злочинне рішення при розв'язанні сімейно-побутового конфлікту. Показово, що такий вибір зупиняється на найтяжчому із можливих злочинних варіантів – заподіяння смерті чи спричинення тяжкого тілесного ушкодження. Фактично, пошук відповіді на це концептуальне питання став одним із лейтмотивів проведеного автором кримінологічного дослідження. З огляду на сказане, ми намагалися знайти відповідь на поставлене питання за результатами вибіркового узагальнення архівних кримінальних справ та анонімного анкетування дільничних інспекторів міліції. Це ж запитання спробували з'ясувати у самих засуджених під час формалізованого інтерв'ювання в місцях відбування покарання.

Опираючись на отримані результати, спробуємо дати свій варіант відповіді, яка, безумовно, не вичерпує цю надзвичайно складну і багатогранну проблему.

Слід зазначити, що більшість злочинців не змогли чітко пояснити чому вони вчинили тяжкий злочин. Так, 41,0% засуджених відповіли: “Хотів лише провчити, убивати (калічити) не хотів”. 36,0% винних зауважили: “Не знаю, так сталося...”. Безумовно можна по-різному оцінювати відвертість таких відповідей. З одного боку, більшість людей схильні облагороджувати і виправдовувати свої вчинки, особливо коли йдеться про вчинення ними злочину. З другого боку, сімейно-побутові вбивці і спричинителі тяжких тілесних ушкоджень – це досить специфічна категорія злочинців. Майже всі вони спричинили смерть чи заподіяли тяжке каліцтво найближчим і найріднішим людям: дружинам, батькам, дітям, тобто тим, по відношенню до яких, незважаючи на усі кривди і негаразди, вони одночасно відчували і найпозитивніші почуття: кохання, турботи, прив'язаності. Відбуваючи покарання у місцях позбавлення волі, лєвова частка цих злочинців неодноразово переосмислювала свій тяжкий злочин, багато разів подумки аналізувала ті події, що привели їх за ґрати. У ході числених неформальних бесід вони зізнавалися, що значно більше, ніж спільноти засуджених вони бояться звільнення на волю, де їх ніхто не чекає, панічно бояться зустрічі з дітьми, у яких вони відібрали матерів, з родичами, які ніколи не вибачать їм смерті своїх близьких, бояться, що назавжди власноруч зруйнували своє “сімейне гніздо”, яке інші всіляко оберігають і захищають навіть ціною життя, якщо знадобиться. Тому, даючи ретроспективну оцінку вчиненого, значна частина із них вважає свій злочин найтяжчим гріхом, з яким доведеться жити все життя, непоправною життєвою трагедією, яку можна було уникнути. Проте навіть зараз, коли давно завершено досудове слідство і винесено обвинувальний вирок, більшість з них так і не може відповісти на питання – навіщо було в той роковий момент, вирішувати конфлікт саме вбивством чи спричиненням тяжкого каліцтва потерпілому? Невже, зрештою, не можна було обмежитися “простим” побиттям? Звідси випливає, що загалом не має вагомих

підстав ставити під сумнів відвертість отриманих відповідей від засуджених цієї групи.

На другому місці йде група злочинців, які повідомили, що свідомо і цілеспрямовано вчиняли саме тяжкий злочин проти життя й здоров'я потерпілого, оскільки 8,0% із них “набридло терпіти витівки потерпілого”, а у 4,0% “нічого іншого не залишалось, бо могли б обмінятися місцями з потерпілим”. Деякі із засуджених (6,0%) намагалися виправдати вчинений злочин, закидаючи “збіг обставин”, “зла доля”, “біс поплутав”. Решта (5,0%) у всьому звинувачували власний стан сильного алкогольного сп'яніння і не більше того. Викладений матеріал, а також інші результати нашого дослідження дозволяють дати власне пояснення вчиненню винними тяжкого насильницького злочину проти життя й здоров'я потерпілого в ході розв'язання сімейно-побутового конфлікту.

Гадаємо, що усіх засуджених можна умовно поділити на дві групи. До першої, менш чисельної, увійдуть ті, які у ході конфліктної взаємодії діяли з прямим чи непрямим умислом на заподіяння саме смерті або спричинення тяжкого тілесного ушкодження потерпілому. Одна частина з них прямо визнає свою вину і не вбачає іншого варіанту розв'язання конфлікту. Інша – намагається всіляко виправдати і облагородити вчинений злочин, посилаючись на неправомірну поведінку потерпілого, збіг обставин, стан алкогольного сп'яніння тощо. Ця частина засуджених не визнає своєї вини і не розкаюється у вчиненому. Проте вчинення усіма представниками даної групи саме тяжкого насильницького злочину можна розцінювати як закономірний фінал конфліктного протистояння. Фактично відбулася реалізація раніше сформованого злочинного наміру під час чергового конфліктного епізоду. До цього про рішучість винних свідчили жорстокі побиття потерпілих, неодноразові погрози на їх адресу, демонстрація знярядь злочину. Мотив і мета злочинної поведінки були попередньо чітко вираженими. Підготовча діяльність до злочину, певний злочинний досвід, спосіб, зняряддя посягання, локалізація спричинених поранень, намагання приховати сліди злочину, виправдати власну

поведінку – красномовно доводять про направленість умислу винних саме на позбавлення життя чи спричинення тяжкої шкоди потерпілому.

Другу, більш чисельну групу злочинців складають особи, які вчиняють злочин, керуючись тимчасовими негативними емоціями, що обумовлені перебігом конкретної життєвої ситуації. Тут має місце неконкретизований умисел винних, негайне бажання провчити потерпілого, яке відразу реалізується без замислення над наслідками таких дій. Генезис злочинного посягання розвивався за умов перенасиченості негативними емоціями конфліктного гатунку, вимушеністю міжособистісних контактів, що нарівні із прогресуючою алкогольною деградацією й емоційною нестійкістю знижували межу насильницького впливу на суперечника. В умовах конфліктної взаємодії злочинці, як правило, знаходяться у стані алкогольного сп'яніння. Віктимна поведінка потерпілого виступає потужним емоційним подразником, що нагнітає психологічну напругу. Коли рівень останньої сягає свого апогею, відбувається так званий емоційний вибух, що супроводжується блокуванням свідомих процесів саморегуляції, внаслідок чого домінуюча потреба провчити ненависного суперечника миттєво актуалізується і відразу ж задовольняється, згідно з усталеними стереотипами поведінки силового спрямування, у тому числі із метою випередити очікуваний опір з боку потерпілого [292, с. 9; 293, с. 68; 294, с. 68]. Про це свідчить і підручність знаряд злочину і спосіб його вчинення, що не обов'язково передбачає застосування ножа, оскільки нерідко достатнім виявляється завдання ударів руками і ногами потерпілому [295, с. 107]. А тому, наслідки злочину здебільшого стають для злочинців занадто важкими та несподіваними. На користь таких висновків, зрештою, свідчать і відповіді засуджених, більшість з яких не очікували і не прагнули саме смерті або тяжких тілесних ушкоджень потерпілих, хоча, безумовно, зобов'язані були передбачити можливість їх настання.

Крім цього, не слід забувати, що біля 4,2% осіб, які вчинили тяжкий злочин, були визнані судом неосудними. У зв'язку з цим, не передбачається можливим дати будь-які пояснення їхньої поведінки при розв'язанні сімейно-побутового конфлікту.

РОЗДІЛ 3

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСОБИ У СІМЕЙНО-ПОБУТОВІЙ СФЕРІ

3.1. Теоретичні основи попередження злочинів у специфічній сфері суспільних відносин

Попередні розділи монографії засвідчили, що умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, вчинені у сімейно-побутовій сфері – досить специфічна категорія протиправних діянь. Незважаючи на значну розповсюдженість і буденність, ці злочини протягом тривалого часу залишаються одними з тих, що найскладніше піддаються попередженню. Сучасна соціальна практика доводить, що правоохоронні органи не взмозі самотужки ефективно розв'язувати проблеми протидії вказаній категорії злочинів. Очевидно і те, що заходами виключно кримінальних репресій тут не обійтися. На наш погляд, існуюча система попередження злочинності, у тому числі і тяжкої насильницької, потребує суттєвого перегляду та вдосконалення, виходячи із соціально-економічних реалій сьогодення. Уявляється, що першочерговим завданням вказаної діяльності має бути перегляд ставлення держави і суспільства до проблеми протидії найнебезпечнішому соціальному злу – злочинності. Не варто недооцінювати небезпеки для нормального розвитку зазначених інституцій, що несе в собі тяжка насильницька злочинність в одній із найважливіших сфер суспільного життя. У зв'язку з цим, вважаємо, що одним із стратегічних завдань державотворення і побудови гармонійно розвиненого, соціально інтегрованого, демократичного суспільства повинно бути попередження злочинності в усіх її небезпечних проявах. Виконання даного

завдання неможливе без консолідації зусиль держави, суспільства і громадян з метою створення загальної атмосфери нетерпимості і засудження будь-яких форм антисуспільної, протиправної поведінки, що загрожує нормальному функціонуванню суспільного організму.

У кримінологічній теорії питання щодо визначення діяльності про недопущення вчинення злочинів залишається дискусійним. Це, насамперед, пов'язано із відсутністю усталеного понятійного апарату. Прикро, але діяльність, про яку йдеться, сьогодні називається різними за обсягом і змістом конкретних заходів, що нею охоплюється, термінами: “попередження”, “запобігання”, “припинення”, “профілактика”, “рання профілактика”, “превенція”, “боротьба”, “контроль” та ін. [296, с. 4; 297, с. 5]. Одна група науковців розглядає їх як синоніми [252, с. 138; 298, с. 42], інша – надає їм окремого значення [299, с. 11; 300, с. 117]. Незважаючи на спільне семантичне коріння, вказані терміни, по суті, мають різне за змістом, формами, масштабами, кінцевими цілями значення. Звідси випливає гостра необхідність дотримання науковцями і практиками єдиного концептуального підходу до діяльності щодо протидії злочинності. На думку автора, заслуговує на підтримку позиція тих кримінологів, які вважають, що базовим (родовим) поняттям є “попередження злочинності”, яке включає комплекс загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на скорочення злочинності в країні [301, с. 5; 40, с. 140]. Виходячи з цього, попередження сімейно-побутової тяжкої насильницької злочинності – це діяльність держави, суспільства і окремих громадян по випередженню, обмеженню та усуненню негативних явищ і процесів, що продукують та відтворюють цей вид злочинності, а також недопущення вчинення сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень на різних стадіях злочинних проявів. Попередження злочинності (окремих її видів), як специфічний вид соціального управління, має свою структуру. Так, кримінологи вирізняють два взаємопов'язаних види попередження злочинності (окремих її видів): загальносоціальне і спеціально-кримінологічне [302, с. 161; 303, с. 20].

Викладений розгляд структури протидії злочинності вважається усталеним і загалом задовольняє практичні потреби. Разом з тим, специфіка сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень вимагає дещо нестандартного підходу при висвітленні теоретико-практичних засад попередження названих злочинів. На наш погляд, у структурі попередження зазначеного виду злочинів, окрім названих рівнів протидії, слід окремо виділяти ще й третій – індивідуальний. Такий підхід продиктований попереднім трирівневим поділом детермінант даного виду злочинів, а також тим, що, на думку автора, безпосередні причини й умови злочинної поведінки лежать у площині окремих особистостей (головних учасників конфлікту) – злочинців і потерпілих. У зв'язку з цим, виникає необхідність у самостійному виділенні індивідуального рівня попередження розглядуваних видів злочинів.

Загальносоціальне попередження – це, передусім, вдала соціально-економічна державна політика, яка сприяє послабленню й усуненню деструктивних явищ і процесів, що продукують злочинність. Якщо говорити про аналізовану групу злочинів, то тут загальносоціальне попередження являє собою комплекс постійно здійснюваних і перспективних правових, соціально-економічних, сімейно-побутових, культурно-виховних, організаційно-управлінських, медичних та інших заходів, що спрямовані на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин у сімейно-побутовій сфері, суттєве обмеження існуючих в ній соціальних протиріч і, разом з тим, загальних причин конфліктності [304, с. 6].

Спеціально-кримінологічне попередження передбачає комплекс науково обґрунтованих, практично необхідних заходів, спрямованих на недопущення злочинів на різних етапах їх кримінального формування [304, с. 7]. Спеціально-кримінологічне попередження злочинів (у тому числі сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень) складається із трьох головних напрямів діяльності: кримінологічна профілактика, запобігання та припинення злочинів [40, с. 140 – 141].

Кримінологічна профілактика злочинів – найбільш пріоритетний напрямок спеціально-кримінологічного попередження протиправних діянь. Убачається, що під *профілактикою* сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень необхідно розуміти складний комплекс різноманітних по характеру, змісту, часу, сфері застосування і цілям заходів, що здійснюються державними органами, громадськими організаціями і громадянами по завчасному корегуванні й усуненні криміногенних явищ і процесів, що породжують та сприяють виникненню криміногенних сімейно-побутових конфліктів. Кримінологічна профілактика повинна здійснюватися на рівні малих соціальних груп (мікрорівні): сім'ї і найближчого сімейно-побутового оточення. Основна мета цієї діяльності – виявлення та обмеження протиріч причинно-наслідкового комплексу сімейно-побутових насильницьких злочинів проти особи, котрі в тій чи іншій мірі їх продукують та обумовлюють. Профілактика здійснюється на початкових стадіях формування особистості злочинця, її криміногенних нахилів. Наступним етапом спеціально-кримінологічної попереджувальної діяльності є *запобігання* злочинам. Воно передбачає роботу по недопущенню вчинення злочинів з боку окремих осіб, які замислюють або готуються до протиправних посягань. Перед запобіжною діяльністю стоїть завдання дискредитувати саму злочинну ідею, а також не допустити її реалізацію, що зовні проявляється у підготовчих діях. Якщо цього зробити не вдається і особа вчиняє дії, безпосередньо спрямовані на досягнення злочинного наслідку, необхідно вжити спеціальних заходів, що направлені на *припинення* початих злочинів і недопущення тяжких наслідків. Йдеться про припинення злочинів на стадіях приготування і замаху, що являється завершальним етапом спеціально-кримінологічного попередження злочинів.

Ідея індивідуального попередження злочинної поведінки у кримінологічній науці не є новою. Вона висловлювалася та обґрунтовувалася О.М. Яковлевим, Г.О. Аванесовим, Ю.Д. Блувштейном, А.П. Закалюком, В.Г. Лихолобом та іншими авторами [305, с. 6; 303, с. 463; 306, с. 125; 307, с. 12 – 13; 300, с. 117; 308, с. 9 – 10]. Названі науковці здебільшого вели мову

про індивідуальну профілактику злочинної поведінки. Останнім часом кримінологи схиляються до того, що діяльність по недопущенню переростання антигромадської поведінки осіб у злочинну необхідно називати індивідуальним попередженням злочинної поведінки [309, с. 384].

Отже, індивідуальне попередження злочинної поведінки – це діяльність компетентних суб'єктів по виявленню конфліктних ситуацій, осіб із криміногенною поведінкою, із послідуочим усуненням складових конфлікту, корегуванням, перебудовою цієї поведінки з тим, щоб недопустити її переростання у протиправні вчинки (у тому числі рецидивні) [309, с. 384]. Ця діяльність також включає три взаємопов'язані послідовні етапи: профілактику, запобігання та припинення індивідуальної злочинної поведінки.

Самостійним напрямком спеціально-кримінологічного попередження злочинів на індивідуальному рівні є *віктимологічна профілактика* [266, с. 168]. Під останньою розуміють специфічну діяльність суб'єктів попередження, що спрямована на виявлення, нейтралізацію або усунення причин і умов, що сприяють індивідуальній віктимності, а також захист потенційного потерпілого [270, с. 23].

Для того, щоб спеціально-кримінологічна попереджувальна діяльність була більш цілеспрямованою, необхідно визначити *об'єкт* попереджувального впливу. Слід відмітити, що незважаючи на фундаментальне значення, проблема об'єкта спеціально-кримінологічного попередження злочинності залишається нерозробленою. Між тим, дослідження об'єкта спеціально-кримінологічного попередження злочинності має дуже важливий науково-практичний інтерес. Дослідження структури об'єкта, його внутрішніх зв'язків і закономірностей дасть змогу прогнозувати якісні та кількісні зміни у майбутньому [296, с. 16 – 17].

Розгляд поняття “об'єкт” як філософської категорії переконує у тому, що з філософської точки зору об'єкт ідентичний предмету. Так, “об'єкт” від лат. *objectum* (предмет) означає те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності [310, с. 720].

Кримінально-правова наука розрізняє, окрім поняття об'єкта, ще й предмет злочину. Загальновизнано, що об'єктом злочину являються суспільні відносини, котрі охороняються кримінальним законом [311, с. 27 – 29; 312, с. 104; 313, с. 9; 314, с. 30; 315, с. 36 – 42]. Предмет злочину – це будь-які речі матеріального світу, з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного злочину [316, с. 93].

У кримінологічній літературі існують дві основні точки зору щодо об'єкта спеціально-кримінологічного попереджувального впливу. Одна група авторів вважає, що слід окремо розглядати не тільки об'єкт спеціально-кримінологічного попередження, але й предмет цієї діяльності. На їх думку, під об'єктом спеціально-кримінологічного попередження необхідно розуміти: "Сукупність суспільних відносин, що складаються між суб'єктами попередження у процесі попереджувальної діяльності, спрямованої на виявлення і усунення причин та умов злочинності" [317, с. 81]. У свою чергу, предметом зазначеної діяльності буде сам попереджувальний процес, що включає конкретні попереджувальні заходи, форми і методи попереджувальної роботи, систему суб'єктів попередження та ін. [317, с. 83].

Інша точка зору зводиться до того, що немає потреби в окремому розгляді об'єкта і предмета спеціально-кримінологічного попередження. Доцільніше вести мову про об'єкт цієї діяльності – негативні суспільні відносини, конкретизовані як самостійні криміногенні явища і процеси, криміногенні середовища й ситуації, окремі особи, поведінка яких містить реальну можливість вчинення злочину [296, с. 11, 13; 318, с. 99]. Автор поділяє саме таку інтерпретацію об'єкта спеціально-кримінологічного попередження, оскільки в ній найбільш повно врахована специфіка детермінації сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Виходячи із трирівневого розподілу детермінант вказаних видів злочинів, вважаємо за необхідне класифікувати об'єкти попередження цих діянь. Так, на рівні суспільства в цілому (макрорівні) об'єктом загальносоціального попередження сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень є: безробіття, бідність значної

частини населення, погіршення морально-психологічного клімату у суспільстві, зростання масштабів соціальної конфліктності, девальвація духовних цінностей, маргіналізація, масове поширення алкогольних традицій, насильницьких стереотипів поведінки у неформальних сімейно-побутових взаєминах, віктимізація вагової частини громадян та інше.

На рівні сім'ї і найближчого сімейно-побутового оточення (мікрорівні) об'єктом спеціально-кримінологічного попередження буде: сімейно-побутова конфліктність (конфліктність у специфічній сфері суспільних відносин), негативне сімейно-побутове оточення, криміногенна життєва ситуація та ін.

Зрештою, на рівні окремих особистостей розрізняються наступні об'єкти індивідуального попередження: міжособистісний сімейно-побутовий конфлікт, антигромадські настанови, викривлена правосвідомість, антисуспільний спосіб життя, пияцтво, уроджені та набуті психічні аномалії в межах осудності, що властиві особам, поведінка яких свідчить про високу вірогідність вчинення злочину. Крім того, на індивідуальному рівні в якості об'єкта слід розглядати індивідуальну віктимність і віктимну поведінку громадян, які становлять групу потенційних потерпілих. Запропонована класифікація об'єктів попереджувального впливу має певну науково-практичну цінність. На основі неї можна більш цілеспрямовано і, разом з тим, диференційовано будувати різнорівневу систему попереджувальних заходів спеціально-кримінологічного характеру, що в цілому відповідає комплексному підходу до вирішення питання щодо недопущення вчинення сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень.

І останнє. При висвітленні теоретичних основ попередження сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень не можна оминати питання стосовно суб'єктів цієї діяльності. У кримінологічній теорії суб'єкти попередження поділяються на спеціалізовані і неспеціалізовані. Для перших – попередження злочинів є однією із обов'язкових функцій, що закріплюється відповідним нормативним актом. До спеціалізованих суб'єктів попередження сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень слід віднести,

насамперед, міліцію і, зокрема, службу дільничних інспекторів міліції, оскільки, згідно з Законом України “Про міліцію” та Інструкцією з організації роботи дільничного інспектора міліції, на них покладається обов’язок по виявленню, попередженню, припиненню та розкриттю злочинів [319; 320]. Окремо слід назвати спеціально уповноважені органи виконавчої влади з питань попередження насильства в сім’ї, кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, органи опіки і піклування, кризові центри та центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім’ї. Перелічені органи і установи зобов’язані здійснювати спеціальні заходи з попередження насильства в сім’ї, згідно з розділом другим Закону України “Про попередження насильства в сім’ї” [321]. До системи спеціалізованих суб’єктів попередження сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень увійдуть спеціалізовані психіатричні заклади, що здійснюють профілактику, лікування, медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади на підставах та в порядку, передбаченому Законом України “Про психіатричну допомогу” [322]. А також – це громадські формування з охорони громадського порядку, на які покладаються завдання попереджувального характеру [323].

До неспеціалізованих суб’єктів попередження належать державні і громадські органи, установи, об’єднання, для яких попереджувальна діяльність не є однією із основних (статутних) функцій. Зокрема, це державні адміністрації і органи місцевого самоврядування, місцеві територіальні громади, громадські об’єднання, громадські приймальні, жіночі організації, медичні установи, релігійні конфесії, телефони довіри, будинкові (вуличні) комітети та ін. У коло неспеціалізованих суб’єктів також входять – сім’я, школа, трудовий колектив, члени родини, окремі громадяни та ін. У межах встановленої компетенції зазначені суб’єкти здійснюють комплекс спеціально-кримінологічних попереджувальних заходів, детальний розгляд яких буде приведений у наступних підрозділах монографії.

3.2. Загальносоціальне попередження тяжких насильницьких злочинів проти особи

Загальносоціальне попередження злочинності являє собою різновекторну діяльність держави і громадськості, в ході якої реалізується антикриміногенний потенціал суспільства, усіх його інститутів. Дана діяльність є надзвичайно багатоаспектною. Нею охоплюється: утвердження базових суспільних цінностей, серед яких найважливішими є людина, її права і свободи, дотримання демократичних принципів державності, розбудова громадянського суспільства, зміцнення правопорядку, підвищення дієвості влади, досягнення в Україні взаєморозуміння та злагоди [324]. Завданням даного виду попередження є усунення соціальних протиріч як у суспільстві в цілому, так і в сімейно-побутовій сфері зокрема. Сюди відноситься поступова ліквідація наслідків негативних кризових явищ і процесів, що детермінують дезорганізацію суспільства, людську деструктивність та агресивність, соціальну напругу і конфліктність, девальвацію людського життя.

Заходи загальносоціального попередження сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень передбачають послідовне проведення продуманої і зваженої соціальної і сімейної політики, а також комплексу **правових, соціально-економічних, сімейно-побутових, культурно-виховних, організаційно-управлінських, медичних** та інших заходів, спрямованих на удосконалення суспільних відносин, поліпшення рівня та якості життя громадян, зміцнення інституту сім'ї як основи суспільства, формування здорового способу життя, розвитку духовності та утвердження моральних засад суспільства [325, с. 159 – 160].

Правові заходи загальносоціального попередження тяжких насильницьких злочинів проти особи носять досить різносторонній характер. Насамперед, це подальше удосконалення законодавчої бази, на основі якої

відбувається регулювання суспільних відносин в усіх сферах суспільного життя і, передусім, сімейно-побутовій. Слід зазначити, що на сьогодні такі законодавчі засади фактично сформовано. Так, прийнято низку законів України, якими регламентовано державну соціальну та сімейну політику [326; 327; 328; 329; 330; 331; 332; 333]. Схвалено Указом Президента Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року. Серед пріоритетів соціальної політики проголошено: створення умов для забезпечення достатнього життєвого рівня населення, розвитку трудового потенціалу, формування середнього класу, недопущення надмірної диференціації населення за рівнем доходів, проведення пенсійної реформи, надання адресної підтримки незахищеним верствам населення, всебічного розвитку освіти, культури тощо [334]. Затверджена Указом Президента України Концепція розвитку охорони здоров'я населення України, кінцевою метою якої є збереження періоду активного довголіття і тривалості життя людей, забезпечення гарантованого рівня надання безоплатної кваліфікованої медичної допомоги у визначеному законодавством обсязі та ін. [335].

З метою створення соціальної, економічної бази для здійснення заходів, спрямованих на поліпшення демографічної ситуації в країні, Указом Президента України схвалено Національну програму репродуктивне здоров'я 2001 – 2005 [336]. Задля зменшення масштабів бідності та усунення її найгостріших проявів Указом Президента України затверджено Стратегію подолання бідності. Остання передбачає три етапи впровадження і низку заходів, що направлені на підвищення рівня життя населення, його платоспроможності, зменшення безробіття, збільшення зайнятості громадян тощо [337]. З метою підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права Указом Президента України затверджено Національну програму правової освіти населення [338].

Вагомим внеском у створення нормативної бази соціально-економічного розвитку суспільства та зміцнення його сімейних основ стали розробка і подальше схвалення Верховною Радою України концепції Соціального забезпечення населення України й концепції Державної сімейної політики [339; 340]. Окрім цього, Кабінетом Міністрів України затверджено Національну програму патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства [341]. Схвалено Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства [342], а також комплексну програму Українська родина [343].

Отже, перелічені закони та підзаконні нормативні акти дають підстави констатувати, що на сьогодні в Україні існує досить потужна законодавча база, котра регламентує державну і громадську діяльність, спрямовану на подальший розвиток та удосконалення суспільних відносин і, разом з тим, усунення економічних, соціальних, сімейних, моральних протиріч, які детермінують насильницькі злочини проти особи у сімейно-побутовій сфері. Для успішного виконання цього завдання необхідно реально втілити у життя усі приписи і положення зазначених актів з тим, щоб вони не носили суто декларативний характер. Це завдання не просте, а тому вимагає мобілізації зусиль усіх гілок державної влади і суспільства загалом.

Соціально-економічні заходи загальносоціального попередження розглядуваних злочинів передбачають поступове зростання економічного потенціалу держави та розширення соціальної бази реформ [344]. Виконання цього двоєдиного завдання має створити необхідні передумови для усунення соціально-економічних протиріч суспільного життя, що набули останнім часом значного поширення. Для сімейно-побутових вбивств найбільш характерними є безробіття і бідність вагомої частини населення. Нагадаємо, що близько 70% винних і 60% потерпілих були незайнятими суспільно-корисною працею (тимчасово непрацюючі та безробітні). Разом з тим, у 2000 році 26,7% громадян відносилися до категорії бідних, а 14,7% – вкрай бідних [337].

Гадаємо, що подолання бізробіття, як одного із вагомих чинників сімейно-побутової конфліктності, залежить, з одного боку, від розвитку вітчизняної економіки, а з другого – від реалізації державної політики зайнятості населення. У першому випадку йдеться про нарощування промислових потужностей різних галузей економіки, удосконалення ринкових механізмів господарювання. Разом з тим, необхідно підтримати національного товаровиробника, зміцнити банківсько-фінансову систему, упровадити соціально-справедливі стандарти оплати праці тощо. Серед основних напрямків державної політики зайнятості населення слід відмітити: збереження наявних та створення нових високопродуктивних робочих місць, формування професійно-кваліфікованого складу робочої сили відповідно до потреб ринку праці. Крім цього, слід всіляко сприяти працевлаштуванню неконкурентноздатних на ринку праці верств населення (осіб з обмеженими фізичними можливостями, молоді, жінок, військовослужбовців, осіб, які звільнились із місць позбавлення волі). Забезпечити роботою працездатних осіб із сімей з дітьми. Розвивати громадські роботи, що оплачуються за рахунок місцевих бюджетів [337]. Перелічені категорії населення є найбільш уразливими щодо проявів бідності. У зв'язку з цим, набуває актуальності питання про надання таким громадянам адресної соціальної допомоги і підтримки. Остання передбачає реалізацію низки комплексних заходів. По-перше, диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп населення залежно від ступеня їх економічної самостійності, працездатності, можливостей власного підвищення рівня матеріального добробуту [339]. По-друге, запровадження системи гарантованого мінімального сукупного доходу сім'ї, що має відповідати розміру встановленого прожиткового мінімуму. По-третє, удосконалення механізму надання пільг, дотацій, різних видів допомоги. Значна увага повинна приділятися системі субсидій на оплату житла, послуг, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності (комунальні послуги, користування транспортом, телефоном тощо). По-четверте, забезпечити мінімально гарантований рівень медичного, культурного, побутового і

соціального обслуговування населення і, насамперед, його малозабезпечених верств за рахунок бюджетних асигнувань, а також благодійних пожертвувань фізичних і юридичних осіб [329; 333]. По-п'яте, запровадити систему загальнообов'язкового державного страхування. Це дозволить реалізувати громадянам права на гідне матеріальне забезпечення у випадку втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, а також старості [339; 328]. Систематичне здійснення та удосконалення запропонованої системи заходів дасть змогу покращити добробут найменш забезпеченої частини населення. Останнє сприятиме ослабленню соціальної напруги і конфліктності у їх середовищі, адже з'ясовано, що представники саме цих соціальних груп найчастіше вчиняють сімейно-побутові вбивства і тяжкі тілесні ушкодження.

Одним із ключових завдань соціальної політики є розв'язання житлової проблеми населення. Відомо, що відсутність самостійного житла, сумісне проживання з родичами нерідко стимулює сімейно-побутові конфлікти, що виливаються у вчинення тяжких насильницьких злочинів проти особи. А тому, необхідно на державному рівні приділити значну увагу вирішенню цього питання. Пропонується створити сприятливі умови для вагомих капіталовкладень державних, комерційних структур у будівельну галузь, залучення іноземних інвестицій, заощаджень населення. Реформування будівельної галузі неможливе без пільгового оподаткування, розвитку конкуренції, застосування новітніх технологій будівництва. Не менш важливо запровадити програми надання житла по лінії довгострокового кредитування, створенні пільгового житлового фонду соціального призначення тощо. Кінцевою метою зазначеної реконструкції має стати забезпечення громадян, у тому числі соціально незахищених, якісним, а, головне, фінансово доступним для придбання житлом.

Важливою складовою державної соціальної політики є проведення ефективної сімейної і демографічної політики. Через тісний взаємозв'язок між зазначеними різновидами соціальної політики надалі заходи по їх реалізації будуть об'єднані загальним терміном "сімейно-побутові".

Соціологи неодноразово зазначають, що у сучасних умовах все помітнішою стає криза сім'ї як соціального інституту суспільства [345, с. 462]. До комплексу сімейно-побутових заходів загальносоціального попередження злочинів, що вивчаються, ми відносимо наступні. Підвищення авторитету сім'ї шляхом популяризації історичних традицій української родини, духовних та моральних цінностей сім'ї. Формування у свідомості громадян розуміння важливості ролі сім'ї у процесі державотворення, вихованні нового покоління, забезпечення суспільної стабільності та відтворенні населення. Сприяння відродженню традиційно міцної, працелюбної, заможної сім'ї з урахуванням нових соціально-економічних відносин. Створення сприятливих умов для повноцінного морально-психологічного, соціально-культурного і духовного розвитку сім'ї, поліпшення демографічної ситуації. Пропаганда здорового способу життя, планування сім'ї, відповідального батьківства, безпечного материнства з активним використанням можливостей засобів масової інформації. Надання гарантованої правової, матеріальної, соціально-психологічної, медичної допомоги сім'ям і, в першу чергу, малозабезпеченим, багатодітним, молодим та неповним родинам. Усунення сімейної девіації (насильства, неблагополуччя, пияцтва, наркоманії, аморальності). Відновлення та удосконалення розгалуженої інфраструктури по житлово-комунальному, культурно-дозвільному, лікувально-оздоровчому, торгівельно-побутовому обслуговуванню сімей. Започаткування мережі консультативних центрів з питань підготовки молоді до вступу у шлюб. Впровадження до навчальних програм загальноосвітніх навчальних закладів спеціальних предметів та учбових курсів по статевому і сімейному вихованню, родинознавстві, основам безконфліктного спілкування, видавництво відповідної навчально-методичної літератури [332; 334; 342; 343].

На особливу увагу заслуговують заходи по протидії пияцтву. Нами встановлено, що у генезисі умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері, вагому роль відіграє побутове пияцтво і алкоголізм. Станом на 1 січня 2003 року в Україні офіційно зареєстровано

понад 700 000 осіб, хворих на алкоголізм. Як справедливо відмічає В.І. Шахун, реальність, на жаль, ще трагічніша [346, с. 20]. Годі вже й говорити про масштаби побутового пияцтва, яке на сьогодні стало однією із серйозних злободенних соціальних проблем. Вважаємо, що рівень розповсюдженості пияцтва серед населення є своєрідним барометром стану морального здоров'я суспільства, якості життя громадян і ступеня маргіналізації. За 11 років реформування соціально-економічної формації в Україні з'явилася ніким не контрольована армія маргінальних верств населення. Йдеться про багатомільйонну кількість колишніх некваліфікованих чи малокваліфікованих працівників гігантів радянської промисловості, гірничо-видобувної і металургійної галузей, сільського господарства і сфери обслуговування. Сюди відносяться і представники середньо-професійного рівня кваліфікації і найбільш розповсюджені за радянських часів професії – інженери, і всі ті, хто донедавна гордо називався робочим класом. Більшість із цих людей не змогли адаптуватися до нових умов соціальної реальності, втратили колишній статус, випали із нормальних соціальних зв'язків, не приймають участі у трудових процесах, позбавлені стабільного джерела матеріальних доходів, і, водночас, надії на покращення свого становища. Проте найголовнішим є втрата цими людьми віри у соціальну справедливість, почуття потрібності державі, трудову мотивацію, що забезпечує нормальні умови життєдільності, і усвідомлення соціальної корисності, у результаті чого у них формується інертна психологія, соціальна апатія і розуміння безперспективності буття. Маргінальний статус згаданої частини населення накладає глибокий негативний відбиток на їх побут, що заповнений пияцтвом, марнуванням часу, аморальністю, сімейними чварами, бійками, бешкетуванням і неприязню до оточуючих. Вісь зазначеного "соціального зла" проходить все ж таки через пияцтво, що завдає непоправної шкоди сімейному благополуччю, соціальному статусу, погіршує показники фізичного і психічного здоров'я, становить реальну небезпеку для демографічної ситуації в країні. Чого варті щоденні повідомлення по телебаченню стосовно того, що в Україні щорічно помирає від отруєння

сурогатними спиртними напоями 10 000 осіб! На жаль, ніхто не веде статистики криміногенних конфліктів на ґрунті вживання спиртних напоїв, що підривають сімейні устої і сприяють зростанню соціального сирітства, кількості неповноцінних дітей, які народилися від батьків-алкоголіків, психічних розладів, що носять алкогольне походження, морально спустошених бомжів, повій, жебраків, бродяг та інших представників соціального дна. Очевидно, що вона була б астрономічною. Думаю, немає сенсу у додатковій аргументації негайної необхідності вжиття радикальних заходів протидії цьому злу. Фактично нині потрібно ставити питання про масове витверезіння значної частини населення шляхом проведення добре продуманої масової антиалкогольної компанії. Віддаючи належне складності поставленої проблеми, вважаємо доцільним обмежитися окресленням можливих напрямків її вирішення. Передусім, це можливо при загальному покращенні якості життя, подальшій стабілізації соціально-економічної ситуації в країні, створенні справедливої системи розподілу матеріальних благ відповідно до трудового вкладу громадян, гідного пенсійного забезпечення, започаткування нових робочих місць та ін. Слід розгорнути потужну антирекламу алкогольної продукції, показати наслідки цього недугу, про що відзначає В.С. Батиргарєєва [347, с. 175]. Одночасно необхідно поступово, шляхом пропаганди, витіснити сильноалкогольні спиртні напої слабоалкогольними, які мають бути доступними для широкого кола споживачів. Суттєвого посилення потребує протидія нелегальному виробництву алкогольних сурогатів низької якості (обсяг яких доходить до 50% від усієї алкогольної продукції, що обертається на цьому ринку) із невідворотнім притягненням до встановленої відповідальності винних осіб. Це стосується як тіншових фальсифікаторів відомих марок горілки, вина, кон'яку, так і кустарних виробників низькосортних сурогатів, нахшталт самогону. Конче потрібно піднімати культуру вживання спиртних напоїв. Варто збільшити фінансування наркологічних кабінетів, відділів і спеціалізованих установ, що будуть займатися лікуванням осіб з алкогольною залежністю, причому доцільно відновити практику примусового лікування

таких людей. Вважаємо несвочасною реорганізацію мережі медичних вивержувальних установ, зважаючи на сучасні масштаби проблеми. Як тимчасовий захід, доцільно ввести обов'язкові наркологічні і психіатричні обстеження населення на зразок флюорографічного, з тим, щоб якомога раніше діагностувати захворювання на алкоголізм та інші психічні розлади і надалі цілеспрямовано здійснювати лікування згаданого недугу.

Важлива роль у відтворенні сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинів проти особи належить таким негативним соціальним явищам і процесам, як деформована суспільна мораль і свідомість, низький культурно-освітній рівень громадян, спотворена система ціннісних орієнтирів і життєвих установок, ідеологічний вакуум, правовий нігілізм, а також фонові явища, про які вже йшлося раніше. Виходячи з цього, пропонуються окремі заходи протидії відміченим негативним проявам соціальних протиріч.

Культурно-виховні заходи. Вони спрямовані на захист моральних та етичних засад суспільства. Нині, за певного покращення соціально-економічної ситуації в країні настав час подолати стан суспільної аномії. Держава має чітко сформулювати свою ідеологічну базу, систему цінностей і орієнтирів. Існує гостра потреба в удосконаленні системи виховання громадян, починаючи з дитячого садка і закінчуючи трудовим колективом. На особливу увагу заслуговує посилення виховного потенціалу сім'ї як основного джерела соціалізації. Тут дуже важливо не втратити наступність методів виховання більш старших поколінь. Не варто сліпо запозичувати зарубіжні методики та методи виховання і намагатися їх масово впроваджувати в Україні без відповідного пілотажу, врахування історичних традицій і етнічних особливостей, ментальності української нації. Потрібно більш широко використовувати можливості релігії у виховних цілях. Утверджувати в масовій свідомості населення загальнолюдські моральні цінності та усталені релігійні канони: гуманізму, добродійництва, милосердя, толерантності, доброзичливості, біблійних заповідей "Не вбивай", "Поважавай батька і матір свою", "Не кради" та ін. Оскільки кримінологами давно переконливо доведено, що якщо зубожіє

духовне, моральне начало в людині та суспільстві, неминуче посилюються споживацькі стосунки, накопичення речей, зубожіє внутрішній світ людей [348, с. 177]. Глибокі релігійні переконання, християнські ідеї і віровчення на даному історичному етапі духовного занепаду можуть закласти фундамент морального ренесансу суспільства. Для численних соціально лабільних груп, маргінальних прошарків населення релігія становить останній форпост душевного спокою, соціального оптимізму і віри у краще майбутнє. Тому державі слід всіляко сприяти впливу християнської релігії на суспільну свідомість, оскільки у релігії беззаперечно багато недокінця розкритих виховних можливостей.

Культурно-виховні заходи включають і недопущення пропаганди в електронних засобах масової інформації, в навчальному процесі у закладах освіти культу насильства, жорстокості і бездуховності, поширення інформації, що розтліває суспільну мораль. Згідно з Указом Президента України “Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя” від 15 березня 2002 р., створена Національна експертна комісія України з питань захисту моральності та утвердження здорового способу життя в інформаційному просторі України. Одним із основних її завдань є проведення аналізу теле- та радіопрограм, репертуару кінотеатрів, публікацій у друкованих засобах масової інформації, а також заходів центральних та місцевих органів виконавчої влади стосовно їх відповідності вимогам законодавства щодо захисту моральності та утвердження здорового способу життя. За результатами такого аналізу повинно ставитися питання про застосування до окремих засобів масової інформації та їх керівників установлених в Законі санкцій [349]. На жаль, поки що діяльність наведеної експертної комісії вагомо не сприяла покращенню ситуації у становленні високоморальних засад суспільства, її діяльність потребує суттєвого удосконалення.

Окремо слід виділити попередження сімейного насильства на загальносоціальному рівні. Насильство в сім'ї є “фоновим явищем” по

відношенню до сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Тривалий час це суспільнонебезпечне явище недооцінювалося державою, недостатньо засуджувалося суспільною думкою. І лише останнім часом, із визнанням людини найвищою суспільною цінністю, а також наслідуючи приклад цивілізованої світової спільноти, спостерігається початок суспільної актуалізації проблеми насильства в сім'ї. Істотним поступом у цьому напрямку стало прийняття Закону України "Про попередження насильства в сім'ї" від 15 листопада 2001 р. [321]. Даним нормативним актом вперше сформульовано поняття насильства в сім'ї, описані його конкретні прояви. Загальносоціальний аспект попередження насильства в сім'ї полягає у віднесенні цього явища до суспільнонебезпечних, у нормативному захисті на державному рівні суспільно-схвальних сімейних відносин, у корекції суспільної свідомості щодо засудження даного явища і його окремих проявів. З метою реалізації положень названого закону необхідно створити мережу кризових центрів та центрів медико-соціальної реабілітації для жертв насильства в сім'ї. Не менш важливо започаткувати у кожному населеному пункті тимчасові притулки для осіб, які потерпають від цього явища. Назріла необхідність у створенні загальнодержавної автоматизованої інформаційно-консультативної "гарячої" телефонної лінії (телефону довіри). Зазначені спеціалізовані установи покликані надати безкоштовну оперативну допомогу медичного, психологічного, педагогічного, юридичного характеру постраждалим від насильства в сім'ї.

У цілях пропаганди слід активно практикувати проведення широкомасштабних кампаній по запобіганню антисуспільній поведінці, пияцтву, сексуальній розпусті, сімейній девіації. Це може бути проведення щорічних акцій "Молодь проти злочинності та насильства", "Антинаркотик", "Тверезість", "Суспільство проти сімейного насильства" тощо [341]. Насьогодні стає цілком очевидно, що сімейному насильству в усіх його проявах потрібно протиставити ненасильство як загальнодотримуваний моральний принцип, етико-релігійне переконання [192, с. 39]. Наведений принцип потрібно

прищеплювати населенню ще з дитячої колиски, а згодом у школі шляхом запровадження уроків із основ сімейного виховання, щоб нові підростаючі покоління, утворюючи власні сім'ї, мали стійкий імунітет проти насильницьких дій у сімейній царині.

З метою покращення фізичного і психічного здоров'я населення необхідно здійснювати медичні заходи, котрі включають:

- реальне забезпечення доступної кваліфікованої медичної, у тому числі психіатричної, допомоги кожному громадянину;
- достатнє фінансове, фармацевтичне, технічне забезпечення закладів охорони здоров'я;
- гарантування безоплатного надання медичної, у тому числі психіатричної, допомоги у межах, передбачених чинним законодавством;
- здешевлення вартості та підвищення якості фармацевтичних препаратів і окремих медичних послуг;
- розвиток первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини та ін.

Крім того, завданням номер один у галузі охорони здоров'я лишається збільшення бюджетних видатків на розвиток та реформування цієї галузі. Безперечно, здійснення запропонованої системи заходів загальносоціального попередження злочинів прямо залежить від політичної стабільності у державі, зміцнення демократичних інститутів, верховенства права і закону, успіхів у побудові громадянського суспільства. Останнім часом цьому напрямку на рівні Верховної Ради України, Президента України, Кабінета Міністрів України приділяється особлива увага, його визнано стратегічним. Практична реалізація положень відповідних нормативних актів у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць покладається на місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування [350; 351]. Зазначені органи на основі загальнодержавних програм соціально-економічного розвитку розробляють та затверджують відповідні місцеві програми розвитку регіону,

виходячи із його муніципальних особливостей та здійснюють їх матеріально-технічне, організаційно-управлінське забезпечення. Саме від повноти та достатності такого забезпечення, а також від належності контролю залежить реальність виконання як загальнодержавних, так і регіональних програм, а отже, і ефективність загальносоціального попередження сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень загалом.

3.3. Спеціально - кримінологічне попередження сімейно - побутових тяжких насильницьких злочинів

Здійснення загальносоціального попередження сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень створює необхідну базу для проведення спеціально-кримінологічного попередження цих злочинів – на рівні сім'ї та найближчого сімейно-побутового оточення.

Спеціально-кримінологічне попередження тяжких насильницьких злочинів проти особи включає три напрямки: профілактику, запобігання та припинення цих злочинів.

1. **Кримінологічна профілактика.** Зміст цієї діяльності полягає у завчасному випередженні та обмеженні криміногенного об'єкта на мікрорівні. Йдеться про сімейне неблагополуччя, сімейне насильство, побутове пияцтво, бешкетування та інші форми антигромадської поведінки у сімейно-побутовій сфері, котрі знаходять свій вираз у криміногенній конфліктності мікросередовища. Іншими словами, завданням кримінологічної профілактики буде попередження формування криміногенного мікросередовища та обмеження його дії. Дані заходи насамперед розраховані на завчасне виявлення криміногенного мікросередовища, котре ще не сформовано, однак існує реальна загроза його виникнення. Для цього суб'єкти попередження повинні систематично здійснювати кримінологічний моніторинг. Останній, за словами О.М. Костенка, полягає у спостереженні, оцінці і прогнозі стану злочинності (у нашому випадку тяжкої насильницької злочинності проти особи) у зв'язку із різноманітними факторами, від яких вона залежить, для організації системного впливу на злочинність [352, с. 134].

Встановити окремі сімейно-побутові мікрогрупи, де конфліктні взаємини тільки-но зароджуються (знаходяться на передконфліктній стадії) досить складно, оскільки такі стосунки не афішуються. Думаємо, що роботу по

виявленню сімейно-побутових мікрогруп, котрі становлять групу ризику, належить починати зі збору, перевірки та аналізу інформації, яка містить профілактичний інтерес. Така інформація повинна бути достатньою за обсягом і достовірною. Для отримання найбільш повних відомостей суб'єктам профілактики необхідно мати декілька каналів надходження інформації як офіційного, так і неофіційного походження. Будь-які неофіційні джерела підлягають перевірці на предмет достовірності. Серед офіційних джерел профілактичної інформації слід назвати наступні: а) протоколи про адміністративні провпорушення у сімейно-побутовій сфері; б) журнали обліку затриманих і доставлених у чергову частину за побутові правопорушення; в) рапорти чергових нарядів міліції, що виїжджали на сімейно-побутові конфлікти; г) обліково-реєстраційна документація медичних закладів, травмопунктів, жіночих консультацій щодо фактів побоїв, тілесних пошкоджень на ґрунті сімейного неблагополуччя та насильства. Значна частина профілактичної інформації міститься у матеріалах місцевих судів (рішеннях, ухвалах, постановах) [353, с. 18; 354, с. 21, 32]. Необхідну інформацію про об'єкт профілактичного впливу суб'єкти профілактики отримують у ході вивчення заяв, скарг, звернень, повідомлень громадян (сусідів), посадових осіб, що надходять у письмовій або усній формах (офіційно чи анонімно) про факти сварок, образ, бешкетування, бійок, що неодноразово мають місце з боку жителів окремих квартир. Дільничні інспектори міліції отримують такого роду інформацію під час особового прийому громадян, а також у ході неформальних бесід із працівниками по житлово-комунальному обслуговуванню будинків (сантехніками, електриками, комендантами гуртожитків, вахтерами, працівниками житлово - експлуатаційного відділу та ін.). Потенційно криміногенні родини можуть бути виявлені в ході неформальних бесід із жителями на адміністративній дільниці, а також при здійсненні поквартирних обходів, перевірок умов зберігання вогнепальної зброї. Значні можливості по встановленню конфліктуєчих сімей мають дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади (дитсадки і школи). Так, вихователі дошкільних навчальних

закладів, які мають певний педагогічний досвід і відповідні професійні навички, аналізуючи поведінку малолітніх дітей, можуть досить точно виявити напружену конфліктну обстановку в сім'ї вихованця. Аналогічні відомості можуть дати вчителі початкових класів загальноосвітніх шкіл, класні керівники. Не втрачає актуальності питання щодо відновлення рейдів батьківського комітету класу (школи), бажано із працівниками служби у справах неповнолітніх, з метою вивчення моральної обстановки у сім'ях учнів, які не відвідують заняття, погано навчаються, скаржаться на насильницько-аморальну поведінку батьків [355, с. 102]. Отримана за результатами цієї роботи інформація, що становить профілактичний інтерес має бути негайно передана компетентним органам. Для забезпечення повноти профілактичної інформації суб'єкти попередження зобов'язані систематично нею обмінюватися. З цієї метою важливо налагодити постійну взаємодію та співпрацю різних суб'єктів профілактики. Доцільно у кожному райвідділі внутрішніх справ створити своєрідний "банк" даних, у якому б накопичувалися та оновлювалися відомості профілактичного характеру.

Окрім конфліктуючих родин до об'єкта профілактичного впливу відносяться неформальні побутові компанії антигромадського спрямування. Це мікрогрупи (сімейно-побутове оточення), до складу яких входять деморалізовані особи, люмпени, пияки, дармоїди, волоцюги, котрих об'єднує соціальна відчуженість, ведення деградовано-паразитуючого способу життя, спільні "алкогольні інтереси", марнування часу, сумнівні розваги тощо. Більшість цих осіб являються членами родини, з якою ослаблені соціальні зв'язки, втрачена комунікативна прихильність. У зв'язку із неприйняттям сімейних цінностей та невиконанням сімейних обов'язків, зазначені особи з легкістю випадають із орбіти сімейних взаємин та потрапляють у компанії собіподібних маргіналів. Такі осередки являють собою криминогенне середовище, де культивується насильницька субкультура, схвалюється надмірне вживання спиртних напоїв, на ґрунті чого часто-густо виникають конфліктні зіткнення із послідуною "поножовщиною". Не виникає жодних

сумнівів, що завданням профілактики випередження буде завчасне виявлення такого роду мікрогруп, а також місць, де вони постійно збираються. Позитивні результати можуть дати цілеспрямоване оперативне відпрацювання території сумісними зусиллями патрульно-постової служби, дільничними інспекторами міліції, карним розшуком, громадськими формуваннями на предмет встановлення подібних збіговиськ та антисуспільного елементу, який до них належить. Водночас тут не обійтися без допомоги позаштатних працівників міліції, місцевих територіальних громад і правосвідомих громадян.

У структурі профілактичних заходів, що розглядаються, слід виділити **інформаційно-пропагандистські**. Вони передбачають доведення до відома широкого загалу суспільної небезпеки сімейно-побутових конфліктів та явищ сімейної девіації, котрі їх продукують. Йдеться про клопітку просвітницько-роз'яснювальну роботу серед населення по з'ясуванню основних причин сімейно-побутової конфліктності, найбільш небезпечних проявів конфліктної ескалації, найтипівіших способів, знарядь, часу, обставин, мотивів, вчинення злочинів на ґрунті сімейно-побутових протиріч. Активно використовуючи усі можливі канали інформації, потрібно навчити членів родини розпізнавати конфліктно-криміногенні життєві ситуації, розумітися на основних шляхах уникнення подальшої ескалації конфліктних подій. Слід прищеплювати уміння і навички протидії побутовому бешкетуванню, сімейному насильству, роз'яснювати особливості спілкування з особою, яка знаходиться у стані алкогольного сп'яніння, афективно-емоційного збудження. Не менш важливо оповістити громадян про місцезнаходження та порядок виклику компетентних органів і оперативних служб у разі виникнення небезпечної конфліктної ситуації. Зазначена інформація повинна надходити до населення через засоби масової інформації республіканського і регіонального масштабу у вигляді інформаційно-пізнавальних передач на сімейну тематику, газетних і журнальних рубрик, присвячених висвітленню сімейної девіації кримінального спрямування. Неабиякого значення набуває питання налагодження серійного випуску науково-методичної літератури, листівок, брошюр, буклетів, пам'яток,

в яких містилася б інформація профілактичного характеру та конкретні науково-практичні рекомендації застережливого гатунку.

До основних напрямків профілактики відноситься проведення правової пропаганди серед населення. Передбачається роз'яснення громадянам норм чинного законодавства. Наприклад, положень Закону України "Про попередження насильства в сім'ї" від 15 листопада 2001р. Тут ставиться завдання переконати громадян, що держава захищає їхній спокій, благополуччя, право на гармонійний розвиток особистості і задоволення її соціальних потреб у сімейному житті, від проявів сімейного насильства. Гарантіями такого захисту буде застосування спеціальних заходів реагування на факти насильства в сім'ї, а також невідворотне притягнення винуватців сімейного насильства до встановленої адміністративної, цивільно-правової чи кримінальної відповідальності. Слід забезпечити обізнаність громадян про основні види насильства в сім'ї, основні його прояви, органи та установи, що покликані боротися з цим явищем, про порядок звернення та місцезнаходження даних суб'єктів. Крім того, є необхідність у роз'ясненні широкому загалу положень і санкцій статей Кримінального кодексу України, що передбачають покарання за злочини проти життя та здоров'я громадян. Існує потреба у загальнодоступному тлумаченні норм нового Сімейного кодексу України, положень адміністративного, цивільно-правового, житлового законодавства, зокрема тих, що містять профілактичне навантаження. Важливими формами правової пропаганди можуть бути виступи правознавців на телебаченні, у радіоефірі, публікації у періодичних виданнях. Значна увага повинна приділятися безпосереднім зустрічам працівників суду, прокуратури, міліції, науковців з громадянами у трудових колективах, за місцем проживання. Доцільно проводити збори, бесіди, вечори, лекційну роботу з правової тематики загалом і зокрема з профілактичної освідченості населення. Важливо підняти рівень правової освіти і культури жителів населених пунктів, виховувати в них віру в силу закону, усувати правовий нігілізм.

Отже, перелічені заходи мають на меті завчасно виявити окремі мікрогрупи антигромадського походження, в яких формуються сприятливі умови для появи криміногенних форм сімейно-побутової конфліктності. Разом з тим, переслідується завдання створити атмосферу недопущення виникнення конфліктно-насильницьких проявів у сімейно-побутовій сфері шляхом завчасної поінформованості громадян про їх суспільну небезпеку, а також через роз'яснення правових важелів протидії цим негативним явищам.

2. Запобігання сімейно-побутовим вбивствам і тяжким тілесним ушкодженням. Дані заходи спрямовані на послаблення внутрішньогрупової конфліктності, мінімізацію насильницьких форм поведінки, дискредитацію антигромадського способу життя в окремих сімейно-побутових мікрогрупах. Запорукою успішної реалізації запобіжних заходів є постановка на профілактичний облік виявлених неблагополучних сімей та найближчого сімейно-побутового оточення, що становлять групу ризику [357]. Подібна фіксація досить важлива, адже вона дозволяє суб'єктам профілактики постійно тримати у полі зору криміногенні об'єкти, відстежувати процеси, що відбуваються усередині цих спільнот, збирати оперативну інформацію. Дослідження специфіки сімейно-побутових конфліктів при умисних вбивствах і тяжких тілесних ушкодженнях переконує у тому, що цілком можливо спробувати обмежити проблемне поле протиборства, тим самим послабити подальшу ескалацію конфліктних взаємин. Відомо, що предмет конфлікту може мати як об'єктивне, так і суб'єктивне походження. Особливістю сімейно-побутового конфлікту при тяжких насильницьких злочинах є переважно суб'єктивне підґрунтя його предмету. Наприклад, зловживання спиртними напоями, розтринькування домашнього майна, підозра в зраді (ревнощі), принижуючі образи та ін. Між тим, чимало зіткнень виникало через об'єктивні проблеми: матеріальна скрута, безробіття, відсутність самостійного житла та ін. З урахуванням викладеного вважаємо, що вибір запобіжних заходів має відображати специфіку об'єкта запобіжного впливу. До таких заходів ми відносимо **морально-виховні, консультативно-психологічні, заходи,**

пов'язані із наданням адресної соціальної допомоги та організаційно-управлінські.

Морально-виховні заходи насамперед полягають в укоріненні у свідомості людей, які перебувають у шлюбі, загально визнаних моральних цінностей [357, с. 32]. Передбачається змінити на краще внутрішньосімейний мікроклімат, посилити сімейне виховання, стимулювати укріплення родинних зв'язків, наступності поколінь, підняти культуру міжособистісного спілкування. Для цього необхідно обмежити прояви моральної неохайності у сімейно-побутових взаєминах, грубості, неповаги. Не менш важливо дискредитувати алкогольні традиції, сімейні стереотипи рукоприкладства, поступово змінювати громадську думку щодо невтручання у чужі проблеми ("моя хата скраю..."). Одночасно слід усяляко демонструвати небезпечність сімейно-побутової девіації та її конфліктно-насильницьких проявів. Безумовно, тут не обійтися без покращення культурно-виховної роботи. Провідні інститути соціалізації (батьківська родина, школа, трудовий колектив, власна сім'я) мають, зрештою, виховувати високоморальну, культурну, гармонійно розвинену особистість, для якої були б неприйнятними насильницькі стереотипи поведінки у сімейно-побутовій та інших сферах суспільного життя.

Консультативно-психологічні заходи запобіжного спрямування передбачають надання кваліфікованої психотерапевтичної, наркологічної та іншої допомоги особам, які потрапили у гостру конфліктну ситуацію. Маємо визнати, що у наш час такого роду допомога надається далеко не усім людям, яким вона конче необхідна. Для цього відсутні необхідні ресурсні, матеріальні та інші можливості. Хоча далеко не останню роль відіграють бюрократизм та скептицизм місцевих органів влади, пасивність та байдужість громадськості, відвертий песимізм окремих громадян. Змінити ситуацію на краще можливо лише об'єднавши зусилля держави, суспільства і людей, при цьому, передусім, переглянувши ставлення соціуму до проблеми криміногенних сімейно-побутових конфліктів і тих чинників, що їх обумовлюють. Думаємо, що нині існує нагальна потреба в утворенні консультативно-психологічної служби сім'ї,

скажімо, у структурі Міністерства сім'ї та молоді. Не виникає жодних сумнівів стосовно доцільності створення такої служби, оскільки держава має турбуватися не тільки про фізичне, але й про психічне здоров'я громадян. На наш погляд, консультативно-психологічна служба сім'ї, перш за все, має здійснювати запобігання сімейно-побутовим конфліктам. Її штат потрібно укомплектувати психотерапевтами, конфліктологами, сексопатологами, психологами, юристами. Основною функцією цієї служби буде завчасне обмеження суб'єктивного підґрунтя конфліктної взаємодії, що допоможе блокувати подальшу ескалацію конфлікту. Переконані, що своєчасна психологічна допомога суб'єктам, котрі потрапили у кризову (конфліктну) ситуацію, дозволить обмежити їх деструктивний амбіційно-емоційний потенціал, що відіб'ється на ослабленні ворожо-неприятної мотивації. Форми надання компетентної допомоги можуть бути різними: відповідні консультації психолога, психотренінг безконфліктного спілкування, виконання вказівок (директив) фахівця, сімейна дискусія, психотерапевтичне моделювання кризових сімейних ситуацій і шляхів безконфліктного виходу з них, сповідь [358, с. 315 – 323]. Гадаємо, що фінансування консультативно-психологічної служби сім'ї повинно відбуватися за рахунок державного бюджету. Діяльність цієї установи має базуватися на безоплатній основі.

Заходи, пов'язані із наданням адресної соціальної допомоги. Як говорилося раніше, предмет криміногенного сімейно-побутового конфлікту поряд із суб'єктивними, нерідко має і об'єктивні витоки. Зрозуміло, що самостійно вирішити такі проблеми учасники зіткнення не взмозі. Між тим з часом, усвідомлення особами неможливості самостійного розв'язання проблеми стає наріжним каменем сімейної злагоди, занурює їх у депресивно-фрустраційні стани і породжує актуалізацію зняття психологічної напруги, що зростає. Зазвичай, психологічна розрядка виливається у гостре вербальне зіткнення, що в більшості випадків супроводжується фізичним впливом на суперечника. Однак такого "сценарію" розвитку конфліктної поведінки можна уникнути. Своєчасна допомога місцевих органів виконавчої влади, громадських

організацій, соціальних служб, благодійних установ особам, які потрапили у кризову ситуацію, дозволить відвернути небезпеку криміногенного конфліктного протиборства із злочинним фіналом. Місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування зобов'язані реалізувати державну соціальну політику, стратегічним пріоритетом якої проголошена турбота про жителів на підлеглий території. А тому, одним із критеріїв оцінки ефективності діяльності місцевої влади є розв'язання гострих життєвих проблем громадян, що складають основу сімейно-побутових конфліктів. За умов хронічної обмеженості матеріальних і фінансових ресурсів, компетентні органи мають діяти нестандартно, постійно шукати нові форми надання реальної допомоги своїм жителям, насамперед, найменш соціально захищеним. Зокрема, це зменшення безробіття через створення нових робочих місць, утворення резервних житлових фондів місцевого значення для позачергового безоплатного надання житла громадянам, у яких житлова проблема є предметом криміногенних зіткнень, підвищення якості та забезпечення доступності медичного обслуговування та ін. Важливо досягти диференційованого підходу до проблем конфліктуючих і забезпечити адресне їх вирішення.

Організаційно-управлінські заходи. Ці заходи насамперед передбачають удосконалення системи суб'єктів попередження криміногенних сімейно-побутових конфліктів та покращення їх діяльності. Гадаємо, що є сенс побудувати її згідно зі стадіями розвитку конфліктних взаємин. На початкових етапах формування предмету конфлікту суб'єктами попередження можуть стати інформаційно-консультативні телефонні служби довіри, консультативно-психологічні служби сім'ї, громадські жіночі організації, добровільні об'єднання сімей, сусідів із позитивним життєвим досвідом, котрі бажать надати дружню допомогу родинам, що потрапили у кризову (конфліктну) ситуацію [359, с. 303]. Їхнім завданням є недопущення переходу кризової ситуації у відкритую конфліктну взаємодію із подальшою ескалацією деструктивної поведінки.

На стадії безпосередньої конфліктної взаємодії, коли прийомами боротьби стає застосування психічного і фізичного насильства проти суперечника, склад суб'єктів попередження визначений законодавством: спеціально-уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства у сім'ї, служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах неповнолітніх, органи опіки і піклування, кризові центри та центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї [321]. Перелічені органи мають запобігати криміногенній конфліктній ескалації, що призводить до злочинного розв'язання конфлікту.

На стадії розв'язання сімейно-побутового конфлікту протиправним шляхом, суб'єктами попередження можуть стати мобільні групи оперативного реагування, котрі слід утворити у структурі органів міліції по боротьбі виключно з тяжкою насильницькою злочинністю проти особи. Вони, використовуючи спеціальні засоби та знаряддя, повинні припинити злочинне посягання і запобігти настанню тяжких наслідків для потерпілих.

До *організаційно-управлінських* заходів спеціально-кримінологічного запобігання належить покращення діяльності суб'єктів попередження. Для цього необхідно. 1. Забезпечити достатню матеріально-технічну та кадрову підтримку попереджувальної роботи. 2. Розширити використання можливих каналів оперативної інформації запобіжного спрямування. За даними анонімного анкетування дільничних інспекторів міліції, 74,6% респондентів отримують такі відомості у вигляді відповідних заяв і повідомлень, що надходять від потерпілих, їхніх дітей і найближчих родичів, а 25,4% опитаних – у вигляді скарг і повідомлень сусідів та інших осіб [360, с. 161]. За такого підходу нівелюється оперативно-розшукова робота, аналітичне опрацювання офіційних документів на предмет встановлення об'єкту профілактичного впливу, що загалом негативно відбивається на якості попередження тяжких насильницьких злочинів проти особи. 3. Суттєво покращити облікову роботу по фіксації виявлених конфліктуючих сімей і найближчого сімейно-побутового оточення. Зазначимо, що анонімне анкетування дільничних інспекторів

показало: 53,7% опитаних рахують, що на профілактичному обліку перебуває близько $\frac{1}{3}$ зазначених осередків, решта (46,3%) переконані – до $\frac{1}{2}$ від реально існуючих [360, с. 162]. Проте, у будь-якому разі приведені дані наочно переконують, що лише близько половини (!) потенційно криміногенних об'єктів перебувають у полі зору суб'єктів профілактики.

4. Покращувати якість запобіжної роботи через викорінення суто формального до неї підходу деяких працівників міліції. Доцільно закріпити індивідуальну відповідальність за результатами цієї діяльності. Посилити контроль з боку керівних ланок органів внутрішніх справ.

5. Уникати фактів відволікання дільничних інспекторів міліції (для виконання різного роду заходів і доручень безпосередньо не пов'язаних із роботою на підвідомчій дільниці) від їх основних обов'язків по запобіганню сімейно-побутовим вбивствам і тяжким тілесним ушкодженням [361, с. 5].

6. Започаткувати систему заохочень у діяльності правоохоронних органів за результатами запобіжної роботи. Це можуть бути чергові звання, підвищення у посаді, грошові премії, цінні подарунки, позачергове житло, путівки на відпочинок, додаткові відпустки та ін.

7. Ширше залучати до такої роботи спеціалізовані групи сприяння міліції (що утворюються шляхом добровільного об'єднання жителів), зведені загони громадян по підтримці громадського порядку, місцеві пункти охорони громадського порядку, жіночі рухи, об'єднання, благодійні установи, громадські приймальні, церкву, вуличні (будинкові) комітети громадян та ін. Для вказаних суб'єктів необхідно створити пільговий режим роботи, передбачити спрощений порядок створення, надати у безоплатне користування муніципальні приміщення і обладнання тощо.

8. Налагодити чітку координацію усієї запобіжної діяльності. Дану функцію слід покласти на координаційні центри по боротьбі з сімейним насильством. Вони мають забезпечити результативну взаємодію між усіма суб'єктами попередження. У структурі зазначених установ слід утворити статистичні відділи, де можна було б отримати інформацію щодо криміногенної ситуації у сімейно-побутовій сфері даного регіону.

9. Зрештою, слід забезпечити практичне упровадження

наукових рекомендацій по попередженню криміногенних сімейно-побутових конфліктів. Це можна зробити через спеціалізовані курси підвищення кваліфікації з проблем попередження саме умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері. Необхідно зобов'язати особовий склад служби дільничних інспекторів міліції, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, карного розшуку, бодай раз на два-три роки пройти спеціалізовану перепідготовку, за наслідками якої провести кадрову атестацію.

Таким чином, запобіжні зусилля суб'єктів попередження повинні бути спрямовані на дискредитацію злочинної ідеї й недопущення її реалізації через запобігання криміногенним проявам сімейного неблагополуччя, насильства та іншим небезпечним формам соціальної девіації.

3. Припинення сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинів проти особи полягає в суттєвому обмеженні проявів або в усуненні криміногенного об'єкту на мікрорівні. Сюди входить ліквідація місць, де збираються деморалізовані члени родини для задоволення примітивних потреб у випивці, сумнівних розвагах та низьких потягах, адже відомо, що такі осередки є типовим місцем для одноразових або періодичних гострих зіткнень насильницького спрямування. Одночасно значна увага має бути приділена ліквідації антигромадських компаній, в яких пропагується маргінально-насильницька субкультура і плекаються алкогольні традиції та деякі злочинні цінності. Це можна робити шляхом притягнення лідерів цих збіговиськ до встановленої адміністративної чи кримінальної відповідальності, а інших (пасивних) членів – шляхом повернення у родину, наприклад, через обмеження їх у дієздатності в силу ст. 15 Цивільного кодексу України та встановлення піклування з боку найбільш відповідального члена сім'ї [362]. Останнє дасть змогу встановити надійний контроль за поведінкою обмежено дієздатного по розпорядженню майном, заробітною платою, пенсією, тим самим унеможливить розтринькування домашнього майна в обмін на спиртні напої та ін. Проте головне, що у такий спосіб на тривалий час усувається можливість

взаємодії учасників неформальних збіговиськ антигромадського походження, що автоматично припиняє подальший розвиток конфліктних подій.

Отже, викладені рекомендації по врегулюванню та припиненню сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень слід розглядати як один із можливих напрямів розвитку прикладних аспектів наукової думки по цій проблематиці. Розуміння того, що у відтворенні названої категорії злочинів важлива роль належить як негативному сімейно-побутовому середовищу, так і окремим особистостям з їх деструктивним антигромадським потенціалом, вимагають розгляду проблеми попередження вказаної категорії злочинів на індивідуальному рівні.

3.4. Індивідуальне попередження сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень

Видається, що система індивідуального попередження тяжких насильницьких злочинів проти особи повинна будуватися, виходячи із специфіки криміногенних міжособистісних сімейно-побутових конфліктів, що становлять становий хребет їх детермінант. Як показало наше дослідження, у більшості випадків сімейно-побутові конфлікти, розвиваючись у часі, проходять низку послідовних стадій: передконфліктну, конфліктну взаємодію і розв'язання конфлікту. Кожна із цих стадій відрізняється ступенем емоційно-психологічної напруги, динамікою розвитку конфліктних подій, прийомами боротьби, поведінкою учасників, етапом виникнення, усвідомленням та реалізацією злочинної рішучості. Фактично, зазначені етапи конфліктного циклу співпадають із стадіями розвитку злочинного посягання: а) виникнення злочинного наміру; б) приготування та замах на злочин; в) закінчений злочин. Звідси впливає доцільність класифікації індивідуального попередження на три послідовні етапи: *профілактику*, *запобігання* та *припинення* злочинної поведінки. Специфіка криміногенних сімейно-побутових конфліктів при умисних вбивствах і тяжких тілесних ушкодженнях полягає у тому, що виникнення злочинного наміру, приготування та замах на злочин здебільшого співпадають і мають місце на стадії конфліктної взаємодії. Такі особливості обумовлені психічним станом винного (алкогольне сп'яніння, сильне емоційне збудження), віктимно-провокуючою поведінкою потерпілого, що разом породжують ситуативність та імпульсивність прийняття злочинного рішення. У зв'язку з цим, на стадії конфліктної взаємодії є можливість здійснити запобіжні заходи індивідуального попередження. Припинення злочинного посягання доцільно перенести на стадію розв'язання криміногенного конфлікту.

Натомість, індивідуальна профілактика передує названим етапам конфліктного циклу і має здійснюватися ще на передконфліктній стадії, коли тільки-но з'являється предмет конфлікту і зароджується ворожо-неприятна мотивація. Надалі розгляд змісту зазначених напрямів індивідуального попередження сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень буде проводитися в усталеній логічній послідовності: індивідуальна профілактика, запобігання, припинення злочинної поведінки.

Первинним напрямком індивідуального попередження зазначеної категорії злочинів є **індивідуальна профілактика злочинної поведінки**. Даний вид кримінологічної профілактики являє собою цілеспрямований корегуюче-виховний вплив на свідомість, волю, почуття, емоції осіб з метою випередження, обмеження та усунення притаманних їм антисуспільних потреб, інтересів, настанов, стереотипів поведінки, що з високим ступенем вірогідності свідчать про можливість вчинення сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень (у тому числі рецидиву злочинів). Даний вид профілактики здійснюється послідовно і поетапно. Насамперед, необхідно виявити коло осіб, поведінка і спосіб життя яких становить профілактичний інтерес, та поставити їх на профілактичний облік. Про джерела профілактичної інформації ми детально говорили у попередньому підрозділі, а тому немає сенсу ще раз на них зупинятися, оскільки вони ті ж самі. Натомість є потреба визначити коло осіб, які становлять профілактичний інтерес. Конкретизований підхід до вирішення цього завдання вимагає обов'язкового врахування рис і характеристик, а також типологічних особливостей злочинців. Ці чинники в тій чи іншій мірі яскраво притаманні окремим категоріям громадян, що обумовлює їх визнання за пріоритетні орієнтири профілактичного пошуку. Виходячи із викладеного, підвищеної профілактичної уваги потребують чотири категорії осіб.

По-перше, чоловіки 30 – 40 років, розлучені, не зайняті суспільно-корисною працею. Для них характерне: побутове пияцтво і алкоголізм, вживання наркотичних засобів, мають колишні судимості, вчиняють побутові

правопорушення. Ведуть святково-розгульний спосіб життя у колі собіподібних осіб. Відрізняються психологічною неврівноваженістю, емоційною нестійкістю, агресивно-імпульсивною спрямованістю поведінки у конфліктних ситуаціях.

По-друге, переважно жінки 14 – 29 років, як правило, одружені і працюючі, які тривалий час потерпають від проявів сімейного насильства або неблагополуччя. У зв'язку з цим, психологічне невдоволення сімейним чи особистим життям трансформується у стійку рішучість помститися кривднику.

По-третє, чоловіки 31– 50 років, одружені / проживаючі у фактичному шлюбі, непрацюючі (в деяких випадках можуть працювати на тяжких некваліфікованих роботах) із обмеженим інтелектуальним і культурним рівнем. Для них характерні: алкогольна обтяженість, деспотично-тиранічний стиль поведінки у сім'ї, підвищена конфліктність, егоцентризм, надмірно-зневажливе ставлення до членів сім'ї, схильність до бешкетування, домашніх “погромів”, сімейного насильства. Ініціюють криміногенні життєві ситуації.

До четвертої категорії осіб відносяться особи від 50 років і старші, із початковою освітою, у яких ослаблені або втрачені сімейні і соціальні зв'язки. Вони типові представники люмпенізованої частини населення. Як правило, це дезадаптовані особи, які ведуть деградовано-паразитичний спосіб життя і відрізняються соціальною занедбаністю, психічними аномаліями, соціальною відчуженістю, вороже-неприятним ставленням до оточуючих, нестійкою поведінкою у конфліктних ситуаціях.

Наведені чотири категорії громадян слід віднести до так званої групи ризику, оскільки їх соціально-психологічні характеристики, спосіб життя, нахили, стереотипи поведінки у конфліктних ситуаціях свідчать про антисуспільну спрямованість і потенційну суспільну небезпечність. Однак суб'єкти профілактики не повинні обмежуватися встановленням лише зазначених осіб, оскільки поза увагою можуть залишитися інші громадяни, не менш суспільно небезпечні. Зокрема, особи, які неодноразово притягалися до адміністративної відповідальності за бешкетування, побутове хуліганство, грубе порушення правил співжиття, конфліктуючі особи, які відбували

покарання чи знаходяться під адміністративним наглядом; конфліктуючі особи, які мають вогнепальну зброю; особи, які страждають різного роду психічними аномаліями та ін.

Виявлених громадян необхідно поставити на профілактичний облік із заведенням накопичуваної особової справи. Наступним етапом профілактичної діяльності буде кримінологічне вивчення підобліковців і джерел негативного впливу на них. Рекомендується зібрати, узагальнити і проаналізувати наступну інформацію, що становить певний профілактичний інтерес: соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні відомості. Процес збору та аналізу профілактичної інформації вимагає систематичного і динамічного підходу. Зібрану інформацію пропонується акумулювати у накопичувальній особовій справі підобліковця.

На основі систематичного, повного вивчення особливостей особи, причин і умов, тенденцій її антисуспільної поведінки у сімейно-побутовій сфері, можливо спрогнозувати ступінь імовірності вчинення нею умисного вбивства або тяжкого тілесного ушкодження. Виходячи із особливостей такого індивідуального прогнозу, слід планувати конкретні профілактичні заходи індивідуального впливу. Будь-які зміни у поведінці підобліковця мають знайти своє відображення в оперативному корегуванні запланованих заходів індивідуальної профілактики.

На початкових етапах формування особистості потенційного злочинця певний профілактичний ефект може дати встановлення мотивів конфлікту, на підставі чого будуються теми майбутніх профілактичних бесід. Головною метою останніх є здійснення індивідуально-виховного впливу на правопорушника задля корегування і перебудови його криміногенної поведінки. Зазначені бесіди повинні проводитися у емоційно привабливій формі з дотриманням педагогічних вимог толерантності, коректності і такту. Для забезпечення повноти й результативності виховного впливу подібних бесід, до їх проведення (окрім дільничних інспекторів міліції) бажано залучати фахівців: психологів, психотерапевтів, лікарів-наркологів, працівників

кризових центрів, а також осіб, які користуються відповідним авторитетом в очах правооружника. Не слід забувати, що будь-який правопорушник – це окрема особистість з неповторюваними рисами характеру і формами поведінки, а тому, без забезпечення індивідуально підходу в цій роботі, не варто очікувати позитивних результатів. У ході подібного спілкування дільничний інспектор міліції з'ясовує дійсні причини й умови антисуспільної поведінки правопорушника і вживає усі необхідні заходи по їх нейтралізації й усуненню. Зокрема, у разі коли особа зловживає спиртними напоями або вживає наркотичні засоби – намагається схилити її до добровільного проходження наркологічного обстеження і відповідного курсу лікування [363, с. 68]. У випадках, коли є достатні підстави для обґрунтованого припущення про наявність у правопорушника важкого психічного розладу, дільничний інспектор міліції схиляє особу пройти добровільний психіатричний огляд. У разі відмови громадянина від добровільного проходження такого огляду, лікар-психіатр звертається до суду із заявою про необхідність проведення такого огляду у примусовому порядку [322]. Дане положення Закону України “Про психіатричну допомогу” має надзвичайно важливе значення в аспекті ранньої діагностики різного роду психічних аномалій, що впливають на криміногенну поведінку правопорушників.

Із особами, схильними до проявів сімейного насильства, необхідно проводити застережливо-виховну роботу. Остання передбачає рекомендацію звернутися за кваліфікованою допомогою до психологів, психотерапевтів, що сприятиме зняттю психологічної напруги, невдоволення, корегуванні агресивної поведінки в сім'ї за умови відсутності в його діяч ознак злочину.

Думаємо, що нині необхідно відроджувати таку форму індивідуального виховного впливу, як шефство над правопорушником. Здебільшого йдеться про шефство за місцем проживання, оскільки переважна більшість правопорушників були непрацюючими. Значення шефства полягає у здійсненні позитивного корегуючого впливу на підшефного, контроль за його поведінкою, надання посильної допомоги у вирішенні життєвих проблем. Такого роду

шефство може бути доручено представникам місцевих Рад народних депутатів, дільничним інспекторам міліції, органам опіки і піклування, членам громадських формувань з охорони громадського порядку, членам будинкових, вуличних комітетів та ін. Позитивний корегуючий вплив на криміногенну поведінку правопорушника досягається шляхом проведення виховних і попереджувальних бесід, розгляду неправомірної поведінки на засіданнях будинкових, вуличних комітетів, пунктів охорони громадського порядку та ін., ізоляції підшефного від неформальних компаній антисуспільного спрямування, втягнення у суспільно-корисні заняття трудового, громадського, спортивного, самодіяльного характеру. Постійний контроль за поведінкою підшефного у сімейно-побутовій сфері передбачає періодичне його відвідування за місцем проживання, опитування членів сім'ї, сусідів, знайомих щодо наявності певних позитивних змін у поведінці, особисте спостереження шефа за подальшою поведінкою правопорушника [364, с. 34 – 38]. Разом з тим, шефська діяльність завжди включає надання допомоги правопорушнику у працевлаштуванні, вирішенні або покращенні житлових умов, у проходженні лікування від алкоголізму, наркоманії, психічних розладів та ін., виходячи із реальних можливостей шефа.

Підвищеної профілактичної уваги вимагають особи, які звільнилися з місць позбавлення волі, особливо ті, які вчинили насильницькі злочини проти особи або окремих членів родини. На наш погляд, нині назріла гостра необхідність створення центрів постпенітенціарної адаптації, до яких на певний проміжок часу необхідно поміщати осіб, котрі звільнилися від відбування покарання і бажають повернутися у колишні сім'ї або створити нові. Такі центри повинні стати як тимчасовим притулком для звільнених, так і місцем, в якому вони отримають психологічну, медичну, соціальну допомогу по закріпленню результатів пенітенціарного виправлення, прищеплення стійких навиків правомірного владнання сімейно-побутових конфліктів, по підготовці до повернення у колишню сім'ю чи створення нової родини. Безумовно, бажано, щоб звільнений повертався у колишню сім'ю. Проте у разі, коли члени

родини, в силу різних причин, категорично заперечують проти його повернення, необхідно вжити усіх заходів, щоб така особа не потрапила у колишню сім'ю, оскільки це може сприяти відновленню криміногенно-конфліктних взаємин і призвести до рецидиву злочинних дій. У таких випадках доцільно орієнтувати звільнених на створення нової родини. При наявності законних підстав, над звільненими доцільно встановити адміністративний нагляд, що забезпечить контроль за їхньою поведінкою з боку міліції і сприятиме запобіганню злочинному рецидиву.

Службою дільничних інспекторів міліції або кримінальною міліцією у справах неповнолітніх виносяться офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї особам, які систематично вчиняють насильницькі акції, про що їм повідомляється під розписку. Одночасно таких членів сім'ї беруть на відповідний профілактичний облік [321]. Так, за даними Департаменту адміністративної служби міліції МВС України за перше півріччя 2003 року за вчинення фізичного і психологічного насильства в сім'ї на вказаний облік поставлено 12 тисяч чоловік [365, с. 7]. Автор цієї роботи у 2003 році провів анкетування 100 дільничних інспекторів міліції м. Харкова з приводу практичного впровадження положень Закону України "Про попередження насильства в сім'ї". Дане дослідження показало, що на практиці дільничні інспектори міліції найчастіше вдаються до такого заходу як винесення офіційного попередження правопорушнику про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та неприпустимість віктимної поведінки – 77% відповідей. Причому в абсолютній більшості випадків йдеться про попередження саме винуватця сімейного насильства, а не жертви насильства. Під час реєстрації офіційного попередження доводять до відома правопорушника, що якщо він і надалі буде чинити акти сімейного насильства, то буде винесено захисний припис, яким йому заборонятиметься чинити певні дії по відношенню до жертви, а також про можливість притягнення до встановленої законом адміністративної (ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення) чи кримінальної відповідальності. Отже,

приведений комплекс заходів індивідуальної профілактики злочинної поведінки не є вичерпним. Проте послідовне, систематичне і комплексне здійснення цих заходів сприятиме виявленню та профілактичному корегуванню конфліктно-криміногенної поведінки потенційних злочинців, що в тій чи іншій мірі зменшить імовірність вчинення з їх боку сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Разом з тим, слід відмітити, що розглянута система заходів індивідуальної профілактики злочинної поведінки далеко не завжди забезпечує переорієнтацію антигромадської спрямованості потенційних злочинців. У силу певних особливостей розвитку динаміки сімейно-побутового конфлікту досить складно, а, подекуди, і неможливо за допомогою лише профілактичних заходів припинити криміногенну ескалацію конфліктних взаємин. Зазначене вимагає у випадках неефективності індивідуальної профілактики активно вдаватися до запобіжних заходів попередження злочинної поведінки.

За результатами нашого дослідження довготривалому розвитку динаміки конфлікту багато в чому сприяло застосування з боку потенційного злочинця грубої фізичної сили в ході розв'язання чергового конфліктного епізоду. Тривала безкарність сімейно-побутових правопорушників закріплювала звичку силових акцій конфліктної боротьби, внаслідок чого у них формувалася і стверджувалася психологічна готовність до протиправного посягання [366, с. 27; 367, с. 87]. Видається, що своєчасне реагування суб'єктів попередження на факти антигромадської поведінки сімейно-побутових правопорушників дозволило б запобігти закономірному переростанню останньої у злочинну. Комплекс заходів запобігання індивідуальній злочинній поведінці досить різноманітний. Уявляється, що, насамперед, суб'єктам попередження необхідно примусити сімейно-побутових правопорушників усвідомити, що за будь-які вчинки антигромадського спрямування їм неминуче доведеться нести установлену законом відповідальність. Надзвичайно важливого значення набуває подальше удосконалення правової бази покарання з тим, щоб нормативно забезпечити принцип невідворотності і диференціації покарання за

вчинки, які не становлять значної суспільної небезпеки. Передусім, йдеться про приведення Законів України у відповідність із Законом "Про попередження насильства в сім'ї", який набрав чинності 20 березня 2002 року. Згідно до вищезгаданого Закону, підставами для вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї є: а) заява про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильницьких дій; б) висловлене відміченими особами бажання на вжиття таких заходів у разі, якщо дане повідомлення або заява надійшли не від них особисто; в) отримання повідомлення про насильство в сім'ї або реальну його загрозу стосовно неповнолітнього чи недієздатного члена сім'ї [321]. Про заходи профілактики насильства в сім'ї йшлося раніше. До заходів запобігання законом відноситься винесення дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної міліції у справах неповнолітніх захисного припису. За перше півріччя 2003р. було винесено більше 2 000 захисних приписів [365, с. 7]. Результати нещодавнього (жовтень 2003р.) анкетування дільничних інспекторів міліції м. Харкова показало, що лише 12% респондентів виносять захисний припис у випадках, коли правопорушники, неважаючи на офіційне попередження, продовжують чинити акти сімейного насильства. Винесення такого припису підлягає погодженню з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором, що за словами близько 35% дільничних інспекторів, значно ускладнює процесуальну процедуру винесення такого припису. З огляду на це пропонуємо спростити названу процедуру і виключити погодження винесення захисного припису з прокурором. Нагадаємо, що після отримання захисного припису, особі, стосовно якої він винесений, забороняється здійснювати по відношенню до жертви насильства такі дії: чинити конкретні акти насильства в сім'ї, отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї, розшукувати її, якщо вона за власним бажанням перебуває у невідомому для кривдника місці, відвідувати таку особу, вести з нею телефонні переговори [321]. У ході проведеного анкетування дільничним інспекторам міліції було поставлене питання: "Яким чином здійснюється контроль за виконанням вимог

захисного припису?” Показово, що 70% опитаних дільничних інспекторів утрималися від відповіді. Лише близько 20% респондентів зауважили, що шляхом відвідування потерпілих за місцем проживання, 4% – через опитування сусідів, 3% – через опитування членів сім’ї, і 3% чесно зізналися у тому, що такий контроль не здійснюється взагалі. Наведені результати анкетування дільничних інспекторів красномовно засвідчують, що великою проблемою на шляху нормалізації криміногенної ситуації у сімейно-побутовій сфері залишається відсутність систематичних і дієвих форм контролю за виконанням вимог захисного припису, обмежені можливості примусового впливу на осіб, які неодноразово, незважаючи на вжиті заходи, продовжують чинити сімейну наругу над фактично беззахисною жертвою. Вважаємо за доцільне передбачити кримінальну відповідальність за вчинення насильства у сім’ї шляхом введення до відповідних статей Кримінального Кодексу України (ст.ст. 120, 125, 126, 129) кваліфікуючих ознак, що передбачають відповідальність за насильство в сім’ї. Така пропозиція випливає з того, що адміністративні стягнення, передбачені ст. 173-2 КпАП України, зводяться в основному до накладення штрафу на винуватця сімейного насильства. При цьому одночасно страждає і жертва сімейного насильства, яка зазвичай є матеріально залежною від тирана. Крім цього, пропонуємо внести деякі доповнення у сімейне та житлове законодавство для створення більш широких можливостей попередження насильства в сім’ї. Зокрема, визнати факти систематичного застосування насильства в сім’ї як підставу для розірвання шлюбу, що дасть змогу запобігти переростанню криміногенних конфліктних взаємин у злочинне посягання проти жертви сімейного насильства. Одночасно є сенс доповнити житлове законодавство нормою, яка б визначала однією із підстав для примусового обміну житла факт недосягнення згоди про обмін після розірвання шлюбу у зв’язку із вчиненням насильства у сім’ї. Останнє доповнення обумовлене тим, що, як з’ясувалося у ході проведеного дослідження, нерідко криміногенна ескалація сімейно-побутового конфлікту, котра призводить до вчинення тяжкого насильницького злочину, пов’язана із вимушеним спільним

проживанням колишнього подружжя в одному житлі. Запропоновані доповнення дозволять своєчасно припинити подальше небезпечне загострення конфліктних взаємин шляхом ізоляції учасників зіткнення один від одного.

Важливим напрямком запобігання сімейно-побутовим вбивствам і тяжким тілесним ушкодженням буде невідворотне накладення на правопорушників адміністративних стягнень за виготовлення, зберігання самогону і апаратів для його виготовлення (ст. 176 КпАП України), а також за придбання самогону і інших міцних спиртних напоїв домашнього виробництва (ст. 177 КпАП України) [368]. Дані заходи в певній мірі сприятимуть боротьбі з пияцтвом та зловживанням спиртними напоями членами сімейно-побутової мікрогрупи, адже встановлено, що алкогольна проблема – головний предмет сімейно-побутового конфлікту. Однак викликає стурбованість той факт, що нині вкрай обмежені правові можливості боротьби із таким розповсюдженням явищем, як пияцтво і алкоголізм. Осіб, які зловживають спиртними напоями чи являються хронічними алкоголіками, суб'єкти попередження фактично можуть лише схилити до добровільного проходження відповідного лікування. Проте більшість алкоголіків хворими себе не вважають, а тому відмовляються від лікування. У таких ситуаціях працівники міліції фактично позбавлені будь-яких важелів примусового впливу на даних осіб. Результатом подібного невтручання стає прогресуюча алкогольна деградація, що накладає негативний відбиток на поведінку алкоголіків. Остання набуває неврівноважених, імпульсивних рис, загострює конфліктність із оточуючими, а, отже, створює реальну загрозу вчинення з боку таких осіб протиправних дій, у тому числі тяжких насильницьких злочинів проти особи. Вважаємо, що успіх запобігання сімейно-побутовим вбивствам і тяжким тілесним ушкодженням у значній мірі залежить від попередження пияцтва і алкоголізму з боку потенційних злочинців, оскільки ці чинники виступають основними умовами індивідуальної злочинної поведінки. З цієї метою, перш за все, необхідно створити відповідну нормативну базу, яка б регламентувала цю діяльність, а вже згодом, на її основі розробляти систему заходів попередження пияцтва і алкоголізму.

Для досягнення індивідуальної переорієнтації антисуспільної настанови особи досить часто вживання заходів адміністративного примусу буває недостатнім. Певний запобіжний ефект може бути досягнутий у результаті застосування кримінально-правових норм так званої "подвійної превенції" [369, с. 96]. Це норми про кримінальну відповідальність за діяння, вчинення яких створює умови і сприятливу обстановку для вчинення інших, більш тяжких злочинів. Йдеться про притягнення до кримінальної відповідальності за доведення до самогубства (ст. 120 КК України), погрозу вбивством (ст. 129 КК України), побої і мордування (ст. 126 КК України), умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК України), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК України), приготування до умисного вбивства (ст.ст. 14 і 15 КК України), незаконне поводження зі зброєю (ст. 263 КК України), хуліганство (ст. 296 КК України). У зв'язку з цим, співробітниками міліції необхідно приділяти підвищену увагу розгляду повідомлень громадян стосовно проявів сімейного насильства і ретельно перевіряти їх на предмет встановлення у діях правопорушника ознак злочину. У разі наявності в їх діях складу злочину, винних осіб доцільно притягувати до кримінальної відповідальності, тим самим досягається запобігання вчиненню ними сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Ефективність такого заходу підкреслюється даними Департаменту адміністративної служби міліції на прикладі Донецької області, де за два роки було закінчено розслідування більше 1 000 кримінальних справ за погрозу вбивством на ґрунті насильницьких дій в сім'ї, в наслідок чого майже вдвічі у цій області зменшилася кількість сімейно-побутових вбивств [365, с.7].

Серед заходів запобігання розглядуваних злочинів окремо слід виділяти ті, що передбачають медичну реабілітацію осіб із психічними аномаліями [370, с. 11]. Раніше ми зазначали, що таких осіб необхідно ставити на профілактичний облік, надавати психіатричному огляду (у тому числі у примусовому порядку). Якщо у даних осіб буде встановлено тяжкий психічний розлад, внаслідок чого вони вчиняють чи виявляють реальні наміри вчинити дії,

що являють собою підвищену суспільну небезпеку, суб'єктам попередження сумісно із медичними працівниками необхідно вжити невідкладних заходів по їх госпіталізації до психіатричних закладів. У разі необхідності така госпіталізація може проводитися у примусовому порядку згідно з рішенням суду [322]. Для забезпечення своєчасності виявлення ускладнень психічних розладів у осіб, які їх мають, необхідно налагодити чітку взаємодію між спеціальними психіатричними закладами і місцевими відділами внутрішніх справ. Не варто забувати, що своєчасна госпіталізація таких громадян може запобігти вчиненню ними сімейно-побутового вбивства або тяжкого тілесного ушкодження, оскільки відомо, що намір на злочинне посягання у них, як правило, виникає і відразу реалізується в ході розвитку одного із конфліктних епізодів.

Вагоме місце у системі запобіжних заходів має належати попередженню кримінологічного рецидиву. Особлива увага повинна приділятися особам, які звільнилися від відбування покарання, якщо їх поведінка у сімейно-побутовій сфері свідчить про достатньо стійкі антисуспільні настанови. До діяльності по запобіганню рецидиву злочинних дій окрім дільничних інспекторів міліції доцільно залучати співробітників карного розшуку. У випадках, коли поведінка відміченої категорії осіб носить криміногенну спрямованість (систематичні конфлікти у сім'ї, бійки, паразитичний спосіб життя, вчинення різного роду правопорушень та ін.), важливо забезпечити постійний контроль за ними, а також запобіжний вплив з метою зміни стереотипу поведінки. Вказаний контроль досягається шляхом постановки їх на спеціальний облік, проведення оперативно-розшукових заходів гласного і негласного характеру для отримання і перевірки інформації щодо намірів окремих осіб. Крім того, даний контроль забезпечується здійсненням працівниками міліції адміністративного нагляду і обмежень, що з нього випливають, стосовно осіб, над якими він встановлений. Запобіжний вплив може виражатися у проведенні застережливих бесід із цими особами, у ході яких роз'яснюються наслідки подальшої антигромадської поведінки, притягнення до встановленої відповідальності за вчинки, що не

становлять значної суспільної небезпеки, у наданні необхідної психотерапевтичної, наркологічної чи психіатричної допомоги, встановленні заборон і зобов'язань, передбачених адміністративним наглядом та притягнення до відповідальності за порушення його правил.

Окрім зазначених, до головних заходів запобігання індивідуальній злочинній поведінці ми відносимо протидію криміногенним конфліктам. Специфіка запобіжних заходів залежить від виду сімейно-побутових конфліктів.

Запобігання продовжуваним і періодичним конфліктам у сімейно-побутовій сфері. Ця діяльність починається із вивчення характеру зіткнень, з'ясування причин ескалації і динаміки розвитку конфлікту. Встановлено, що дані різновиди криміногенних сімейно-побутових конфліктів вирізняються тривалим наростанням емоційно-психологічної напруги. Звідси, для запобігання емоційному “вибуху” злочинного гатунку, доцільно ізолювати учасників протиборства один від одного. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки у випадках побутового насильства вимагають 72 годинного “заспокійливого” періоду [371, с. 46]. Убачається, що в перспективі є сенс перейняти цей закордонний досвід. Протягом 72 годинного періоду учасники конфлікту повинні проживати окремо, не бачитися і не спілкуватися. Місцем тимчасового проживання можуть бути притулки для жертв сімейного насильства при кризових центрах, а у разі їх відсутності - спеціальні кімнати у гуртожитках чи номери у готелі. За час “заспокійливого” періоду необхідно виконати низку дій. 1. Надати психологічну (психотерапевтичну), медичну, соціальну допомогу постраждалій стороні. 2. Вирішити питання щодо внесення офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї у відношенні учасника конфлікту, який застосовує насильницький вплив на суперечника. Якщо таке попередження вже зроблено, то дільничний інспектор міліції за погодженням із начальником райвідділу і прокурором може винести правопорушнику захисний припис [321]. Одночасно суб'єкти запобігання мають визначитися щодо необхідності надання винуватцю насильства

психологічної, психіатричної чи наркологічної допомоги, а також проходження відповідного курсу лікування. 3. Після закінчення 72 годинного періоду пропонуємо звести учасників конфлікту для запобіжної бесіди за участю посередника. Останніми можуть бути як офіційні особи (дільничний інспектор міліції, працівник кризового центру), так і неофіційні (психотерапевт, психолог). Посередники повинні відповідати таким вимогам: нейтральність, об'єктивність, конфіденційність, високий професіоналізм. Так звану запобіжну бесіду можна умовно розділити на три етапи: **підготовчий, аналітичний та підсумковий.**

На підготовчому етапі спілкування посереднику належить налагодити психологічний контакт із конфліктуючими і досягти їхньої комунікативної прихильності. Це завдання досить складне. Тут від посередника очікується висока педагогічна майстерність, почуття такту і неабиякі психологічні навички. Коли посередник відчує (по інтонації, міміці, настрою), що учасники бесіди психологічно готові до аналізу криміногенного конфлікту, тоді є сенс перейти до аналітичного етапу запобіжної діяльності.

На аналітичній стадії, передусім, необхідно з допомогою конфліктуючих чітко визначити предмет конфлікту, а також причини його ескалації. Зокрема, запропонувати кожному учаснику конфлікту (почергово) висловитися з цього приводу, а потім дати змогу їм обмінятися претензіями і, відповідно, аргументацією. Далі посередник повинен зафіксувати усі претензії і піддати їх критичному аналізу, "профільтрувати". Таким чином, будуть вирішені головні претензії, що і становлять предмет конфлікту. Потім необхідно з'ясувати причини ескалації конфлікту, встановити взаємозв'язок між конкретною ситуацією і черговим конфліктним епізодом та знайти способи послаблення цього зв'язку, тим самим запобігти подальшій ескалації конфлікту. З'ясувавши предмет конфлікту, посередник повинен запропонувати декілька варіантів його владнання і приступити до їх обговорення. Кінцевою метою такого спілкування є досягнення компромісного рішення, що базується на взаємних поступках конфліктуючих. Конструктивне обговорення проблеми

можливе лише при дотриманні наступних правил: а) конфліктуючі зобов'язані вибачити (хоча б частково) один одному колишні образи, кривди, приниження; б) учасники конфлікту мають зрозуміти, що у конфлікті не буває беззаперечних переможців, оскільки перемога за будь-яку ціну – вірний шлях до подальшої ескалації конфліктних взаємин; в) припинити ескалацію неможливо без зміни ставлення конфліктуючих один до одного та до предмету конфлікту. Йдеться про емпатію, толерантність учасників. Неухильне дотримання викладених положень сприятиме якнайшвидшому пошуку взаємоприйняттого варіанту владнання конфлікту. Відшукання та схвалення обома конфліктуючими компромісного рішення створить конструктивне підґрунтя для припинення конфліктної ескалації.

Підсумковий етап. Для закріплення досягнутих домовленостей доцільно поставити на контроль подальший розвиток взаємин між особами. З цією метою пропонується посереднику періодично відвідувати конфліктуючих за місцем проживання, а також запрошувати їх на контрольні запобіжні бесіди. Вважаємо, що виконання приведених рекомендацій дасть змогу на певний час ослабити конфліктно-емоційну напругу, обмежити насильницький вплив і блокувати криміногенну ескалацію конфліктних взаємин.

Окремо слід зупинитися на запобіганні **одноразовим криміногенним конфліктам**. Пропонуємо наступні кримінологічні рекомендації запобіжного спрямування. З метою запобігання одноразовим криміногенним конфліктам, що з високим ступенем вірогідності можуть призвести до вчинення тяжкого насильницького злочину проти особи, слід дотримуватися наступних правил. Всіляко уникати сумісного вживання спиртних напоїв в ізольованих місцях з особами (у групі осіб), для яких характерні емоційна нестійкість, підвищена психологічна збудженість, агресивність, сварливість, безпричинні спалахи гніву та люті. Оскільки, потерпілий і злочинець, як правило, добре знайомі особи, то вони здебільшого знають нахили і звички один одного. Якщо уникнути сумісного вживання спиртних напоїв не вдалося, слід у повній мірі контролювати обстановку і намагатися не провокувати конфлікт із

неврівноваженими особами. У разі, коли конфлікт виник і починається його криміногенне нагнітання, варто власними силами спробувати нейтралізувати його розвиток і погодитися із позицією суперечника, змінити тему розмови і намагатися покинути місце події під будь-яким приводом. Не варто забувати, що розмову із суперечником необхідно вести у коректній формі, не припускаючи образливих висловлювань і погроз на його адресу. У випадку, коли не вдалося нейтралізувати криміногенну ескалацію конфлікту, а із поведінки потенційного злочинця (підвищена збудженість, відповідна жестикуляція, рішучі наміри) стає очевидною висока імовірність протиправного посягання, слід негайно вдатися до однієї із наступних дій: покинути місце події силоміць, покликати на допомогу сторонніх осіб, дати рішучу відсіч нападнику в межах необхідної оборони. Урахування викладених положень дозволить запобігти переростанню одноразових гострих зіткнень у сімейно-побутові вбивства і тяжкі тілесні ушкодження.

Специфічність вчинення сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень полягає у тому, що переважна більшість винних вчиняли злочинне посягання не готуючись до нього завчасно. Так, протиправний намір у переважній більшості злочинців виник у ході конфлікту, що переріс у бійку (кваліфіковані вбивства – 61, 0%, умисні вбивства – 80,3%, тяжкі тілесні ушкодження – 87,2% випадків). Лише 26,8%, 14,5%, 6,8% винних, відповідно, завчасно готувалися до злочинного посягання. У решті винних (12,2%, 5,2%, 6,0%, відповідно) такий намір з'явився раптово без будь-яких зрозумілих причин. У зв'язку з цим, особливого значення набуває такий напрямок попередження індивідуальної злочинної поведінки, як **припинення насильницьких посягань**. Змістом даного напрямку попередження буде діяльність суб'єктів попередження по припиненню протиправного посягання на стадії готування до злочину і замаху на злочин. Кінцевою метою припинення злочинів є недопущення злочинного посягання у випадках, коли особа розпочала умисне створення умов для вчинення злочину, або відвернення настання тяжких наслідків, спричинених замахом на вчинення злочину. В

умовах непримиримого конфліктного протистояння в межах окремої сім'ї, що супроводжується силовими акціями покарання, міститься реальна небезпека злочинного посягання, тому ми вважаємо виправданими заходи по розірванню (припиненню) шлюбу. За таких обставин прийнятним рахуємо встановлення режиму окремого проживання подружжя та юридичне розірвання шлюбу. У першому випадку згідно з ч.1 ст. 119 Сімейного кодексу України за заявою подружжя або позовом одного із них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання, у разі неможливості чи небажання їх проживати спільно. У разі поновлення сімейних відносин на підставі заяви одного із подружжя, режим окремого проживання припиняється за рішенням суду [372]. У другому випадку юридичне розірвання шлюбу знімає із учасників протиборства моральні й матеріальні зобов'язання та створює сприятливе підґрунтя для пошуку нового партнера для шлюбних взаємин. В обох випадках втрачається актуальність протидії суперечнику, бо розірвана емоційна близькість та усунена його фізична присутність. У зв'язку з цим, динаміка конфлікту припиняється.

Заходи по примусовому вилученню із конфлікту найбільш агресивного учасника. Ці заходи є своєрідним доповненням попередніх і направлені на остаточну фізичну ізоляцію учасників конфлікту, що покладе край криміногенній ескалації [373, с. 198]. До них відноситься примусовий обмін житла в судовому порядку за відсутності взаємної згоди розлученого подружжя на добровільний обмін. Подібний захід є досить дієвим, коли особи після фактичного чи юридичного розлучення продовжують небезпечно конфліктувати на ґрунті вимушеного сумісного проживання.

Припинення конфлікту може бути досягнуто у результаті примусового виселення учасника конфлікту за систематичне грубе порушення правил співжиття, громадського порядку та спокою громадян. У такий спосіб може бути припинений як внутрішньосімейний конфлікт, так і конфлікт між сусідами. Показово, що в обох випадках зіткнення, зазвичай, супроводжуються бешкетуванням, хуліганськими проявами, цинічним нехтуванням правил

співжиття, псуванням майна, незважаючи на заходи адміністративного реагування з боку правоохоронних органів. Відтак, примусове видалення винуватця наведених діянь дозволить припинити конфліктні непорозуміння між громадянами.

Незважаючи на те, що сімейно-побутові вбивства і тяжкі тілесні ушкодження здебільшого не готуються завчасно, в ході вивчення кримінальних справ нашу увагу привертали випадки, коли винні зовні проявляли злочинний намір. Йдеться про непоодинокі погрози фізичною розправою, у тому числі і вбивством, котрі винні висловлювали на адресу потерпілих до вчинення злочину. У окремих випадках сімейні насильники приносили додому знаряддя вбивства (сокири, ножі, мотузки) і розповідали потенційному потерпілому яким чином вони можуть бути використані у ході наступного конфлікту. Недооцінка криміногенності подібних проявів, залишення їх без реагування (у тому числі і через небажання втручатися у “сімейні справи”) сприяє реалізації злочинного наміру і приховуванню слідів злочину [374, с. 13]. Для своєчасного припинення готування до вчинення злочину пропонуємо наступний набір превентивних заходів.

1. Посилена оперативно-розшукова діяльність інспекторів міліції, громадян, що має на меті виявлення ознак готування із широким залученням позаштатного персоналу, громадських формувань, дільничних інспекторів міліції до попередження злочинного посягання.
2. Спонування осіб, які виношують злочинні наміри до добровільної відмови від протиправних дій, вилучення можливих знарядь вчинення злочину, попередження потенційних потерпілих, яким загрожує небезпека.
3. Підвищення відповідальності працівників міліції, які халатно відносяться до своїх службових обов'язків і залишають без належного реагування факти погроз, бійок, помсти, що надалі призводять до вчинення сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. У кожному такому випадку необхідно проводити об'єктивне службове розслідування і по його результатам вживати рішучих заходів реагування.
4. Забезпечити чітку взаємодію між черговими частинами, черговими нарядами, патрульно-постовою службою, спеціальними

підрозділами оперативного реагування з тим, щоб у разі необхідності негайно прибути на місце події і вжити спеціальних заходів по припиненню вже розпочатого злочинного посягання. Вважаємо, що саме від оперативності прибуття на місце злочинного посягання у більшості випадків прямо залежить, чи буде злочин своєчасно припинений чи ні. З цього приводу зауважимо, що у 52% випадків працівники міліції прибували на місце події за 30 хвилин після повідомлення, у 32% випадків – за 20 хвилин. Так, кожний шостий виїзд здійснювався упродовж години [375, с. 4]. Подібні зволікання призводять до запізненого прибуття, коли злочинне посягання вже завершено і тяжкі наслідки настали. Для покращення ситуації, що склалася, вважаємо за доцільне створення мобільних груп оперативного реагування в структурі органів міліції по боротьбі саме з насильницькою злочинністю проти життя й здоров'я особи. Чисельність таких груп повинна визначатися кількістю населення, що проживає на адміністративно-територіальній одиниці і криміногенною ситуацією, яка там склалася. 5. Оперативне припинення злочинного посягання. Воно базується на ст. 30 Конституції України [376]. До нього входять проникнення у будівлю, де відбувається замах, застосування сили і спеціальних засобів. У разі необхідності - здолання опору злочинця, його затримання, арешт, вилучення знарядь злочину, фіксацію обстановки, встановлення свідків і збір доказів, надання допомоги потерпілому, переведення останнього у безпечне місце.

Комплексна реалізація наведених та інших заходів забезпечить своєчасне припинення злочинного посягання, що потягне за собою відвернення тяжких наслідків для потерпілого у вигляді смерті або тяжких тілесних ушкоджень.

На окремий розгляд заслуговує **віктимологічна профілактика**, оскільки відомо, що у переважній більшості випадків остаточне прийняття рішення про вчинення злочину багато в чому залежить від віктимної поведінки потерпілих в умовах конфліктної взаємодії із винним. Дослідженням встановлено чотири найбільш розповсюджених види такої поведінки залежно від характеру прояву та інтенсивності впливу на прийняття злочинного рішення (агресивно-викликаюча, аморально-провокуюча, надокучливо-дошкульна, нейтральна). Із

наведеного впливає, що індивідуальне попередження злочину має проводитися і у відношенні потенційного потерпілого, оскільки, з одного боку, він є обов'язковим учасником криміногенного конфлікту, що виливається у протиправне посягання, а з іншого – віктимна поведінка жертви відіграє важливу роль у механізмі умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Сукупність попереджувальних заходів, що проводяться у відношенні потенційного потерпілого, традиційно називаються віктимологічною профілактикою [266, с. 167, 168]. Індивідуальна віктимологічна профілактика має на меті позитивну зміну особистісних якостей, властивостей потенційної жертви для того, щоб припинити або змінити віктимну тенденцію в її поведінці [274, с. 29; 377, с. 69]. Початковий етап віктимологічної профілактики – це виявлення потенційних потерпілих і постановка їх на профілактичний облік. Джерела надходження профілактичної інформації залишаються незмінними. Надзвичайної актуальності сьогодні набуває питання організації віктимологічного обліку потенційних потерпілих від сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Так склалося, що традиційно суб'єкти попередження концентрують профілактичні зусилля на потенційному злочинці: вивчається його особистість, зв'язки, оточення, наміри та ін. При цьому безпідставно поза увагою залишається потенційний потерпілий, значення поведінки якого у прийнятті злочинного рішення важко переоцінити. Отже, для підвищення профілактичного впливу на злочинця необхідно також максимально враховувати характеристики жертви. Першим кроком у цьому напрямку повинно стати створення відповідного профілактичного обліку потенційних потерпілих.

Наступним етапом віктимологічної профілактики буде кримінологічне вивчення особистості і поведінки потенційного потерпілого. Збору, узагальненню і аналізу підлягають відомості соціально-демографічного, морально-психологічного, кримінально-правового характеру, які мають бути враховані при плануванні і проведенні індивідуальної профілактики віктимної поведінки. Окрім цього, важливо встановити причини особистісної віктимності,

характер взаємин між потенційним злочинцем і потерпілим, предмет конфлікту, вплив поведінки жертви на криміногенну ескалацію конфлікту та ін. На основі аналізу зібраної інформації доцільно створити індивідуальний прогноз щодо ймовірності особи стати жертвою протиправних дій. Виходячи із результатів цього передбачення, слід планувати конкретні заходи віктимологічної профілактики. Підбір заходів профілактичного впливу на потенційну жертву мусить відбуватися із врахуванням особистісної віктимності і найбільш характерних різновидів віктимної поведінки. Такий підхід забезпечить диференційований вплив на кожну із категорій жертв, що важливо як для нейтралізації особистісної віктимності, так і для зміни криміногенної спрямованості їх поведінки. Пропонуємо конкретні набори заходів віктимологічної профілактики виділених нами основних різновидів віктимної поведінки потерпілих від умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері.

1. Віктимологічна профілактика агресивно-викликаючої поведінки потенційних потерпілих.

Даний різновид поведінки має два основних прояви: 1) одноразовий або періодичний конфлікти під час сумісного вживання спиртних напоїв, у ході чого особа поводить себе зухвало, нагнітає емоційну напругу, висловлює приниження, погрози, провокує бійку, що завершується спричиненням тяжкої шкоди; 2) продовжуваний конфлікт, у якому особа виконує роль сімейного агресора, систематично вчиняє акти сімейного насильства, внаслідок чого стає жертвою власних деструктивно-насильницьких дій.

У першому випадку профілактичні заходи віктимологічного характеру багато в чому збігаються із тими, що спрямовані на профілактику індивідуальної злочинної поведінки. До них входять виховно-застережливі заходи: індивідуальні бесіди, психотренінг безконфліктного спілкування, схилення до лікування алкоголізму, психічних аномалій, прищеплення навичок поведіння у конфліктно-криміногенних ситуаціях та ін. Проведення цих заходів повинно сприяти вирішенню декількох задач: послабленню

особистісної агресивності, створенню у особи переконаності про неминучість тяжких наслідків для неї самої через її насильницькі стереотипи поведінки, що загалом сприятиме нейтралізації особистісної віктимності. У разі, коли особа не піддається виховному впливу, доцільним буде вжити до неї примусових заходів: направлення на примусове лікування від психічних розладів, накладення адміністративних стягнень за вчинення різного роду побутових правопорушень, притягнення до кримінальної відповідальності за діяння, що не становлять підвищеної суспільної небезпеки та ін.

У відношенні осіб, які вчиняють акти сімейного насильства, окрім зазначених, необхідно вжити заходи, що направлені на попередження насильства в сім'ї (винесення офіційного попередження про неприпустимість зазначених дій, постановка на профілактичний облік, винесення захисного припису). Разом з тим, дуже важливо ізолювати (хоча б тимчасово) вороже налаштованих один до одного осіб, що забезпечить певне обмеження ескалації конфліктних взаємин. Це може бути адміністративний арешт за систематичні правопорушення у сімейно-побутовій сфері, розірвання шлюбу, тимчасове проживання у різних місцях, примусовий обмін житла, виселення за неможливістю сумісного проживання. Крім того, за місцем проживання сімейних насильників необхідно створити обстановку нетерпимості до проявів насильства в сім'ї, використовуючи зусилля інших членів родини, сусідів, будинкових, вуличних комітетів, пунктів охорони громадського порядку, дільничних інспекторів міліції [378, с. 271]. Перелічені заходи покликані розвінчати упевненість сімейного агресора у безкарності і вседозволеності, що в певній мірі сприятиме зміні його криміногенно-віктимної поведінки в сім'ї.

2. Заходи по профілактиці аморально-провокуючої поведінки потенційних потерпілих.

Названий різновид віктимної поведінки складається із активної і пасивної провокації аморального характеру. З одного боку, особи характеризуються демонстративно-легковажною поведінкою, допускають подружні зради, мають випадкові сексуальні контакти, створюють різного роду інтимні інтриги,

нерідко маніпулюють почуттями та емоціями своїх партнерів, чим активно проваюють їх на вчинення протиправних вчинків. З другого боку, потерпілі були типовими представниками люмпенізованої частини населення, а тому відрізнялися дезорганізованістю, соціальною занедбаністю, алкоголізмом, веденням паразитичного способу життя, чим ганьбили членів родини і пасивно проваювали на заподіяння тяжкої шкоди.

Зменшити індивідуальну віктимність осіб першої категорії досить складно, оскільки їх поведінка продиктована вадами характеру, життєвих установок, ціннісних орієнтацій, які є достатньо сформованими. Вважаємо, що профілактичний вплив у даних випадках спрямовується на переконання особи у небезпечності для неї її поведінки. Це досягається під час бесід із працівниками міліції, у ході яких роз'яснюються норми кримінального законодавства (про необхідну оборону, про те, що аморальні дії потерпілого можуть бути визнані обставинами, які пом'якшують покарання злочинця). Приводяться приклади із практики щодо вчинення тяжких злочинів за мотивами ревнощів, помсти, ненависті у зв'язку із аморальною поведінкою потерпілих. Моделюються конкретні життєві ситуації, які, зазвичай, передують протиправному посяганням і відпрацьовуються навикі правомірної поведінки у них, які б усували злочинну проваюкацію. Доцільно поставити таких осіб на відповідний профілактичний облік, здійснювати за ними контроль і стимулювати зміну аморальної поведінки.

Віктимологічна профілактика щодо осіб другої категорії, окрім зазначених заходів, повинна доповнюватися відвідуванням за місцем проживання дільничним інспектором міліції, проведенням попереджувальної роботи із потенційним заподіювачем шкоди. Доцільно обладнати їх житло засобами термінового зв'язку із міліцією [356]. У разі необхідності, потенційних потерпілих необхідно ізолювати і тим самим захистити від можливого злочинного посягання шляхом направлення до будинків пристарілих, медичних установ, спеціальних притулків і одночасно поставити питання про грошове

утримання за рахунок членів родини, які створюють реальну небезпеку для цих осіб.

3. Заходи, що направлені на профілактику нейтральної поведінки потенційних потерпілих.

У даному випадку комплекс заходів профілактичного характеру повинен будуватися в залежності від того, спроможні чи ні потенційні потерпілі до опору. Якщо так, то тут необхідно мобілізувати захисні можливості жертв. Це досягається при проведенні роз'яснювально-виховної роботи з потенційними потерпілими, мета якої – розвиток таких якостей, як сміливість, рішучість, здатність адекватно оцінювати ситуацію, передбачати подальший розвиток подій, розуміння права на захист, що охороняється законом у випадках заподіяння шкоди злочинцю [379, с. 48]. Певний позитивний результат можуть дати тренінги асертивності. Започаткував термін “асертивність” (англ. - assertiveness) Джозеф Вольпе (1958р.) для позначення відкритості в міжособистісних стосунках. Він помітив, що багато людей не в змозі висловити чи продемонструвати свої почуття, які відповідали б міжособистісним стосункам, що склалися, оскільки ці почуття викривляються тривогою. Останню можна подолати за допомогою впевненого вияву думок та почуттів [380, с. 49]. Впевнену людину вирізняє позитивне ставлення до інших людей і адекватна самооцінка. Вона вміє розпізнати і захистити себе від маніпуляцій. Асертивність зумовлює той факт, що людина сама здатна приймати рішення та відповідати за їхні наслідки. Вироблення навичок упевненої поведінки, підвищення рівня самооцінки, покращення психологічного самопочуття жінки сприятиме налагодженню міжособистісних стосунків, зокрема з членами сім'ї [380, с. 50]. Суб'єкти попередження повинні намагатися допомогти перебороти страх, який укорінився у свідомості потенційних потерпілих, змінити притаманну їм “психологію жертви”, розвінчати сором розповідати стороннім особам про сімейне неблагополуччя, власну нікчемність, виховати стійку потребу протидіяти заподіювачу шкоди. Аргументація у цих випадках мусить будуватися на показі перспективи подальшої пасивної поведінки [281, с. 59].

Індивідуальна профілактична робота з такими особами включає навчання основним прийомам самозахисту, наданням необхідних для цього засобів, налагодження контактів із правоохоронцями, представниками громадських формувань, які можуть в оперативному порядку забезпечити фізичний захист. Не менш важливо організувати підтримку і заступництво з боку дорослих членів родини, сусідів, інших осіб із найближчого оточення. Отже, активізація індивідуальних захисних можливостей потенційного потерпілого, постійне тримання його у полі зору правоохоронними органами та громадськістю, готовність надати допомогу у криміногенній ситуації значно зменшить їх індивідуальну віктимність, а значить, й імовірність стати жертвою злочинного посягання.

Що стосується потенційних потерпілих не спроможних до опору в силу похилого віку чи неповноліття, хворобливого стану та інших причин, то тут необхідно вживати наступні заходи. Перш за все, терміново вжити примусові міри по відношенню до членів сім'ї, які вчиняють конкретні акти насильства і від яких виходить реальна загроза вчинення сімейно-побутових вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Про заходи примусового характеру ми вже неодноразово говорили, а тому немає сенсу їх ще раз повторювати. Разом з тим, доцільно вдатися до тимчасового переривання небезпечного контакту між потенційними потерпілим і злочинцем. Закон України "Про попередження насильства в сім'ї" передбачає можливість направлення жертв сімейного насильства до спеціалізованих установ: кризових центрів і центрів медико-соціальної реабілітації. Проведене анкетування дільничних інспекторів міліції засвідчило, що лише 7% респондентів вдаються до такого заходу реагування на факти насильства в сім'ї. Скоріш за все, тут дається взнаки нерозвиненість мереж названих центрів та недосконалість механізмів взаємодії між дільничними і різними суб'єктами попередження насильства в сім'ї. Згідно з положеннями Закону "Про попередження насильства в сім'ї" у кризовому центрі жертвам насильства в сім'ї повинна бути надана необхідна психологічна, юридична, педагогічна допомога і, виходячи із можливостей центру,

тимчасовий притулок. У центри медико-соціальної реабілітації поміщаються жертви насильства в сім'ї, де вони перебувають протягом терміну, необхідного для їхнього лікування та психосоціальної реабілітації [321]. Надалі, при повторенні насильницьких дій щодо осіб похилого віку, хворих, важливо вирішити питання про їх направлення до будинків пристарілих і в спеціальні медичні установи. Неповнолітніх, які продовжують зазнавати побоїв і знущань, незважаючи на вжиті заходи, доцільно вилучати із таких сімей. При наявності законних підстав – позбавляти кривдників батьківських прав, а підлітків направляти до спеціальних дитячих установ чи передавати родичам на піклування [281, с. 59].

Перелічені заходи віктимологічної профілактики направлені як на підвищення спроможності потенційних потерпілих до опору, так і на їх захист від можливих злочинних посягань.

4. Заходи по профілактиці надокучливо-дошкучливої поведінки потенційних потерпілих.

Нагадаємо, що ця поведінка знаходила свій вираз у систематичному цькуванні, докорах, виведенні із психічної рівноваги майбутнього злочинця, створенні нестерпної обстановки в сім'ї, враженні почуття гідності, що в умовах конкретної життєвої ситуації виступало вагомим провокуючим чинником послідуєчих протиправних дій. Вважаємо, що тут профілактичні заходи віктимологічного спрямування повинні базуватися на інформаційно-пропагандистській та роз'яснювально-застережливій роботі по доведенню потенційному потерпілому небезпечності його вчинків. Нерідко специфічність зазначеної поведінки полягає у тому, що вона носить прихований характер, чому в значній мірі сприяє усталена традиція “не виносити сварок із дому”. У зв'язку з цим, у суб'єктів профілактики виникають певні складнощі як по своєчасному виявленню таких сімей, так і щодо підстав по втручання в особисте і сімейне життя їх членів, котре охороняється Конституцією України (ст. 32) [376]. Насамперед необхідно суттєво посилити інформаційно-пропагандистську роботу. Вона включає виступи працівників міліції, кризових

центрів, телефонів довіри по теле-та радіоефіру, у періодичній пресі за місцем проживання, з метою роз'яснення проявів та наслідків віктимної поведінки в сім'ї, положень Закону України "Про попередження насильства в сім'ї", інших норм чинного законодавства. Ставиться завдання переконати громадян завчасно звертатися до відповідних закладів, установ за компетентною допомогою. Тобто, мова йде про стимуляцію добровільного звернення осіб із надокучливо-дошкульною поведінкою, а також членів їх сімей за відповідною допомогою. Сигнали про сімейне неблагополуччя можуть надходити від сусідів, родичів, трудових колективів тощо. Неабиякого значення набуває з'ясування причин невдоволення, роздратування, що виливаються у надокучливо-дошкульну поведінку. Якщо останніми являються психологічна несумісність або конфліктна установка, варто спробувати надати таким особам психотерапевтичну допомогу. У разі відсутності позитивних змін у поведінці, слід поставити питання про доцільність подальшого сумісного проживання, яке може загострити криміногенні стосунки і призвести до вчинення тяжкого насильницького злочину.

Підсумовуючи наведене, слід зазначити, що на практиці ще далеко не повністю використовуються можливості віктимологічної профілактики. Основна увага суб'єктів попередження прикута до потенційних злочинців. За такого підходу попереджувальна діяльність носить однобокий характер і не враховує особливостей вчинення сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Переконаний, що тільки одночасна попереджувальна робота з обома учасниками криміногенного конфлікту (як потенційним злочинцем, так і його потерпілим) дозволить уникнути протиправної роз'язки тривалої сімейної драми.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати викладеного кримінологічного дослідження, можна зробити наступні висновки.

1. Суспільна небезпека умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері полягає не тільки у настанні найтяжчих наслідків – заподіянні смерті чи спричиненні тяжких тілесних ушкоджень потерпілим. Ці злочини наносять величезну шкоду суспільству, підривають його моральні, духовні, сімейно-побутові засади, чим ставлять під загрозу соціальну безпеку громадян. Даний вид злочинів своєрідний. Центральну вісь їх генезису становить криміногенний конфлікт, що виникає між членами сімейно-побутової мікрогрупи.

2. За останні роки у рівні, структурі та динаміці вказаних злочинів спостерігаються несприятливі тенденції. Встановлено, що рівень сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинів проти особи неухильно зростає, при цьому ступінь їх латентності є відносно невисоким. Для них характерним є домінування конфліктно-емоційних мотивів, насильницьких способів і «підручних» знарядь вчинення злочинів. Типовим місцем розвитку злочинних подій є місце спільного проживання злочинця і потерпілого. Переважна більшість злочинів вчиняється у весняно-літній період року у вечірньо-нічний час. У динаміці зазначеної категорії злочинів в основному спостерігається прогресуюча тенденція до зростання.

Загалом слід відзначити, що досліджувану категорію злочинів можна віднести до так званої "п'яної" злочинності, що характерна для маргінальної частини населення, побут якої наповнений конфліктними формами спілкування, буденним криміногенним насильством і аморалізмом.

3. Дослідження соціально-демографічних, кримінально-правових та

морально-психологічних характеристик особистості сімейно-побутового злочинця показало наступне. Головним чином, аналізовану групу злочинців вчиняють чоловіки зрілого віку, що у певній мірі пояснюється кризовими періодами їх особистого чи сімейного життя. У них спостерігається накопичення негативного життєвого досвіду, ослаблення соціальних зв'язків, дезадаптація. Злочинці, здебільшого, були одруженими або перебували у фактичних шлюбних відносинах з потерпілими. Взаємини із членами сім'ї можна охарактеризувати як конфліктно-неприятні. Вони будувалися на авторитарних засадах і носили деструктивний характер. Винні мали середній освітній рівень, викривлену систему ціннісних орієнтацій і життєвих установок. Зазвичай такі особи не обтяжували себе сімейними обов'язками, уникали суспільно-корисної праці. Найбільш активний період життя витрачали на пияцтво, марнування часу, сумнівні розваги. Нерідко порушували норми правопорядку, за що притягувалися до адміністративної та кримінальної відповідальності. Зневажливо ставилися до фізичної недоторканості особистості, цінності людського життя. У більшості випадків вели інертно-паразитуючий спосіб життя, при цьому агресивно реагували на будь-які спроби членів родини змінити подібний життєвий уклад. Відрізнялися емоційною нестійкістю, імпульсивністю вчинків, домінуванням насильницьких стереотипів поведінки в конфліктних ситуаціях. Злочини вчиняли у стані алкогольного сп'яніння та емоційного збудження, завдяки чому в них, у певній мірі обмежувався самоконтроль і полегшувалась реалізація неконкретизованого наміру негайно покарати потерпілого за попередню віктимну поведінку.

Систематизувавши найбільш характерні кримінологічні риси й особливості поведінки злочинців, побудована їх типологічна структура, виходячи із спрямованості поведінки винних у сімейно-побутовому конфлікті. У такий спосіб автор вирізняє алкоголізовано-імпульсивний, розпачливо-рішучий, деспотично-тиранічний та деградовано-нестійкий типи злочинців. Запропонована типологія особистості сімейно-побутових насильницьких злочинців відбиває окремі образи винних із найбільш значущими умовами

формування їх антисуспільних настанов та формами дозлочинної конфліктної поведінки. Дана типологія становить теоретичний і практичний інтерес. Вона збагачує кримінологічні знання про особистість злочинця та деякі аспекти оперативної психології. Так, урахування характеристик окремих типів злочинців дозволить звузити коло підозрюваних при проведенні оперативно-розшукових заходів по встановленню особи, яка вчинила тяжкий насильницький злочин проти особи. Знання соціально-психологічних особливостей того чи іншого типу злочинця дозволять органам дізнання і досудового слідства більш правильно визначити лінію слідчо-процесуальних дій, встановити дійсні мотиви злочинних дій, вивчити особистість винного, з'ясувати причини й умови злочину та ін. Сконструйований типологічний образ злочинців може стати орієнтиром для встановлення так званої групи ризику і найбільш ефективного та диференційованого підходу при організації подальшої попереджувальної роботи. Зрештою, тому чи іншому типу злочинців відповідає певна категорія потерпілих.

4. Розгляд проблеми детермінант сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинів проти особи проводився на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях. На загальносуспільному рівні ці злочини обумовлюються тими ж криміногенними факторами, що й насильницька злочинність в цілому. Це соціально-економічні, морально-психологічні, культурно-виховні, організаційно-управлінські та сімейно-побутові протиріччя кризового характеру, що посилюють соціальну напругу і конфліктність серед населення. На мікрорівні, окрім зазначених, важлива роль у відтворенні зазначених видів злочинів належить специфічним сімейно-побутовим чинникам криміногенного характеру – сімейному неблагополуччю, сімейному насильству, алкогольним традиціям, моральній неохайності, насильницьким стереотипам поведінки у неформальних взаєминах та ін. Загалом, це протиріччя між сімейно-побутовим устроєм суспільства й антигромадським побутом маргінальних груп населення. Наведені чинники тісно переплетені і діють єдиним причинно-наслідковим комплексом, котрий обумовлює існування

внутрішньогрупових сімейно-побутових конфліктів, що завершуються вчиненням умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Безпосередні причини й умови злочинної поведінки досліджувалися на індивідуальному рівні. Серед таких причин ми вирізняємо викривлену систему потреб і ціннісних орієнтацій, деформовану правосвідомість, антисуспільні настанови злочинців, паразитичний спосіб життя, негативний вплив найближчого сімейно-побутового оточення. До умов відносимо – зловживання спиртними напоями, наявність психічних аномалій у межах осудності, емоційну нестійкість винних, перебування під час вчинення злочину у стані алкогольного сп'яніння, віктимну поведінку потерпілих. Зазначені причини й умови індивідуальної злочинної поведінки розглядаємо через призму міжособистісного сімейно-побутового конфлікту.

5. Дослідження проблеми сімейно-побутового конфлікту при тяжких насильницьких злочинах проти особи показало, що останній являє собою складне об'єктивно-суб'єктивне утворення. З одного боку – це зовнішній акт агресивної поведінки людей (гостре зіткнення), а з другого боку, це певний динамічний деструктивний процес (протиборство), що є основою таких зіткнень. Розгляд структури сімейно-побутового конфлікту засвідчив, що у більшості випадків вони мають алкоголізовано-матеріальне підґрунтя. Як правило, безпосередніх учасників зіткнення два: майбутні злочинець і потерпілий. Здебільшого конфлікт проходить три стадії: передконфліктну, конфліктну взаємодію, розв'язання конфлікту, хоча при одноразових зіткненнях передконфліктної стадії у чистому вигляді не існує. Особливістю динаміки сімейно-побутового конфлікту є довготривалий період розвитку (близько 70% тривали від 1 місяця до 5 років). Припинити перебіг конфлікту його учасники самостійно невмозь, в силу зростаючої ескалації. Остання полягає у втягненні конфліктуючих у прогресуючий процес загострення протиборства, де лейтмотивом деструктивних дій виступає прагнення помститися суперечнику за попередню кривду. Згодом у конфліктуючих з'являється конфліктна установка по відношенню один до одного, тобто

викривлене суб'єктивне сприйняття майбутньої поведінки суперечника, виходячи із власних антисуспільних настанов, негативного життєвого досвіду тощо. Унаслідок – обирається насильницька лінія поведінки, як найбільш прийнятна і ефективна при відстоюванні власної позиції. Надалі насильницька поведінка під час численних конфліктних епізодів набуває стереотипних рис і стає все більш інтенсивною.

За часовим виміром сімейно-побутові конфлікти поділяємо на продовжувані, періодичні та одноразові. Більшість зіткнень – продовжувані. Вони складаються із серії тотожних зіткнень, в основі яких лежить єдиний предмет (проблема) – і це одна із особливостей сімейно-побутових конфліктів. За учасниками зіткнення – переважають конфлікти між членами сім'ї. Виходячи із ступеня суспільної небезпечності, левову частку становлять конфлікти, що супроводжуються фізичним насильством, тобто є найбільш криміногенними.

6. Завершальний етап конфліктної взаємодії, на якому відбувається злочинна розв'язка, породжується подіями конкретної життєвої ситуації. Встановлено, що така ситуація частіше за все створюється за обопільною ініціативою учасників конфлікту (змішана). Разом з тим, конкретна життєва ситуація у рівній мірі може бути ініційована як злочинцем, так і потерпілим. В окремих випадках такими ініціаторами виступають треті особи (факультативні учасники конфлікту). З'ясовано, що конкретна життєва ситуація передуює злочинному посяганням і відіграє роль приводу до протиправного розв'язання конфлікту. Слід відмітити, що злочинці переважно не планували вчинення саме вбивства або спричинення тяжких тілесних ушкоджень потерпілого, оскільки мали неконкретизований умисел, передусім, це фізичний вплив на жертву. Однак, стан алкогольного сп'яніння, сильного емоційного збудження, віктимна поведінка потерпілого, а також стереотипне прагнення попередити енергійний опір потерпілого відбилися на адекватності фізичного впливу на організм жертви. У результаті певного тимчасового ослаблення самоконтролю, поведінка злочинців носила імпульсивний характер, а тому була мало

прогнозованою щодо настання тяжких наслідків злочинного гатунку.

7. Кримінологічне вивчення проблеми жертви умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері, дозволяє стверджувати, що її соціально-демографічні, морально-психологічні та кримінально-правові характеристики багато в чому співпадають із структурними показниками особистості злочинця. Це пояснюється тим, що потерпілі і злочинці здебільшого були пов'язані шлюбно-спорідненими зв'язками і належали до одних соціальних груп населення – переважно люмпенізованих. Зафіксовані неординарні різновиди віктимної поведінки жертв у процесі дозлочинної конфліктної взаємодії з винними. Відмічається різна роль такої поведінки у механізмі злочинного посягання. Отримані результати дозволяють класифікувати віктимну поведінку потерпілих на агресивно-викликаючу, аморально-провокуючу, надокучливо-дошкульну та нейтральну. Подібна класифікація проведена, виходячи із характеру прояву та інтенсивності впливу окремих різновидів віктимної поведінки на прийняття злочинного рішення. Агресивно-викликаюча поведінка виступає потужним поштовхом для неадекватного насильницького впливу злочинного гатунку. Аморально-провокуюча та надокучливо-дошкульна поведінка жертв створює сприятливі умови для виникнення злочинного наміру і ствердження рішучості на протиправне посягання. Нейтральна поведінка потерпілих майже не впливає на послідує злочинне посягання.

8. Проблему попередження досліджуваної категорії злочинів пропонується вирішувати, виходячи зі специфіки їх детермінації. Так, комплекс попереджувальних заходів пропонується здійснювати на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях з тим, щоб нейтралізувати криміногенний розвиток конфлікту на усіх рівнях суспільного життя і недопустити його переростання у вчинення тяжких насильницьких злочинів проти особи. Спеціально-кримінологічне попередження поділяється на три напрямки. Так, заходи кримінологічної профілактики покликані випередити та обмежити виникнення криміногенного середовища на

мікрорівні. Запобіжні заходи вживаються для того, щоб нейтралізувати та обмежити дію криміногенного об'єкта на мікрорівні. Заходи припинення спеціально-кримінологічного попередження полягають в усуненні та суттєвому обмеженні криміногенного об'єкта.

9. Індивідуальне попередження злочинної поведінки включає три взаємопов'язаних етапи: індивідуальну профілактику, запобігання та припинення. Такий підхід забезпечить диференційований і послідовний вплив на антисуспільну поведінку окремих правопорушників з тим, щоб не допустити протиправного розв'язання конфлікту з їх боку. Заходи індивідуальної профілактики передбачають виявлення осіб, поведінка яких носить антисуспільний конфліктний характер та здійснення на них цілеспрямованого корегуюче-виховного впливу для зміни криміногенно-конфліктних тенденцій їх поведінки. Комплекс заходів запобіжного характеру спрямований проти осіб, які замислюють вчинення злочину, зовні проявляють злочинний намір у ході конфліктної взаємодії з потерпілим. Передбачається переорієнтація антисуспільної настанови правопорушника, досягнення відмови від злочинної мотивації через активне впровадження заходів переконання, допомоги, обмеження та примусу. На стадіях приготування та замаху на злочинне посягання доцільно вживати заходи припинення, котрі забезпечать своєчасне прибуття на місце події та негайне втручання у протиправне розв'язання сімейно-побутового конфлікту.

Самостійним напрямком індивідуального попередження є віктимологічна профілактика. Набір профілактичних заходів віктимологічного спрямування залежить від різновидів віктимної поведінки потерпілих: від застережливо-роз'яснювальних до заходів примусу і фізичного захисту потенційних жертв. Головне – змінити віктимну поведінку потенційних жертв і відвернути можливість їх перетворення в реальних потерпілих від умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень на ґрунті сімейно-побутових конфліктів.

10. Для удосконалення попереджувальної роботи, її суб'єктам, передусім, слід звернути увагу на покращення профілактично-облікової роботи для

своєчасного виявлення і фіксації різновидів об'єкта попереджувального впливу. Позитивно вплинути на якість попереджувальної діяльності може закріплення індивідуальної відповідальності суб'єктів попередження за її результатами. Слід суттєво посилити оперативну взаємодію між суб'єктами попередження та налагодити чітку координацію їх діяльності. Доцільно започаткувати систему заохочень у діяльності правоохоронних органів за результатами попереджувальної роботи. Необхідно значно ширше залучати до цієї діяльності громадськість, органи місцевого самоврядування, окремих громадян.

Список використаних джерел:

1. Ястребов В.Б. К вопросу о понятии криминологической характеристики преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 37. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 14 – 20.
2. Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1995. – 512 с.
3. Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1997. – 512 с.
4. Лукашевич С.Ю. Кримінологічна характеристика злочинності в місцях позбавлення волі // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Вып. 44. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 174 – 180.
5. Криминологія: Особлива частина: Навч. посібник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман; За ред. І.М. Даньшина. – Х.: Право, 1999. – 232 с.
6. Кальман А.Г. Криминологическая характеристика, детерминация и предупреждение изнасилований: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Харьк. юрид. ин-т. – Х., 1986. – 23 с.
7. Мартиненко О.А. Кримінологічні проблеми мотивів та мотивації хуліганства: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1997. – 23 с.
8. Кальман А.Г., Христич И.А. Словарь криминологических и статистических терминов. – Х.: ИИПП АПРН Украины, изд-во «Гимназия», – 2001. – 96 с.
9. Довідка про кількість умисних вбивств та тілесних ушкоджень, скоєних на ґрунті ревнощів, сварки, інших побутових причин на території України за 1996 – 2000 роки від 12.04.2001. – № 10/5-2171. – К.: ГУАСМ МВС України, 2001. – 4 с.
10. Довідка МВС України від 30.08.2001. – № 10/5-5519. – К. ГУАСМ МВС України, 2001. – 1 с.
11. Даньшин І.М., Оболенцев В.Ф. Латентна злочинність: поняття, причини, негативні наслідки // Вісн ун-ту внутр. справ. – Вып. 10. – Х., 2000. –

С. 29 – 34.

12. Оболенцев В.Ф. Актуальні проблеми латентної злочинності: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. – Х., 2001. – 185 с.
13. Голина В.В. Тяжкая насильственная преступность против личности: криминологическая характеристика и предупреждение // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Вип. 45. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 177 – 185.
14. Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность. – М.: Российское право, 1992. – 432 с.
15. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. – М.: Изд-во НОРМА, 1999. – 516 с.
16. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 21. – Ст. 920.
17. Матвійчук В.В. Попередження умисних вбивств апаратами карного розшуку: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внут. справ України. – К., 1998. – 17 с.
18. Гейдор О., Чемирис І. Біля свіжих могил // Слобідський край. – 2001. – № 102. – 15 верес.
19. Уголовное право Украины. Общая часть / Под ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тация. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Право, 1999. – 400 с.
20. Сташис В.В., Бажанов М.И. Личность под охраной уголовного закона. – Симферополь: Таврида, 1996. – 235 с.
21. Уголовное наказание. – Киев – Донецк: Институт гос-ва и права им.В.М. Корецкого НАН Украины, 1997. – 320 с.
22. Наказание и исправление преступников / Под ред. проф. Ю.М. Антояна: Учеб. пособие. – М.: НИИ МВД РФ, 1992. – 392 с.
23. Голина В.В. Специально-криминологическое предупреждение преступности (теория и практика): Дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.08. – Х., 1994. – 596 с.
24. Литвак О. Злочинність, її причини та профілактика. – К.: Україна, 1997. –

167 с.

25. Михайлов А.Е. Роль личностных факторов в механизме насильственных преступлений: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Киевск. высш. шк. МВД СССР. – К., 1989. – 25 с.
26. Василевич В. Поняття кримінологічної характеристики насильницьких злочинів // Право України. – 1997. – № 12. – С. 82 – 84.
27. Кримінологія: Спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини): Навч. посібник / О.М. Джужа, Є.М. Моїсеєв, В.В. Василевич: /За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Атіка, 2001. – 368 с.
28. Довідка про кількість зареєстрованих злочинів по Україні, передбачених ст. ст. 93, 94, 101 КК за період 1997 – 2000 рр. від 28.05.2001. – № ж-20. – К.: статистичний відділ Генеральної прокуратури України, 2001. – 2 с.
29. Сахаров А.Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности органов внутренних дел. – М.: МВШМ МВД СССР, 1984. – 42 с.
30. Данышин И.Н. Введение в криминологическую науку. – Х.: Право, 1998. – 206 с.
31. Личность преступника / Под ред. Кудрявцева В.Н., Лейкиной Н.С., Миньковского Г.М. и др. – М.: Юрид. лит., 1975. – 270 с.
32. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький: Горьковская высш. шк. МВД СССР, 1974. – 168 с.
33. Блувштейн Ю.Д. Проблема личности преступника // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 28. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 159 – 166.
34. Данышин И.Н. К вопросу о понятии личности преступника // Пробл. соц. законности. – Вып. 6. – Харьков: Харьк. юрид. ин-т, 1980. – С. 117 – 127.
35. Сахаров А.Б. Об антиобщественных чертах личности преступника // Сов. государство и право. – 1970. – № 10. – С. 110 – 116.
36. Антонян Ю.М. Изучение личности преступника: Учеб. пособие. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1982. – 80 с.
37. Хохряков Г.Ф. Кримінологія: Учебник / Отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.:

- Юрист, 1999. – 511 с.
38. Гишинский Я.И. Криминология. Теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Курс лекций. – СПб.: Питер, 2002. – 384 с.
 39. Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – М.: Наука, 1985. – 247с.
 40. Зелинский А.Ф. Криминология: Курс лекций. – Харьков: Прапор, 1996. – 260 с.
 41. Долгова А.И. Криминология: Краткий учебный курс. – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – 272 с.
 42. Даньшин И.Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия. – К.: УМК ВО, 1988. – 88 с.
 43. Блувштейн Ю.Д. Понятие личности преступника // Советское государство и право. – 1979. – № 8. – С. 97 – 102.
 44. Познишев С.В. Криминальная психология. Преступные типы. – Л., 1926. – 173с.
 45. Ной И.С. Методологические проблемы советской криминологии. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1975. – 222с.
 46. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – 129с.
 47. Стручков Н.А. О механизме взаимного влияния обстоятельств, обуславливающих совершение преступлений // Советское государство и право. – 1966. – № 4. – С. 81-84.
 48. Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 384 с.
 49. Локк Р.В. Заказные убийства (криминологический анализ): Учеб. пособие. – М.: Былина, 2003. – 192с.
 50. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 2000. – 479 с.
 51. Бедь В.В. Юридична психологія: Навч. посібник. – Львів: «Новий Світ - 2000», К.: «Каравела»; 2002. – 376 с.
 52. Ковалкин А.А. Личность преступника и некоторые способы ее

- криминологического анализа // Проблемы изучения личности правонарушителя: Сб. науч. Трудов. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1984. – С. 38-48.
53. Андросюк В.Г. К постановке проблемы психологического изучения личности преступника // Проблемы изучения личности правонарушителя: Сб. науч. Трудов. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1984. – С. 72-78.
54. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: Підручник/ За ред. проф. І.М. Даньшина. – Харків: Право, 2003. – 352 с.
55. Криминология: Учебник. Под ред. В.Н. Бурлакова, Н.М. Кропачева. – СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, Питер, 2002. – 432 с.
56. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
57. Лысодед А.В. Криминологические проблемы мошенничества: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. – Х., 1999. – 238 с.
58. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
59. Зелінський А.Ф. Кримінологія: Навч. посібник. – Х.: Рубікон, 2000. – 240 с.
60. Лысков Б.Д., Курбатова Т.Н. Понятие личности преступника // Юридическая психология / Сост. и общ. ред. Т.Н. Курбатовой. – СПб.: Питер, 2001. – С. 74 – 91.
61. Валуйская М.Ю. О прикладном аспекте понятия «личность преступника» // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління: Зб. наук. праць / Запоріж. ін-т держ. і муниц. управління. – Вип. 3. – Запоріжжя: РВП Видавець, 1997. – С. 73 – 76.
62. Антонян Ю.М. Системный подход к изучению личности преступника // Советское государство и право. – 1974. – № 5. – С. 88 – 93.
63. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: Учеб. пособие. – Владивосток, 1970. – 132 с.
64. Миненок М.Г., Миненок Д.М. Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы. – СПб.: Юридический центр прес, 2001. – 367с.
65. Кудрявцев В.Н. Социальные отклонения. Введение в общую теорию. – М.:

- Юрид. лит., 1984. – 320 с.
66. Личность преступника. – М.: Юрид. лит., 1971. – 355 с.
67. Криминология: Учебник / Беляев Н.А., Волгарева И.В., Кропачев Н.М. и др.; Под ред. В.В. Орехова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. у-та, 1992. – 216 с.
68. Зелінський А.Ф. Методика кримінологічних досліджень: Навч. посібник.-К.: НМК ВО, 1992.- 48с.
69. Шестаков Д.А. Супружеское убийство как общественная проблема. – СПб.: С.-Петербург. ун-т, 1992. – 90 с.
70. Криминология: Учеб. для юрид. вузов / Под. Ред. В.Н. Бурлакова, В.П. Сальникова, С.В. Степашина. – СПб.: С.-Петербург. ун-т МВД России, 1999. – 608 с.
71. Голина В.В. Жіноча злочинність в Україні: характеристика і попередження // Пробл. законності: Респуб. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Вип. 33. – 1998. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1998. – С. 138 – 145.
72. Крупка Ю.Н. Криминологические проблемы предупреждения насильственных преступлений, совершаемых в сфере лично-бытовых отношений: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – К., 1985. – 209 с.
73. Криминология – XX век / Под ред. В.Н. Бурлакова, В.П. Сальникова. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2000. – 554с.
74. Архівна кримінальна справа місцевого суду Фрунзенського району м. Харкова, 2002р.
75. Стрюк М.В. Криминологічна характеристика жіночої злочинності: Автореф. канд. юрид. наук / 12.00.08. – Національна академія внутрішніх справ України. – К.: 2001. – 18 с.
76. Архівна кримінальна справа місцевого суду Чевонозаводського району м. Харкова, 2002р.
77. Архівна кримінальна справа місцевого суду Іллічівського району м. Маріуполя Запорізької області, 2002р.
78. Соотак Я.Я. Преступления, совершаемые на почве конфликтов между супругами: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Тарту, 1979. – 197 с.

79. Крижна Л.В. Попереження злочинів, що вчиняються у сфері сімейно-побутових відносин: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – К., 2000. – 215 с.
80. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – 2-е изд., доп. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 175 с.
81. Гитин В., Хигер Б. Анатомия криминала. Убийство. Изнасилование. – Харьков: Паритет, 1996. – 416 с.
82. Алихаджиева И.С. Женщина как жертва убийства (криминологические характеристики и социально-правовые меры предупреждения): Дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. – Саратов, 1999. – 22 с.
83. Кудревич Г.И., Малахова Г.Н. Некоторые особенности криминологической характеристики насильственных преступлений, совершаемых в сфере быта и досуга // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 31. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 79 – 86.
84. Криминология. Учебник для юрид. вузов / Под ред. В.Н. Буракова, В.Л. Сальникова. – СПб.: С.-Петербург. акад. МВД России, 1998. – 576 с.
85. Побегайло Э.Ф. Криминологическая характеристика лиц, совершивших тяжкие насильственные преступления. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1976. – 60 с.
86. Бородин С.В. Осужденные, отбывающие наказание в местах лишения свободы за преступления против личности. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1973. – 44 с.
87. Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М.: ЮНИТИ-ДАНА. Закон и право, 2000. – 207 с.
88. Головкин Б.М. Соціально-психологічний портрет особи сімейно-побутового злочинця // Вісн. Запорізького юрид. ін-ту. – 2001. – № 1. – С. 189 – 198.
89. Шумилкин В.А. Криминологическая характеристика деморализованных лиц и их социальной среды // Опыт криминологического изучения личности преступника: Сб. науч. труд. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разр. мер предуп. прес-ти., 1981. – С. 57 – 72.
90. Янович Р.М. Некоторые аспекты предупреждения насильственной

- преступности // Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Харків) / [Редкол.: Борисов В.І. (гол. редактор) та ін.]. – Харків: ПФ" Книжкове видавництво "Лествиця Марії", 2001. – С. 93 – 97.
91. Коркина М.В., Лакошина Н.Д., Личко А.Е. Психиатрия: Учебник. – М.: Медицина, 1995. – 608с.
92. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности. – М.: Изд-во НОРМА, 1998. – 285с.
93. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.
94. Даньшин И.Н. О значении мотива преступления при изучении и предупреждении преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 10. – 1969. – С. 65-70.
95. Наумов А.В. Мотивы убийств: Учеб. пособие. – Волгоград, 1969. – 135 с.
96. Котов Д.П. Мотивы преступлений и их доказывание: (Вопросы теории и практики). – Воронеж: Изд-во Воронеж ун-та, 1975. – 152с.
97. Викторов Б.А. Цель и мотив в тяжких преступлениях. – Госюриздат, 1963. – 87с.
98. Тарарухин С.А. Установление мотива и квалификация преступления. – К.: Выща школа, 1977. – 152с.
99. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304с.
100. Зелинский А.Ф. Трансформация мотивов преступной деятельности // Проблемы соц. законности. – 1991. – Вып. 25. – С. 101-106.
101. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину. – К.: Атіка, 2002. – 144с.
102. Волков Б.С. Мотивы преступлений: (Уголовно-правовые и социально-психологическое исследование). – Казань: Изд-во Казаньского ун-та, 1982. – 152 с.
103. Архівна кримінальна справа місцевого суду Московського району м. Харкова, 2002р.

104. Пашковская А.В., Степанова И.Б. Ревность как мотивация преступного поведения // Вестн. Моск. ун-та. сер 11. Право. – 1997. – № 1. – С. 38-47.
105. Головкин Б.М. Мотиви сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень // Сучасні проблеми юридичної науки і правозастосовчої діяльності: Тези доп. Та наук. повідом. Учасників наук. конф. Молодих учених (м. Харків, 20-21 грудня 2001р.). – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 159-162.
106. Архівна кримінальна справа місцевого суду Червонозаводського району м. Харкова, 2003р.
107. Зелинский А.Ф. Рецидив преступлений (Структура, связи, прогнозирование). – Харьков: Выща шк., 1980. – 152 с.
108. Бельцев Н.И. Криминологический анализ и предупреждение преступлений, совершаемых в сфере быта и досуга: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 1996. – 124с.
109. Двоименный И.А. Рецидивная преступность: характер, факторы, уровень // Социс. – 2000. – № 1. – С. 61 – 65.
110. Степанюк А.Х., Трубніков В.М. Виконання покарання у вигляді позбавлення волі й особливості постпенітенціарної адаптації. – К.: ІСДО, 1993. – 88 с.
111. Пирожков В.Ф. Кримінальна психологія. – М.: «Ось-89», 2001. – 704с.
112. Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы. – М.: Юрид. лит., 1991. – 224 с.
113. Голіна В.В. Рецидивна злочинність в Україні: причини та попередження // Вісн. Акад. Прав. наук України. – 1999. – № 1. – С. 189 – 197.
114. Алексеева М.А. Личность осужденного за насильственные преступления и предупреждение специального рецидива: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Акад. МВД СССР. – М., 1986. – 20 с.
115. Заиграев Г.Г. Пьянство в России как реальная угроза национальной безопасности // Социс. – 2001. – № 11. – С. 69 – 76.
116. Рузин М.А. Преступление ... до преступления: (О борьбе с алкоголизмом). – Рига: Авотс, 1986. – 88 с.

117. Криминология: Учебник / Под общ. Ред. Ю.Ф. Кваши. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 704с.
118. Антонян Ю.М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение: (Генезис и профилактика дезадаптивных преступлений). – Ереван: Айастан, 1987. – 206 с.
119. Корнієнко І.Є. Алкогольні uzалежнення і психологічна дисфункція у сімейних відносинах // Практична психологія і соціальна робота. – 1998. – № 6 – 7. – С. 46 – 48.
120. Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Г.В. Осипова. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. – 488 с.
121. Антонян Ю.М. Психология убийства. – М.: Юрист, 1997. – 304 с.
122. Садков Е.В. Маргинальность и преступность // Социс. – 2000. – № 4. – С. 43 – 47.
123. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступное поведение и психические аномалии / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Спарк, 1998. – 215 с.
124. Антонян Ю.М., Гульдман В.В. Криминальная патопсихология. – М.: Наука, 1991. – 248 с.
125. Аракелян С.В. Убийства в сфере семейно-бытовых отношений и их предупреждение (по материалам Республики Армения): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Ереван, 1999. – 137 с.
126. Ходимчук О. Наявність психічних аномалій у осіб та їх вплив на вчинення насильницьких злочинів // право України. – 2003. - № 7. – С. 60-64.
127. Кононенко В.И., Маляренко В.Т. Пьянство и преступность. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 124 с.
128. Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов / Под ред. Бокова С.В. В 2-х томах Т.1. – Ростов-на Дону: Феникс, 1996. – 480 с.
129. Колесник В.А. Судова психіатрія: Курс лекцій. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 128с.

130. Архівна кримінальна справа місцевого суду Московського району м. Харкова, 1997р.
131. Никитин Ю.И. Нервно-психические заболевания при алкоголизме. 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Здоровье, 1988. – 56с.
132. Жариков Н.М., Морозов И.В., Хритинин Д.В. Судебная психиатрия: Учебник / Под общ. ред. Г.В. Морозова. – М.: ИНФРА.М – НОРМА, 1997. – 432с.
133. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, систематика. – Н.Новгород: НГМА, 2000. – 124с.
134. Королев В.В. Психические аномалии как объект криминологического исследования // Сов. гос-во и право. – 1985. – № 5. – С. 74-80.
135. Архівна кримінальна справа місцевого суду Червонозаводського району м. Харкова, 1999р.
136. Архівна кримінальна справа місцевого суду Чугуївського району Харківської області, 1999р.
137. Дубинин Н.П. Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика. Поведение. Ответственность. – М.: Политиздат, 1982. – 304 с.
138. Мишин Г.И. Три причины стресса: Неврозы, половые расстройства, алкоголизм. – 2-е изд. доп. – Л.: Лениздат, 1990. – 160 с.
139. Тузов А. Кримінально-правові та криминологічні аспекти міжособистих конфліктів // Радянське право. – 1990. – № 6. – С. 59 – 63.
140. Полтавец В.И., Первый В.С., Жабокрицкий С.В. Агрессивное поведение при расстройствах личности. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998. – 80 с.
141. Мартыненко О.А. Криминологические проблемы мотивов и мотивации хулиганства: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Х., 1997. – 205 с.
142. Самовичев Е.Г. Убийство: психологические аспекты преступления и наказания. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1988. – 80 с.
143. Закалюк А.П. Проблемы социальной типологии личности правонарушителя и преступника // Проблемы изучения личности правонарушителя: Сб. науч. Трудов. – М.: ВНИИ МВД ССР, 1984. –

С. 5 – 23.

144. Сахаров А.Б. Личность преступника и типология преступника // Соц. законность. – 1973. – № 3. – С. 19 – 24.
145. Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. – М.: Госюриздат, 1961. – 279 с.
146. Побегайло Э.Ф. Борьба с тяжкими насильственными преступлениями и роль ОВД в ее осуществлении (криминологический и уголовно-правовой аспекты): Автореф. дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.08 / Академия МВД СССР. – М., 1988. – 40 с.
147. Валульская М.Ю. К вопросу о типологии лиц, совершивших умышленные убийства при отягчающих обстоятельствах // Вісн. Луганського ін-ту внутр. справ. – 2000. – Вип. 2. – С. 140 – 145.
148. Питерцев С.К. Криминологическая характеристика личности убийц и проблема их типизации: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Всесоюз. ин-т по изуч. прич. и разраб. мер предуп. прес-ти. – М., 1975. – 23 с.
149. Голубев В.П., Кудряков Ю.Н. Шамис А.В. Типология осужденных за насильственные преступления и индивидуальная работа с ними. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1985. – 52 с.
150. Скугаревская Е.И. Эмоции и алкоголизм. – Мн.: Выш. шк., 1987. – 121 с.
151. Антонов-Романовский Г.В. Криминологическая деформация жизнедеятельности, связанная со злоупотреблением спиртными напитками // Деформации в образе жизни, обуславливающие совершение насильственных преступлений: Сб. науч. статей. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработ. мер предуп. прес-ти, 1985. – С. 21 – 48.
152. Басейнов Б.С. Алкоголизм: уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1981. – 200 с.
153. Небылицин В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий. – М.: Наука, 1976. – 336 с.
154. Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведе-

- ни. – Х.: Выща школа, 1986. – 166 с.
155. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність: Кримінологічно-правове дослідження. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 280 с.
156. Архівна кримінальна справа місцевого суду Оріхівського району Запорізької області, 1997 р.
157. Архівна кримінальна справа місцевого суду Оріхівського району Запорізької області, 2000 р.
158. Архівна кримінальна справа місцевого суду Комінтернівського району м. Харкова, 1997 р.
159. Архівна кримінальна справа місцевого суду Фрунзенського району м. Харкова, 1999 р.
160. Данышин І.М. Проблеми детермінації злочинності // Вісн. акад. прав. наук України. – 1994. – № 2. – С. 115 – 123.
161. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 208 с.
162. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М.: Наука, 1982. – 287 с.
163. Статистика України. – 2000. – № 2. – С. 60 – 70.
164. Мироненко Ю. Конституція України – правовий фундамент стабільної держави // Слобідський край. – 2001. – № 68. – 23 черв.
165. Тацій В. Правові засоби детінізації економіки // Вісн. нац. акад. наук України. – 2001. – № 4. – С. 15 – 19.
166. Кальман О.Г., Христич І.О., Бойко Ю.Г. Проблеми підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов і профілактиці економічних злочинів // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Харків: Право, 2001. – С. 32 – 69.
167. Попович В. Глобалізація криміногенних процесів у сфері економіки потребує комплексних підходів до їх призупинення // Право України. – 2001. – № 11. – С. 112 – 116.
168. Боротьба зі злочинністю у сфері підприємницької діяльності

- (кримінально-правові, кримінологічні, кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми). – Харків: Право, 2001. – 264 с.
169. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років: Монографія / Кремень В., Безлюда В., Бондаренко В. та інші. – К.: НІСД, 1996. – 107 с.
170. Жиляев И. Уровень жизни населения Украины до и после финансового кризиса 1998 года // Економіка. Фінанси. Право. – 2000. – № 7. – С. 10 – 14.
171. Десятников В. Приказано выжить // Правда Украины. – 2001. – № 106. – 29 авг.
172. Криминология: приглашение к дискуссии: Монография / А.В. Баляба, Э.В. Виленская, Э.А. Дидоренко, Б.Г. Розовский. – Луганск: РИО ЛИВД, 2000. – 318 с.
173. Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): Навч. посібник / За заг. ред. П.В. Мельника, Н.Р. Нижника. – Ірпінь, 2000. – 304 с.
174. Шакун В.І. Міграція і злочинність: Навчально-практичний посібник. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1996. – 20с.
175. Шакун В.І. Криминологічна характеристика урбанізаційного впливу на особистість злочинця: Навчально-практичний посібник. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1996. – 20с.
176. Туляков В.А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы). – Одесса: Юрид. лит., 2000. – 336 с.
177. Крупка Ю. Криминогенні наслідки соціального відчуження особи // Право України. – 1992. – № 3. – С. 24 – 36.
178. Криминология. Учебник для юрид. вузов / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: Издат. групп. НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 784 с.
179. Україна у цифрах у 2000 році: Корот. стат. довідник / Держкомстат України: За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2001. – 256 с.
180. Лісовенко М. Вбивче дос'є // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 82. – 12 трав.
181. Дереча Л. Роль алкоголю в етіології злочинів (деякі питання судової медико-біологічної експертизи) // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. –

- № 1 (24). – С. 198 – 208.
182. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. – К.: Юриком ИНТЕР, 1999. – 240 с.
183. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2000. – 320 с.
184. Зайцева З., Зверева І. Молодіжна сім'я: напрямки роботи соціальних служб для молоді // Українські родини. – К., 1998. – С. 132 – 138.
185. Думко Ф.К. Дефініція насильства в контексті сімейних відносин // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. – Одеса. – 1999. – Вип. 6 – 7. – С. 62 – 68.
186. Левкович В.П., Зуськова О.Э. Проблемы взаимоотношений супругов при бытовом пьянстве // Психологический журнал. – 1991. – № 1. – Т. 12. – С. 40 – 46.
187. Кормщиков В.М. Криминология семейного неблагополучия. – Пермь: Книж. изд-во, 1987. – 180 с.
188. Мушкет И.И., Привезенцев Н.И. Домашнее насилие: уже достаточно // Известие ВУЗов, Правоведение. – 2000. – № 6. – С. 222 – 229.
189. Тацій В.Я. До читачів // Проблеми насильства в сім'ї: правові та соціальні аспекти / Упоряд. О.М. Руднева; наук. ред. А.П. Гетьман. – Харків: Право, 1999. – С. 3 – 4.
190. Голина В.В. Основні положення концепції Закону України про попередження насильства в сім'ї // Проблеми насильства в сім'ї: правові та соціальні аспекти / Упоряд. О.М. Руднева; наук. ред. А.П. Гетьман. – Харків: Право, 1999. – С. 10 – 23.
191. Мелешко К. Фетишизм: не казнить – помиловать // Аргументы и факты в Украине. – 2001 – № 25. – июнь.
192. Сидоренко О. Правові та психологічні аспекти вирішення конфліктів, пов'язаних з насильством у сім'ях // Право України. – 2001. – № 6. – С. 37-40.
193. Григорян В.А. Теоретические и методические проблемы криминологического исследования семьи: Автореф. дис... канд. юрид. наук:

- 12.00.08 / Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреж. прес-ти. – М., 1979. – 13 с.
194. Шестаков Д.А. Криминогенная семья и формирование агрессивности // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. тр. – Иркутск: Иркут. ун-т, 1998. – С. 63 – 71.
195. Кривошекова Н.В. Криминологическая характеристика личности преступников, впервые совершивших насильственные преступления в зрелом возрасте: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреж. прес-ти. – М., 1985. – 24 с.
196. Криминология. Учебник/ Под ред. Н.Ф. Кузнецовой. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 415 с.
197. Четвериков В.С. Криминология: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 128 с.
198. Лунеев В.В. Мотивация преступного поведения. – М.: Наука, 1991. – 383 с.
199. Зелінський А.Ф., Оніка Л.П. Детермінація злочину: Навч. посібник. – Харків: УкрЮА, 1994. – 52 с.
200. Шнайдер Г.Й. Криминология: Пер. с нем. – М.: Прогрес – Универс, 1994. – 504 с.
201. Антонян Ю.М., Самовичев Е.Г. Неблагоприятные условия формирования личности в детстве и вопросы предупреждения преступлений. (Психологические механизмы насильственного преступного поведения). – М.: ВНИИ МВД СССР, 1983. – 80 с.
202. Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. – М.: Юристъ, 2002. – 686с.
203. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества. – М.: Гардарики, 2002. – 238с.
204. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения). – М.: Юрид. лит., 1968. – 176с.
205. Шестаков Д.А. Криминология. Преступность как свойство общества. –

СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2001. – 264с.

206. Мошак Г.Г. Преступления и иные правонарушения, совершаемые в сфере семейных отношений, и их профилактика. – Одесса: ОГМУ, 2001. – 196 с.
207. Ястребов А.В. Алкоголь и правонарушения. – М.: Высш. шк., 1987. – 96 с.
208. Криминология и профилактика преступлений: Учебник / Под ред. А.И. Алексеева. – М.: МВШМ СССР, 1989. – 431 с.
209. Старков О.В. Причины и условия бытовых насильственных преступлений // Борьба с преступлениями против личности и обуславливающими их антиобщественными явлениями: Сб. науч. тр. – М.: Всесоюз. ин-т пробл. укреп. з-ти и правопоряд., 1989. – С. 105 – 118.
210. Туркевич І. До питання про причини агресивної злочинності // Рад. право. – 1990. – № 7. – С. 59 – 61.
211. Механизм преступного поведения / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Наука, 1981. – 248 с.
212. Вершинин М.С. Конфликтология: Конспект лекций. – Изд-во Михайлова В.А., 2000. – 64 с.
213. Уткин Э.А. Конфликтология: Теория и практика: Учеб. пособие. – М.: ЭКМОС, 2000. – 272 с.
214. Громова О.Н. Конфликтология: Курс лекций. – М.: ЭКМОС, 2000. – 320 с.
215. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: Учеб. пособие. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – 216 с.
216. Бандурка А.М., Друзь В.А. Конфликтология: Учеб. пособие. – Х.: Ун-т внутр. дел, 1997. – 351 с.
217. Ващенко И.В., Гиренко С.П., Хамалян Р.А. Общая конфликтология: Учеб. пособие / Под ред. А.Г. Антоновой. – Х.: ООО Модель Вселенной, 2000. – 512 с.
218. Вишнякова Н.Ф. Конфликтология: Учеб. пособие. – Мн.: Университетское, 2000. – 246 с.

219. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
220. Анцупов А.Я., Малышев А.А. Введение в конфликтологию. Как предупреждать и разрешать межличностные конфликты: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 1996. – 104 с.
221. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии: Учеб. пособие. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
222. Шестаков Д.А. Семья как объект криминологического исследования // Известия ВУЗов. Правоведение. – 1982. – № 4. – С. 60 – 66.
223. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мысль, 1989. – 173 с.
224. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник.- М.: ЮНИТИ, 2000.-551 с.
225. Антонова-Турченко О.Г. Як вижити серед конфліктів . – К.: Знання України, 1991. – 32с.
226. Основы конфликтологии: Учеб. пособие /Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Юристь, 1997. – 200 с.
227. Шестаков Д.А. Семейная криминология: Семья – конфликт – преступление. – СПб.: Изд-во С.-Питерб. ун-та, 1996. – 263 с.
228. Шейнов В.П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. – Мн.: Амалфея, 1996. – 228 с.
229. Бабосов Е.М. Конфликтология: Учеб. пособие. – Мн.: Тетра Системс, 2000. – 464 с.
230. Еникеев М.И. Юридическая психология. Учебник. – М.: НОРМА-ИНФРА.М, 2000. – 517 с.
231. Козырев Г.И. Межличностные конфликты // Социально-гуманитарные знания.- 1999. - № 3 . – С. 82-91.
232. Лупьян Я.А. Барьеры общения, конфликты, стресс... - 2-е изд., доп. - Мн.: Выш. шк., 1988.- 223 с.
233. Мошак Г.Г. Криминологические проблемы изучения и предупреждения убийств, совершаемых в сфере семейно-бытовых отношений (На материалах

- Молдавской ССР): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разр. мер предуп. прес-ти. – М., 1986. – 23 с.
234. Алимов С.Б., Антонов-Романовский Г.В., Волошина Л.А., Мошак Г.Г. Криминологические аспекты межличностных конфликтов. – Одесса: Одесский гос. морск. ун-т., 2001. – 140 с.
235. Шмелев А. Можно ли управлять раздражением?: психология обыденной жизни // Семья и школа. – 1983. – № 4. – С. 34 – 37.
236. Психологія: Підручник для вузів / За ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.
237. Романов В.В. Юридическая психология: Учебник. – М.: Юристъ, 1998. – 488с.
238. Семиченко В.А. Психічні стани. – К.: Магістр-S, 1998. – 208с.
239. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М. Титаренко. – К.: Агропромвидав України, 1998. – 348 с.
240. Приставкин А. Долина смертной тени: Роман-исследование на криминальные темы // Дружба народов. – 1999. – № 9. – С. 103 – 129.
241. Криминология: Словарь / Под общ. ред. В.П. Сальникова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та МВД России, 1999. – 256 с.
242. Херсонский Б.Г., Дворняк С.В. Психология и психопрофилактика семейных конфликтов. – К.: Здоровье, 1991. – 192 с.
243. Головкин Б.М. Конфліктні стосунки – передумова вчинення насильницьких злочинів у сімейно-побутовій сфері // Право України. – 2001. – № 5. – С. 93 – 96.
244. Насильственная преступность / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.В. Наумова. – М.: Спарк, 1997. – 139 с.
245. Тюрина В.А., Ващенко И.В. Виды конфликтов: Учеб. пособие. – К.: ООО Международ. фин. агентство, 1998. – 52 с.
246. Бажанов М.И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины. – Х.: Право, 2000. – 128 с.
247. Голіна В.В. Попередження тяжких насильницьких злочинів прти життя й

- здоров'я особи: Навч. посібник. – Х. : НЮАУ, 1997. – 52с.
248. Криминология: Учебник / Ред. кол-гия И.И. Карпеца и др. – М.: Юрид. лит., 1976. – 439 с.
249. Антонян Ю.М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления. – М.: Акад. МВД СССР, 1973. – 71 с.
250. Алимов С.Б. Ситуация совершения преступления и ее криминологическое значение (по материалам дел о хулиганстве): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Всесоюз. ин-т по изуч. прич. и разр. мер предуп. прес-ти. – М., 1971. – 26 с.
251. Кудрявцев В.Н. Социальные отклонения. Введение в общую теорию. – М.: Юрид. лит., 1984. – 320 с.
252. Криминология: Учебник / Беляев Н.А., Волгарева И.В., Кропачев Н.М. и др.; Под ред. В.В. Орехова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1992. – 216с.
253. Рыбальская В.Я. Методика изучения личности потерпевшего по делам о преступлениях несовершеннолетних. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1975. – 111 с.
254. Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л.: Прогресс, 1975. – 204 с.
255. Российская криминологическая энциклопедия / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: НОРМА, 2000. – 808 с.
256. Костыря Е.А. Внутрисемейное преступное поведение женщин в контексте проблем семейной криминологии: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. – СПб., 1999. – 198 с.
257. Ефремов С.А. Криминологическое значение конкретной жизненной ситуации при совершении умышленных убийств: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08/ Киевск. гос. ун-т. – К., 1984. – 24 с.
258. Криминология: Учебник / Отв. ред. В.К. Звирбуль и др. – М.: Юрид. лит., 1979. – 304 с.
259. Архівна кримінальна справа місцевого суду Катеринопільського району

Черкаської області № 1-67, 2000 р.

260. Юрченко О.Ю. Роль виктимогенної ситуації при совершении тяжких насильственных преступлений // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Вип. 43. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 157 – 161.
261. Архівна кримінальна справа місцевого суду Шполянського району Черкаської області № 1-32, 1999 р.
262. Архівна кримінальна справа місцевого суду Зарічного району м. Суми № 1-258, 1997 р.
263. Архівна кримінальна справа місцевого суду Шполянського району Черкаської області № 1-74, 1999 р.
264. Глонти Г.М. Роль повода в механізмі індивідуального преступного поведіння і профілактика преступлений: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Моск. высш. шк. милиции МВД СССР. – М., 1983. – 21 с.
265. Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 235 с.
266. Ривман Д.В., Устинов В.С. Виктимология. – СПб.: Изд-во Юридический центр Пресс, 2000. – 332 с.
267. Коновалов В.П. Изучение потерпевших от преступлений с целью совершенствования профилактики правонарушений. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1982. – 72 с.
268. Юрченко О.Ю. Природа связи жертвы и преступника при совершении насильственных преступлений // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Вип. 39. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1999. – С. 196 – 201.
269. Шинкаренко О.Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 3. – С. 25 – 28.
270. Михайлов О.Є., Лихолоб В.Г. Профілактика насильственных злочинів органами внутрішніх справ: Навч. посібник. – К.: Укр. акад. внутр. справ,

1993. – 68 с.

271. Шостақ М.А. Борьба с причинением умышленных телесных повреждений (уголовно-правовые и криминологические исследования): Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработ. мер предуп. преступности. – М., 1978. – 18 с.
272. Первякова И.К. Женщина – жертва преступлений (по материалам Нижегородской области) // Социс. – 2000. – № 9. – С. 96 – 97.
273. Головін Б.М. Потерпілий у сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинах проти особи // Конституція – основа державно-правового будівництва і соціального розвитку України: Тези доп. та наук. повідом. учас. наук. конф. молод. учених (м. Харків, 30 червня 2001 р.) / За ред. М.І. Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 191 – 194.
274. Михайлов А.Е. Виктимологические аспекты профилактики некорыстных насильственных преступлений. – К.: НВТ Правник – НАВСУ, 1998. – 44 с.
275. Жарій В., Михайлов О. Алкогольне сп'яніння як фактор віктимності потерпілих від злочинів // Рад. право. – 1988. – № 3. – С. 62 – 64.
276. Романова Л.И. Паразитический образ жизни и проблемы виктимологии // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. тр. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1988. – С. 22 – 31.
277. Вандышев В.В. Виктимология: что это такое? – Ленинград: Знание, 1978. – 19 с.
278. Минская В.С. Некоторые особенности личности потерпевшего и преступника в связи с проблемой ответственности и профилактики (по материалам уголовных дел о преступлениях, спровоцированных отрицательным поведением потерпевшего) // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. тр. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1982. – С. 43 – 49.
279. Туляков В.А. Насилие и дети // Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Харків) / [Редкол.: Борисов В.І. (гол. редактор) та ін.]. – Харків: “ПФ Книжкове видавництво “Лествиця

- Марії”, 2001. – С. 68 – 73.
280. Юрченко О.Ю. Роль виктимного поведення в механізмі совершення тяжких насильственных преступлений против жизни и здоровья личности // Пробл. боротьби з насильницькою злочинністю: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Харків) / [Редкол.: Борисов В.І. (гол. редактор) та ін.]. – Харків: “ПФ Книжкове видавництво “Лествиця Марії”, 2001. – С. 106 – 109.
281. Моїсєєв Є.М. Джужа О.М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти): Монографія. – Київ: НТВ Правник – НАВСУ, 1998. – 84 с.
282. Дагель П.С. Уголовно-правовое значение поведения потерпевшего // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. тр. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1982. – С. 6 – 15.
283. Архівна кримінальна справа місцевого суду Московського району м. Харкова № 1-220, 1997 р.
284. Архівна кримінальна справа місцевого суду Великобурлуцького району Харківської області № 1-116, 2002р.
285. Минская В.С. Чечель Г.И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1988. – 151 с.
286. Архівна кримінальна справа місцевого суду Московського району м. Харкова № 1-275, 1999 р.
287. Архівна кримінальна справа місцевого суду Жовтневого району м. Харкова № 1-537, 1999 р.
288. Гартаковский А.Д. Виктимологическая классификация потерпевших от преступлений, совершаемых в сфере семейно-бытовых отношений // Учен. запис. Тарт. ун-та. – 1987. – Вып. 756. – С. 54 – 59.
289. Архівна кримінальна справа місцевого суду Московського району м. Харкова № 1- 139, 2002р.
290. Архівна кримінальна справа місцевого суду Придніпровського району м. Черкас № 1-270, 1999 р.
291. Архівна кримінальна справа місцевого суду Шполянського району

Черкаської області № 1/1, 2000 р.

292. Лановенко І.І., Мельник П.В. Проблема вибору в кримінології. – Ірпінь: УФЕІ, 1999. – 457 с.
293. Назаренко Г.В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния: Монография. – М.: Изд-во «Ось-89», 2001. – 240 с.
294. Христенко В.Е. Психология жертвы: Учеб. пособие. – Харьков: Консум, 2001. – 256 с.
295. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. – М.: Юрид лит., 1981. – 160 с.
296. Голіна В.В. Попередження злочинності правоохоронними органами: Навч. посібник. – К.: УМК ВО, 1991. – 92 с.
297. Голоднюк М.Н., Зубкова В.И. Предупреждение преступности. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 103 с.
298. Теоретические основы предупреждения преступности. – М.: Юрид. лит., 1977. – 256 с.
299. Голина В.В. Работа органов внутренних дел, суда и прокуратуры по предупреждению преступности: Учеб. пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1981. – 76 с.
300. Лихолоб В.Г. Органи внутрішніх справ у боротьбі із злочинністю (морально-правовий аспект реалізації закону). – К.: Вища шк., 1991. – 219 с.
301. Голіна В.В. Попередження злочинності: Конспект лекцій. – Харків: Укр. юрид. акад., 1994. – 40 с.
302. Алексеев А.И., Герасимов С.И., Сухарев А.Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы. – М.: НОРМА, 2001. – 496 с.
303. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М.: Акад. МВД СССР, 1980. – 528 с.
304. Голіна В.В. Злочинності – організовану протидію. – Х.: “Рубікон”, 1998. – 128 с.
305. Яковлев А.М. Индивидуальная профилактика преступного поведения

- (социально-психологический аспект). – Горький.: Горьковск. высш. шк. МВД СССР, 1977. – 127 с.
306. Блувштейн Ю.Д. и др. Профилактика преступлений: Учеб. пособие. – Мн.: Университетское, 1986. – 287 с.
307. Закалюк А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. – М.: Юрид. лит., 1986. – 191 с.
308. Уткин В.А. Организация индивидуальной профилактики преступлений органами внутренних дел крупного города (по материалам гор. Москвы): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Моск. высш. шк. милиц. МВД СССР. – М., 1982. – 24 с.
309. Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – 784 с.
310. Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд. – М., 1974. – Т. 18. – 632 с.
311. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1960. – 229 с.
312. Прохоров В.С. Преступление и ответственность. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 136 с.
313. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. посібник. – Харків: УкрЮА, 1994. – 76 с.
314. Бажанов М.И. Уголовное право Украины (Общая часть): Учеб. пособие. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – 167 с.
315. Коржанский Н.И. Объект преступления и предмет уголовно-правовой охраны. – М.: Акад. МВД СССР, 1980. – 248 с.
316. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. – 416 с.
317. Портнов И.П. Современные подходы к решению проблемы объекта и предмета профилактики преступности // Государство и право. – № 6. – 1996. – С. 76 – 83.
318. Литвак О. Загальнонотеретичні підвалини спеціально-кримінологічного

- запобігання злочинності // Право України. – 2001. – № 5. – С. 97 – 103.
319. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-XII // Введом. Верхов. Совет. УССР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
320. Інструкція з організації роботи дільничного інспектора міліції: Затверджена наказом Міністра внутрішніх справ від 14 жовтня 1999. – № 802. – Київ: МВС України, 1999. – 27 с.
321. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15 листопада 2001. № 2789-III // Офіц. вісн. – 2001. – № 51. – Ст. 2258.
322. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2000. № 1489-II // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 19. – Ст. 143.
323. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22 червня 2000. № 1835-III // Офіц. Вісн. України. – 2000. – № 30. – Ст. 242.
324. Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 рік “Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000 – 2004 роки” // Уряд. кур’єр. – 2000. – № 34.
325. Голина В.В. Предупреждение преступности и права человека // Пробл. законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Вип. 36. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1998. – С. 159 – 166.
326. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 р. № 1602-III // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 16. – Ст. 657.
327. О занятости населения: Закон Украины от 1 марта 1991 г. № 803-XII // Введом. Верхов. Ради Украины. – 1991. – № 14. – Ст. 170.
328. Об общеобязательном государственном социальном страховании на случай безработицы: Закон Украины от 2 марта 2000 г. № 1533-III // Введом. Верхов. Рады Украины. – 2000. – № 22. – Ст. 171.
329. О государственных социальных стандартах и государственных социальных гарантиях: Закон Украины от 05 октября 2000 г. № 2017-III // Введом. Верхов. Рады Украины. – 2000. – № 48. – Ст. 409.

330. Про затвердження прожиткового мінімуму на 2000 рік: Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2025-III // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 44. – Ст. 1883.
331. Про встановлення розміру мінімальної заробітної плати на 2000 рік: Закон України від 1 червня 2000 р. № 1766-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 35. – Ст. 288.
332. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2811-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 5. – Ст. 21.
333. Про благодійництво та благодійні організації: Закон України від 16 вересня 1997 р. № 531/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 46. – Ст. 292.
334. Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року: Схвалено Указом Президента України від 24 травня 2000 року № 717 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 21. – Ст. 858.
335. Концепція розвитку охорони здоров'я населення України: Затвержено Указом Президента України від 7 грудня 2000 р. № 1313 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 49. – Ст. 2116.
336. Національна програма “Репродуктивне здоров'я 2001 – 2005”: Схвалено Указом Президента України від 26 березня 2001 р. № 203 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 13. – Ст. 531.
337. Стратегія подолання бідності: Затвержено Указом Президента України від 15 серпня 2001 року № 637 // Уряд. кур'єр. – 2001. – № 149. – 18 серп.
338. Національна програма правової освіти населення: Затвержено Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.
339. Концепція соціального забезпечення населення України: Схвалена Постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р. № 3758-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 6. – Ст. 30 – 31.
340. Концепція державної сімейної політики: Схвалена Постановою Верховної Ради України від 17 вересня 1999 г. № 1063-XIV // Офіц. вісн. України. –

1999. – № 39. – Ст. 1932.
341. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: Затвержена Постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1697 // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 37. – Ст. 1869.
342. Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства: Схвалена Постановою Кабінета Міністрів України від 28 липня 1992 р. № 431 // Збірник Постанов Уряду України. – 1992. – № 8. – Ст. 204.
343. Програма “Українська родина”: Схвалена Постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 1992 р. № 431 // Збірник Постанов Уряду України. – 1992. – № 8. – Ст. 204.
344. Кучма Л.Д. Закріпити і розвинути позитивні тенденції в економічній та соціальній сфері: З виступу Президента України на ІХ з'їзді українського союзу промисловців і підприємців 29 березня 2001 року // Уряд. кур'єр. – 2001. – № 58. – 31 берез.
345. Социология. Наука об обществе: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. В.П. Андрущенко, проф. И.И. Горлага. – Харьков: Рубикон, 1997. – 687 с.
346. Шакун В.І. Суспільство і злочинність. – К.: Атіка, 2003. – 784с.
347. Батиргареева В.С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло. – Х.: Одісей, 2003. – 256с.
348. Елисеев С.А. Вопросы теории и практики предупреждения корыстных преступлений. – Томск: изд-во Томск. ун-та, 1989. – 110с.
349. Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя: Указ Президента України від 15 березня 2002р. // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 12. – Ст. 555.
350. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 20 – 21. – Ст. 190.
351. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня

- 1997 р. № 280 // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
352. Костенко А.Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника). – К.: Наук. думка, 1990. – 148 с.
353. Мышляев Н.П. Работа участкового инспектора милиции по предупреждению преступлений в сфере семейно-бытовых отношений: Учеб. пособие. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1987. – 40 с.
354. Крючков А.В., Портнов И.П. Выявление участковым инспектором милиции лиц, подлежащих профилактическому воздействию: Учеб. пособие. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1987. – 48 с.
355. Васильківська І. Сімейне виховання в Україні: шляхи вдосконалення в аспекті запобігання злочинності неповнолітніх // Право України. – 2000. – № 4. – С. 99 – 102.
356. Комплексна програма профілактики злочинності на 2001 – 2005 роки: Затвержена Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 52. – Ст. 2258.
357. Даньшин І.М. Усталені форми злочинності (кримінологічний нарис). – Х.: Акта, 2002. – 110 с.
358. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – Спб.: Изд-во “Питер”, 1999. – 656 с.
359. Ведерникова О.Н. Теория и практика борьбы с преступностью в Великобритании. – М.: Российская криминологическая ассоциация, 2001. – 344 с.
360. Головін Б.М. Діяльність дільничних інспекторів міліції в системі попередження сімейно-побутових насильницьких злочинів // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Вип. 47. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 159 – 165.
361. Організація діяльності дільничного інспектора міліції: Навч. посібник. – Луганск: РІО ЛІВС МВС України, 2001. – 143 с.
362. Цивільний та цивільний процесуальний кодекси України (Станом на 1 вересня 1998 р.) // Правовісник. – № 3 (6). – 1998. – 247 с.

363. Мошак Г.Г. Предупреждение убийств в быту // Соц. законность. – 1989. – № 3. – С. 51 – 54.
364. Крючков А.В. Работа участковых инспекторов милиции по наблюдению за подучетными лицами: Учеб. пособие. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1988. – 60 с.
365. Як зупинити насильство у сім'ї? // Юрид. вісн. України. – 2003. № 34. – С.7.
366. Туляков В. О ранней профилактике некоторых насильственных преступлений // Сов. юстиция. – 1986. – № 7. – С. 27 – 28.
367. Корецкий Д.А. Криминогенные аспекты отрицательного бытового окружения // Борьба с преступностью и проблемы нейтрализации криминогенных факторов в сфере семьи и быта: Межвуз. сб. науч. тр. – Л.: 1985. – С. 82 – 94.
368. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Офіц. текст. – К.: Право, 2001. – 196 с.
369. Курс криминології: Особлива част.: Підручник: У 2 кн. / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 2. – 480 с.
370. Литвак О. Про профілактику злочинності // Право України. – 1997. – № 11. – С. 11 – 14.
371. Тенденции бытовых убийств в США // Борьба с преступностью за рубежом (по материалам зарубежной печати). – М. – 1998. – № 3. – С. 39 – 48.
372. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року // Офіц. вісн. України. – 2000. - № 50. – Ст. 2146.
373. Конфліктологія: Підручник /Л.М. Герасіна, М.І. Панов, Н.П. Осіпова та ін.; За ред. професорів Л.М. Герасіної та М.І. Панова. – Х.: Право, 2002. – 256 с.
374. Предупреждение участковым инспектором милиции преступлений, совершаемых в сфере семейно-бытовых отношений: Методич. рекомен. – К.: Киевск. филиал ВНИИ МВД СССР, 1985. – 19 с.

375. Попередження та припинення дільничними інспекторами міліції злочинів, що скоюються на побутовому ґрунті: Методич. рекомендац. – К.: МВС України, 1998. – 19 с.
376. Конституція України. Офіц. видання. – К.: Вид-во “Право”: Україн. правнич. фундац., 1996. – 55 с.
377. Веселуха В. Значення віктимологічної профілактики в системі запобігання злочинності // Право України. – 1999. – № 10. – С. 67 – 70.
378. Ривман Д.В. Криминальная виктимология. – СПб.: Питер, 2002. – 304 с.
379. Піщенко Г. Характеристика потерпілих від хуліганства і віктимологічна профілактика // Право України. – 1998. – № 7. – С. 46 – 49.
380. Савчук О. Тренінг асертивності для жінок, які зазнали насильства // Соціальна політика і соціальна робота. – 2000. – №2. – С. 48 - 63.

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ	6
РОЗДІЛ 1. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНИХ ВБИВСТВ І ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СІМЕЙНО-ПОБУТОВІЙ СФЕРІ.....	10
1.1. Кількісно-якісні показники сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень.....	10
1.2. Основні риси особистості сімейно-побутових насильницьких злочинців. Типологія злочинців.....	30
РОЗДІЛ 2. ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСОБИ У СІМЕЙНО-ПОБУТОВІЙ СФЕРІ	76
2.1. Причини й умови умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері.....	76
2.2. Сімейно-побутовий конфлікт у генезисі умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень.....	97
2.3. Конкретна життєва ситуація та її роль при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи у сімейно-побутовій сфері.....	119
2.4. Віктимологічний аспект детермінації сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень.....	130

РОЗДІЛ 3. ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСОБИ У СІМЕЙНО-ПОБУТОВІЙ СФЕРІ..... 150

3.1. Теоретичні основи попередження злочинів у специфічній сфері суспільних відносин.....	150
3.2. Загальносоціальне попередження сімейно-побутових умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень.....	158
4.3. Спеціально-кримінологічне попередження сімейно-побутових тяжких насильницьких злочинів проти особи.....	17
4.4. Індивідуальне попередження умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері.....	18
Висновки.....	212
Використана література.....	220

Підписано до друку 20.02.2004 р.
 Формат паперу 60 x 90/16. Папір офсетний. Друк ризограф.
 Ум. друк. арк. 10,5. Наклад 300 прим. Замовлення 420268

ПП видавництво "Нове слово"
 61036, Харків, вул. Войкова, 1а
 Свідоцтво про реєстрацію ДК №986 від 22.07.2002 р.

Надруковано в типографії ПП Ізрайлев Є.М.
 Свідотство №04058841Ф0050331 від 21.03.2001 р.
 61024, м. Харків, вул. Гуданова, 4/10.